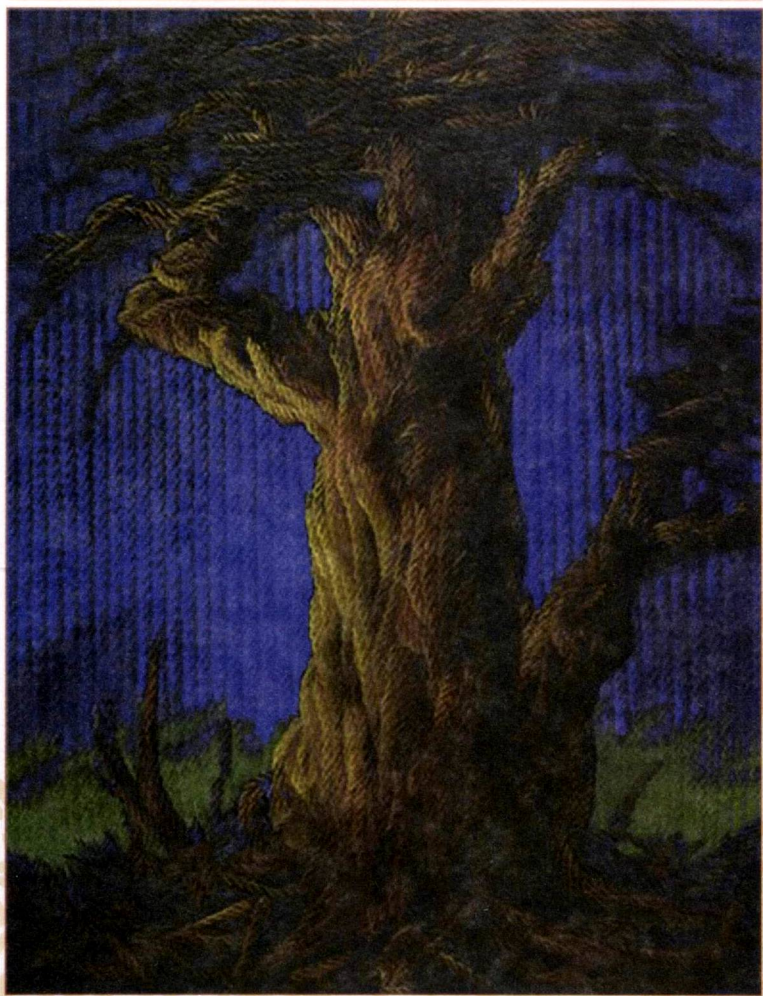

577

ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

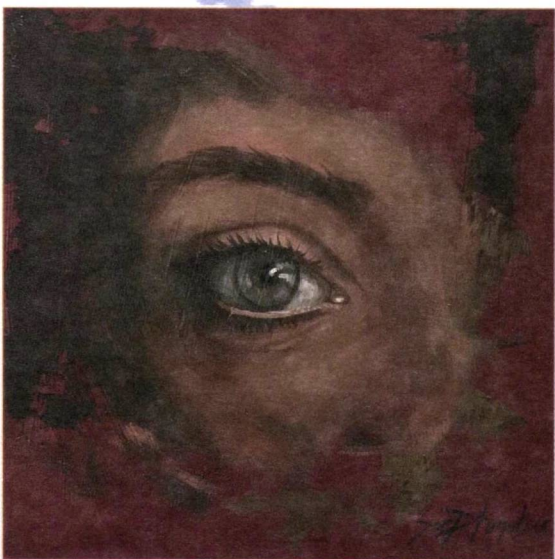
Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

May – 2019

Мужгон Чевик Чорбачи. "Олам"

Эврин Сариптунали. "Нигоҳ"

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

J Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Жамоатчилик кенгаши:

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдурахим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Комилжон АЛЛАМЖОНОВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Журнал
1997 йил июндан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:

Аҳмадҷон
МЕЛИБОЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Муҳиддин РАҲИМ
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБ
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Ул паривашким, бўлубмен... (Рус ва англиз тилларига Н.Лебедев, Қ.Маъмуров тарж.).....	3
---	---

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Замонавий турк шеърятидан. Шеърлар (Турк тилидан Х. Рустамова тарж.).....	8
Н. КАРИМ. Туркистон билан мулоқот.....	182

НАСР

А. ШИМШИРГЕЛ. Амир Темур. Рисола. (Турк тилидан Т. Қаҳҳор тарж.).....	16
С. КЎЖАГЎЗ. Ботқоклик. Ҳикоя. (Турк тилидан П. Кенжаева тарж.).....	76
Х. Р. ХАГГАРД. Доктор Терн. Қисса. (Рус тилидан Қ. Мирмуҳамедов тарж.).....	82

ДРАМА

Т. ЖУЖЕН ЎҒЛИ. Брут ёхуд Юлий Цезарнинг котили. (Турк тилидан О. Вейсал ўғли тарж.).....	54
---	----

ШАРҚ ТАФАККУРИ ДУРДОНАЛАРИ

А. НАСАФИЙ. Комил инсон китоби. Рисола. (Форс тилидан Н. Комилов, О. Давлатов тарж.).....	114
--	-----

ИСТЕЪДОД ЁЛҚИНЛАРИ

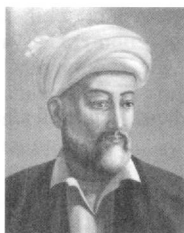
М. ҚЎШМОҚОВ. Ижод зиёси.....	140
------------------------------	-----

ЭССЕ

М. ЦВЕТАЕВА. Бальмонт хақида сўз. (Рус тилидан О. Суюндиқова тарж.).....	151
--	-----

САНЪАТДАГИ СИЙМОЛАР

А. ДУНКАН. Саҳнадаги Афродита. Эссе. (Рус тилидан Г. Саид Ғани тарж.).....	158
Глобус.....	187
Журнал саҳифаланаётганда.....	193
Жаҳон хандаси.....	198
Муковамизда.....	201
Қомус.....	204
Журналнинг русча ва англизча мухтасар мазмуни.....	206

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

**УЛ ПАРИВАШКИМ,
БЎЛУБМЕН...**

*Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга,
Ишқидин олам менга ҳайрону мен ҳайрон анга.*

*Ўқларингдин дам-бадам таскин топар кўнглум ўти,
Бордурур бир қатра су гўёки ҳар пайкон анга.*

*Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида,
Оҳи новак, тоза догидур қизил қалқон анга.*

*Новакининг парру пайконида рангин тус эрур
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтти, юқмиш қон анга.*

*Номаи шавқум не навъ ул ойга етқай, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анга.*

*Хизри хаттингнинг ажаб йўқ сабзу хуррам бўлмоғи,
Лаб-балаб чунким берур су чашмайи ҳайвон анга.*

*Эй хушо, муғ кўйиким, рифъат била зийнатда бор
Меҳр анга бир шамсаву кўк тоқидур айвон анга.*

*Истамиш булбул вафо гулдин магарким, жоладин
Бағри қотмиш гунчанинг, баским эрур хандон анга.*

*Қилмамиш жонин фидо жононга етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга.*

(“Ғаройиб ус-сигар”, 9-ғазал)

- Диловар** – кўркмас, ботир, қахрамон
Новак – камон ўқ; бу ўринда киприк
Паррон – учаётган
Хатт – ёр юзидаги туклар
Чашмаи хайвон – тириклик суви
Муғ – оташпараст рухоний
Рифъат – кўтарилиш, юксалиш
Шамса – иморатларнинг деворлари ва пештокига куёшга ўхшатиб айлана шаклида ишланган нақш
Жола – дўл
Кўк токи – осмон гумбази

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Бир париваш (гўзал)нинг ишқида шундай зору саргардон бўлдимки, бу ишқдан барча менинг ҳолимга хайрон, мен эса у паривашнинг гўзаллигидан хайратдаман.
2. Тинимсиз ёғилаётган ўқларингдан кўнглим оташи таскин топмоқда. Гўёки ҳар бир пайконинг (кипригинг)да бир томчи сув борга ўхшайди.
3. Кўнглим ғам кўшинининг қуршовида якка ўзи жанг қилаётган жасур паҳлавонга ўхшайди. Унинг қуроли – оҳ, калкони эса янги ҳосил бўлган кип-кизил доғдир.
4. У гўзал отаётган ўқнинг учи ва пати кизил рангга бўялганми ёки кўнглимни тешиб ўтганида унга қоним юқдимикан?!
5. Ёзган мактубим ул ойга қандай етиб борсинки, мен бошқалар унинг исмига назари тушишидан рашк қилиб, мактубнинг манзили (унвони)да ёримнинг исмини ёзмаган бўлсам?
6. Лабинг устидаги тукларнинг яшнаб хуррам бўлиши ажабланарли эмас, чунки бу хаттни Хизр каби обихаёт чашмаси – оғзинг сўғориб турибди.
7. Оташпарастлар кўчаси қандай яхши жойки, унинг улуғворлиги ва зийнати олдида гўё Куёш шамса – иморатнинг пештокига айлана шаклида ишланган нақшга, осмон эса айвонга ўхшайди.
8. Булбул гулдан вафо истабди, бу – қизик, балки очилган ғунчанинг бағри дўл ёғганидан тошдек қотиб, ўзи хандон бўлиб қолгани учунмикан?
9. Жонни фидо қилмагунча жононга етиб бўлмас, дейдилар, эй Навоӣ, шу сўзнинг ўзига юзта жонни фидо этса арзийди.

Ғазалнинг умумий мазмун моҳияти

Алишер Навоӣнинг ушбу ғазали ошиқона мазмунда бўлиб, ёшлик лирикаси маҳсули ҳисобланади. Шоирнинг ўзи “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида эслаб ўтишича, Саййид Ҳасан Ардашер ёш Навоӣ-

нинг бир неча шеърлари қатори ушбу ғазалини хуш кўриб, мажлисларда айтиб юрган.

Ғазал матлаъсида келтирилишича, бир паримонанд гўзал ошиқни зору саргардон қилган. Атрофдагилар унинг бу ҳолидан хайрон бўладилар, ошиқ эса ул паривашнинг гўзаллигидан хайратдадир. Бундан англашиладики, ушбу париваш шунчаки оддий гўзаллардан эмас, балки Мулқак гўзалликнинг бир заррасини ўзида мужжасам этган илоҳий мазҳардир. Ошиқнинг ушбу гўзалликдан хайратда қолиши, атрофдагиларнинг эса ошиқнинг бу ҳолидан хайратда тушиши тасвиридаёқ зоҳиран ошиқона кўринган ғазалда орифона мазмун ҳам мужжасам эканлигини сезиш қийин эмас:

*Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга,
Ишқидин олам менга хайрону мен хайрон анга.*

Иккинчи байтдан англашиладики, ёр ошиққа назар ташлаб, унинг кўнглига ишқ оташини ташлаган, бундан унинг кўнгли ёнмоқда. Энди ошиқ мана шу ўт тушишига сабаб бўлган киприклар қатра сув мисол яна унинг қалбидаги ўтни дам-бадам ўчириб, унга таскин беришини истаяпти:

*Ўқларингдин дам-бадам таскин топар кўнглум ўти,
Бордурур бир қатра су гўёки ҳар пайкон анга.*

Кейинги байтларда ҳам ушбу тасвир давом этади: ёрнинг ошиқ кўнглига қарата отган ўқлари тасвири бетакрор бадий тимсоллар воситасида ифодаланади. Шоирнинг тасвирича, ошиқнинг кўнгли ғам кўшинининг куршовида яқка ўзи жанг қилаётган бир жасур паҳлавонга ўхшайди. Бу паҳлавоннинг қуроли “оҳ”дан иборат, қалқони эса янги ҳосил бўлган кип-қизил доғ мисол...

*Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида,
Оҳи новак, тоза доғидур қизил қалқон анга.*

Кейинги байтда тажохули ориф санъати воситасида “ўқнинг учи ва пати қизилмикан ёки ошиқнинг кўнглини тешиб ўтган пайтда унга қизил доғ юқдимикан” деган савол қўйиладики, жавоби саволнинг ўзида бўлган бу усул шеърнинг бадий таъсирчанлигини янада оширади:

*Новакининг парру пайқонида рангин тус эрур
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтти юқмиш қон анга.*

Навбатдаги байтда эса ҳусни таълил санъатининг бетакрор намунасига гувоҳ бўламиз. Ошиқ ёрнинг атрофдагилардан рашк қилади. Нафақат ёрнинг ўзини, балки унинг исмини ҳам эл кўзидан яширишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам ёзган мактубининг устига (манзил кўрсатиладиган жойга) ёрнинг исмини ёзмайди. Ва табиийки, бу хат ёрга етиб бормайди...

*Номаи шавқум не навъ ул ойга етқай, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анга.*

Ёрининг жамолию исмини бошқалардан пинҳон тутмоқни истаган ошиқ маъшуканинг лаблари устидаги хаттини Хизрга киёслайди. Ва бунга иккита нарсани сабаб деб кўрсатади. Биринчидан, яшнаб турган хатт Хизрдек ҳусн ва ишқ водийсига саргардон бўлганларга раҳнамолик қилса, иккинчидан бу хатт жон бағишловчи калом – ёрнинг оғзи устидадир. Байтда ҳусни таълил санъати талмеҳ, истиора, ташбеҳ билан уйғунликда юксак санъаткорликни вужудга келтирган.

Навбатдаги байт орифона мазмун билан зийнатланган. Унинг зоҳирий маъносига кўра, муғ (оташпарастлар руҳонийси)нинг кўчаси шундай юксак жойки, унинг улуғворлиги ва зийнати олдида гўё қуёш шамсага, яъни иморатнинг пештокига айлана шаклида ишланган нақшга, осмон эса айвонга ўхшайди. Ёки бошқача айтганда, бутун оламни ўз харорати билан қиздиргувчи қуёш оташпараст муғнинг кўчаси олдида оддийгина бир айлана шаклидаги нақш, осмон эса айвон кабирди:

*Эй хушо, муғ кўйиким, рифъат била зийнатда бор
Меҳр анга бир шамсаву кўк тоқидур айвон анга.*

Байтнинг ботиний маъноси эса тасаввуф истилоҳларидан хабардор бўлмоқликни талаб этади: пири комил хузури шу даражада улуғворки, унга интилган қалблар маънавий мулоқотга эҳтиёжманддилар.

Кейинги байтлар ҳам анъанавий тимсоллар билан зийнатланади. Табиат ходисаси – жала ёғилиши сабаб, ғунчанинг очилиши ва бу ҳолатни (ғунча очилишини) кутиб яшаган булбулнинг армони ўткинчи гўзаллик сохибларидан вафо кутиб бўлмаслиги ҳақидаги фикрга боғлаб талқин қилинади:

*Истамиш булбул вафо гулдин магарким, жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, баским эрур хандон анга.*

Мақтаъда Навоӣ ҳақиқий вафо тушунчасини фидойилик билан боғлаб талқин қилар экан, ёрга жонфидо бўлиш муҳаббатнинг исботи эканлигини таъкидлайди ҳамда ўзи ҳам шу йўлда минг жони бўлса ҳам қурбон қилишга тайёр эканлигини билдиради.

Ғазал рус тилига мутаржим Н.Лебедев томонидан ўгирилган. Таржима аслият матнидан кўра анча кичик: беш байт ҳажмида амалга оширилган. Афтидан, мутаржим ғазалнинг умумий маъносини ва орифона мазмунини яхши англамаган кўринади, оташпараст муғ (пири комил) талқини билан боғлиқ байтда бу ноқислик яққол кўзга ташланади.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Николай ЛЕБЕДЕВ

*Я от скорби безумел, одичал – и потому
Изумился беспредельно мир смятенью моему.*

*Успокой мое горенье! Стрелы в грудь мою метни!
Я, как струи свежей влаги, жадным сердцем их приму.*

*Как письмо тебе доставить! Имя светлое твоё
Я, к чужим глазам ревнуя, не доверю никому.*

*Храм высокий мудрых магов, дом вина – тебе приют,
Небо – кровля, светоч – солнце в радостном твоём дому.*

*Не достигь тому любимой, кто не жертвует собой,
Навои, отдай сто жизней в жертву взгляду одному.*

Ғазалнинг англизча таржимаси

Таржимон – Қосимбой МАЪМУРОВ

OF THAT ANGEL'S LOVE I GRIEVED...

*Of that angel's love I grieved, wandered with a sigh,
Of her love the world wondered at me, at her so did I.*

*From your eyelash arrows my soul-fire calms oftener,
As if each eyelash arrow seems to have a drop of water.*

*Surrounded by grieve troops a brave soul does pain,
The woe is his arrow; his shield is his red blood stain.*

*Whether the arrow and feather were painted in red,
Or they stained when went through my heart straight.*

*How could my love-letter reach that remote moon?
As I didn't put her name lest folks might read soon.*

*The hair on your lip, no surprise, seems so bright,
As your lips are watering it with alive water right.*

*Fire – idol's look is gloriously designed with decoration,
Before it sun seems a circle paint, sky – its roof fashion.*

*A nightingale was said to ask faith from the flower,
Of hail bud's soul turned stone so did her smile over.*

*The beloved can't be reached if a soul is not sacrificed,
Hey Navoi, for this word let hundred souls be sacrificed.*

ЗАМОНАВИЙ ТУРК ШЕЪРИЯТИДАН

Турк тилидан
Хосият РУСТАМОВА
таржималари

Меҳмет НУРИ ПАРМАКСИЗ

1974 йил Истанбулда туғилган. Фозий университетининг турк филологияси факультетини тамомлаган. “Сел томчилари” халқаро адабий лойиҳаси раҳбари. “Жоҳит Ситқи Таранжи ва унинг мактублари”, “Муғон шеър оқшомлари”, “Кўнгилдан ташқарида”, “Капалак умри” каби бир қанча шеърий ва илмий асарлари чоп этилган.

ТАШҚАРИНИНГ ХАЁЛИ

На чуқурга кетар руҳим, на саёз,
Бир томчидек ерга сингар бу жисмим.
Йўллар хароб, йиллар эса жуда оз,
Ичимда йиғлаган бола – болалигим.
Қўлимдадир синган созим симлари,
На чуқурга кетар руҳим... на саёз.
Қалбимда ҳасратдан турку сўйлар тажрибасизлик.
На сўздан тушунар, на кўздан руҳим,
Ҳар нафасда ишқдан жўшар, ишққа қочар, менлигим
Ишқ соғинчи, ишқ рақсида, ёр ўйнар
Ҳасратдан рашким қўзир,
Ҳўжайраларимда сенга айланган сенлигим,
Бир ситамида қалб деворим бўлар торумор,
На сўздан англар руҳим, на кўздан...
Ёмғирларнинг ҳовури сўнгсизлик
Ўлим синовида уйқусирар
На ишққа тўяр руҳим,
На ишққа қонар руҳим.
Кўзларимда умид, қўлларимда севинч иштиёқ,
Ўлим, кириши ётилган руҳимни
Шамоллари-ла қўриқлар
Ишқ, соғинч-ла, томчининг бахтли айтган қўшиғи
Қалбим тушларида чексизликка кўз тикар.
На ишққа тўяр руҳим, на ишққа қонар руҳим.

ОСОНМИ?

Сендан узоқлашмоқ осонми?
 Ҳар кун юксаклардан ерга тушмоқ каби,
 Ўлмоқ ва тирилмоқ орасидаги нарса бу.
 Ҳар кўринганни сен деб ўйламоқ,
 Ухларкан хаёлларинг билан овунмоқ,
 Ва ҳар доим йўқлигига ишониб,
 Исми пушаймонлик бўлган бу ўлкада,
 Туни бўйи ҳўнграб йиғламоқ,
 Кулайми, шу ҳақда ўйласанг,
 Сендан узоқлашмоқ осонми?

Айт, ахир осонми сени унутмоқ,
 Вужудимга синган ифори,
 Айирмоқчи бўлган ҳижрону хорни.
 Юзларингдан таралган нурни,
 Юзимдаги ажсинларимни
 Бўлмагандай гумонга бормоқ,
 Осонми, шу ҳақда ўйласанг,
 Осонми, сени унутмоқ.
 Ҳалигача ҳеч нарса бўлмагандай яшамоқ,
 Осонми, сени унутмоқ?

ЙЎҚОТАЖАК НИМАМ БОР?

Оловману ёнингда совуқ қотади қўлим
 Жим ўтирма, қизарма – кутмоқ, аслида, ўлим.
 Йўқотажак нимам бор? Айтинг-чи, Худо учун.
 Давосиз дард инсонни йиқитади, шубҳасиз,
 Нафсим кўз ўнгимдаги йиқилмаган бир девор.
 Изтиробим ҳар кеча соям каби чўқар тиз,
 Бу чўлга чиқши йўқми, қайси табибда қарор.
 Норозилик кайфият қонимда кезар ҳар он,
 Жим тургим келмас, аммо, тилим ҳам тугундадир.
 Ёгса ҳам ювилмагай
 Ўлимгача мен билан сендан ёпишган бу кир,
 Оловману ёнингда совуқ қотади қўлим,
 Жим ўтирма, қизарма, кутмоқ – аслида ўлим,
 Умид аталган орзу
 Тебранмиш дарахтларда,
 Йўқотажак нимам бор?

Муҳаббат раишларида,
 Йўқотажак нимам бор,
 Йўқотажак нимам бор,
 Айтинг-чи, Худо учун!

Сенсан, Сен
Сен билан сузиб ўтсак, бошқа дунёларга,
Кечалари кетсак умид ирмоқларга.
Нафасимни кесган сенсан,
Ҳамма ерда эсган сенсан!
Сенинг билан гўзал ҳамма кун,
Сен бор учун гўзаллик, мазмун.
Сенинг билан кетсак майли, оролларга,
Бир он бўлсин қайтмасак бу томонларга.

Жўшқин ҚОРАБУЛУТ

Таниқли турк шоири Жўшқин Қорабулут 1956 йил Карс вилоятининг Сарикамиш шаҳрида туғилган. Хожитөпа университетининг социология факультетида таҳсил олган. Бугунги кунда Фатиҳия Санъат марказининг ижрочи директори. “Самолар қадар”, “Не бор бизники бўлган?”, “Ташлаб кет мени”, “Чизги”, “Сўзлар ҳам ўлажак” каби бир қанча шеърий ва илмий китоблар муаллифи.

ҚЎЛИМ БИР АҲВОЛДА

Ҳовучимга тўлмасдинг бир пайт,
Қўлларимни узатсам сенга,
Сен бошқа қўлдамидинг?
Менинг қўлим ҳавода қолди,
Ҳовучларим бўм-бўш бугун ҳам.

ЎЙИНЛАР

Мен осмон юзиман,
Сен ер юзисан,
Менда қанот ўйинлари бор,
Сенда оёқ ўйинлари бор...
Бу дунёни тамомляпмиз
Икки тарафдан!

ВАҚТ

О, бу қадар кўп инсон,
Келар ва яна кетар.
Баъзан қолар ортидан –
Озгина обрў... хатар.
Қизиги йўқ аслида,
Вақт қолмаган бу сафар.

ЁЛГИЗЛИК

Ҳаммасини тўғри ўйладим,
 Ва ҳар ерда ёлғиз турдим жим.
 Узоқларим келди яқинга,
 Узоқлашиб кетди юрагим...

КЕТ

Телбаларча кетдинг,
 Кетсанг, кет...
 Ёлғиз кетсанг –
 Ҳаётим эмас,
 Хотиралар кетар,
 Шарофим кетар.
 Ғурурим кетар.
 Ғўзаллик, бахт кетар,
 Ҳамма яхши нарса –
 Бир-бир кетажаск...

Сенинг алдашинг ва ёлғонинг,
 Чиркинликнинг белгиси каби,
 Уч тийинлик завқу шавқ учун,
 Кетаяпсан сен...
 Кетган ёлғиз сен бўлсанг,
 Парвойимга келмас, кетавер.
 Ичишим мумкин қасам,
 Аммо қара, нелар кетмоқда,
 Юрак кетар-ку...
 Дўстлик кетар-ку...
 Инсонийлик қўлдан кетар-ку...
 Кетган сен бўлсанг,
 Осмон кетар-ку...

ИШОНЧ

Бир ёнда ер юзи,
 Чечаклар очилар ернинг юзида,
 Дарахтлар мевага кирар
 тўрт мавсум.
 Бу тарафда Осмон бор –
 Бир тик турган дарахти ҳам йўқ...
 Бу нима?
 Озиқ олсалар-да тупроқдан,
 Тебрансалар ҳамки мардона,
 Қўк юзига узанур қўллар.
 Демак, билар экан улар ҳам,
 Ер – ердир,
 Осмон ҳам Осмон!

Сув билади,
Ҳозиргача мен,
Қўлларимни кирлатмадим
Кўп шукур.
Ҳаммадан қўл ювсам
Сабаблари бор!
Сув борлиги учун эмас асло
Биласиз...

Илтер ЯШИЛОЙ

Анқарада туғилган. Илк китоби “Йиллар ичра йўқолди ишқ” номи билан нашр этилган. Замонавий турк санъати, мусиқаси ва кўшиқчилиги бўйича бир қанча мақолалар муаллифи. “Зайтун ва туз” номли шеърий, “Ёмғир ва туш” ҳамда “Ишқдан воз кочилмас” номли романлари нашр этилган.

ИЧИМДАГИ ОВОЗ

Ичимда бир овоз бор, бир менга маълум овоз,
Ҳар олган нафасимда, келгин дея ёлворар.
Илкларимда айланган бир девона мисоли,
Мени ортга қайтариб олгин, дея ёлворар.

Ким қайга олиб кетди севгимнинг бешигини,
Кеч, дея йўл берганим кўнглимнинг эшигини.
Мусодара қилинган умримнинг кўшигини,
Етти девор ортига қўмгин, дея ёлворар.

На кечанинг қораси, на соғинчнинг яраси,
На ичимда ҳайқирган зуруримнинг наъраси.
Кўз ўнгимда ёнганим – икки дунё ораси –
Тиззамга бироз дармон бергин, дея ёлворар.

Бу қалбдан қалбга кетган бир лаҳзалик ёрлиқми?
Бу бир пичоқ яраси, бир санчиқ, бир озриқми?
Йўқса Тангри даргоҳи тир Юнусга боғлиқми?
Ол, бу унаштирмоқни, ёрим дея ёлворар.

Оҳ, бу жоннинг жазоси жондан ташқаридами?
Оҳ, меним Сирот узра ўтишим камондами?
Бир бутун икки ярим анорим боғчамдами?
Йиғиштириб ол мени богдан, дея ёлворар.

Меҳнат билан қилинса, миннат туйғуси бўлмас,
 Сўз ўзида бўш қолса, илдизи асло тўлмас.
 Илдизи ишиқ ерида бўлса, ишиқ гули сўлмас,
 Бу мавзудан воқиф бўл, ёрдам, дея ёлворар.

Тилимда Сенинг исминг, севгинг бор тўрт ёнимда,
 Ҳам бу кунимда борсан, ҳам кечаги кунимда.
 Юз минг марта аминман жумла-олам ўнгида –
 Ишонмасанг, чормихда қолгин, дея ёлворар.

Агар уруш майдони – ҳаёт, деб ҳисобланса,
 Жим турса ҳам юрагим – тилим олар аланга.
 Агар бўлса дунёда кечиб кетардим анга,
 Ҳузур тўла бир ошён ер бўлса деб ёлворар.

ҚАЙҒУ ЁМҒИРИ

Қайғу ҳовучларимга ёғаркан кўк юзиндан,
 Бундай ҳолда бурчакда қолмоқ истамайман ҳеч.
 Қўлимни мендан тортган у севгининг вужудин,
 Қўлимдаги изини артмоқ истамайман ҳеч.

Дунё муҳокамаси кўр этса-да кўзимни,
 Ич-ичимдан биламан, Сендан келган ўзимни.
 Манзилимга қўйгандим, ёди берган сўзимни,
 Маломатга кўмилиб қолмоқ истамайман ҳеч.

Мен битикда яшабон қиш мисоли эканман,
 Хотирамдан жой олган ул афсунни деганман.
 Юзимдан юз ўгириб мен ўзимга келганман,
 Елкамдаги шарф каби тушмоқ истамайман ҳеч.

Ханжаримда яширин етти юз эллик зурур,
 На мени бош эгдирар, на бош эгмоққа турур.
 Бир Сендан воз кечолмас, бир сенга мафтундур У,
 Тамчига муҳтож экан, пишмоқ истамайман ҳеч.

Лол бўлса-да тилларим яна сени тилайман,
 Етарки, қўлинг узат, мен ҳеч нарса демайман.
 Не ўтмишим бор бўлса, билмам, яна билмайман,
 Сен меники, ҳаддимдан ошмоқ истамайман ҳеч.

Қолган хотираларим дилимда ҳайрон ўлса,
 Нима бўлса йўлига бош қўйган шу он бўлса.
 Келиб менда банд бўлса, қотса, яна тош бўлса –
 Сукунатга ҳеч қачон чўймоқ истамайман ҳеч.

Устига устак яна ҳимояда сирлари,
Кўплигидан элакнинг қўлда қолган бирлари,
Ёвузни тупроқ этган бу панжада шерлари.
Балки бу қисмат дея тешмак истамайман ҳеч.

Сен ўнгимда йўл очиб, мени йўллаган қудрат,
Сен бор бўлсанг, етарки, етади менга шухрат.
Нима келса бошимга фақат сендан иборат –
Агарда сен бўлмасанг яшаи истамайман ҳеч.

Малоҳат ЎЗЧАБОН

Спарталик шоир. Истанбул хорижий тиллар университетининг олмон филологияси факультетини тамомлаган. Ёш истеъдодларни қўллаб-қувватлаш жамияти мутахассиси. Шеърлари ўнга яқин тилларга таржима қилинган.

ВАҚТИМИЗ БОР ЭКАН

Истасанг, ўчириб ташла қалбингдан,
Истасанг, узоқ тут кўзингдан, майли.
Пушаймон бўлмагин, тўрт томонингдан,
Чеккан аламларинг мени ўртайди.

Бир куни келарсан – соғиниб кетсанг,
Ёмғирдай, ёмғирдай ёғилиб кетсанг.
Оққан кўзёшларим Сени қўймайди,
Фақат эҳтиёт бўл, қоқилиб кетсанг.

Эски дафтарларни очолмайман мен,
Нетай, хотирадан кечолмайман мен.
Йўлингни тўсмайман, майли кетсанг, кет –
Заҳримни дунёга сочолмайман мен.

Фақат шу зайлда ўтар вақтимиз,
Фақат шу зайлда умримиз ўтар.
Муҳаббатсиз ахир биз киммиз, киммиз?
Эрта биз ўтамиз, дунё унутар.

Сунай АКИН

Таниқли турк шоири Сунай Акин (тўлиқ исми Шукру Сунай Акин) 1962 йил 12 июлда Трабзон вилоятининг Мачка шаҳрида туғилган. Истанбул университетининг Физика факультетини тамомлаган. Мармара университетининг Нафис санъат бўлимида дарс берган. Айни пайтда Туркия давлат телевидениесида фаолият олиб бормоқда. 2005 йил Истанбулда Ўйинчоқлар музейига асос солди. “Хаёл қахрамонлари”, “Кийикли хиёбон”, “Ойпараст”, “Қадим қайгулар” каби бир қанча шеърини китоблар муаллифи.

АЙРИЛИК

*Бир поезд йўлининг
Икки тарафимиз.
Нимани ҳал этар
Яқинлигимиз.
Барибир сўнгида
Сўнги бекат бор...*

БЕХАБАРЛИК

*Пўстлогини арчмасдан
Олмаларни сўя билдим.
Ва тузатдим битта ярмини,
Аммо қаршимдан чиққунча
Курт эди олма куртлари
Менинг пичоқларим
Юриш қилгунча
Унинг юртига...
Лабингдан қолган улуш
Пиёлада қолган
Лабларинг изи каби
Узоқ қоюлмаман
Кўзларингда...
Қани яқин бўлса
Кўлларимга кўлларинг.
Ёнингдаги бетон бинога
Сўянгани каби
Эски бир уйнинг...
Сен ахир миҳ каби
Миямга қоқилгансан
Ва бутун дунёнинг
Қисқичларини
Денгизга отганман.
Энди бошқа иложимиз
Йўқдир севгим!*

Аҳмад ШИМШИРГИЛ

АМИР ТЕМУР¹

Турк тилидан
Тоҳир ҚАҲҲОР
таржумаси

МУАЛЛИФ СЎЗБОШИСИ

1989 йил. Ўшанда Арзирумдаги Отатурк университети адабиёт факультетининг тарих бўлимида биринчи босқич талабаси эдим. Салжукийлар тарихининг таниқли билимдонларидан М.Олтой Кўйман Анкарадан келиб бизга дарс ўтар, бир ойлик сабоқни бир ҳафтада бериб, бошкентга қайтиб кетарди. Биринчи дарсида сўзлаганлари, айниқса, “Оллохдан биргина тилак тила десалар, Темури жаннат юзини кўрмасин, дея сўрардим”, дегани ҳеч қачон ёдимдан чикмайди.

Қаранг, бу қандай тилак, қандай хусумат-а? Тушуниш қийин. Ўша даврда мактаблар, бошқа ўқув юртларида “Тўпол Темури”, “Темурланг”, “Оқсоқ Темури” иборалари нима учун оммалашганини кейинроқ англаб етдим.

Ҳа, усмонлилар ҳокони Йилдирим Боязид билан Анкара урушида жанг қилган ва ғолиб келган Темурни усмонли тарихчилари мудом қоралади ва ноҳақ танқид қилди. Яхшиямки, Саъдиддин афанди² каби кейинги давр тарихчилари Амир Темурга ҳаққоният билан ёндаша бошлади ва талай ҳақиқатларни юзага чиқарди.

Шунга қарамай, Темур нега бизга асрлар мобайнида нотўғри таништирилди? Аслида-ку, бизнинг наслларга нотўғри англашилган фақат Темургина эмасди. Усмонлилар тўғри тушунтирилдимми? Фотиҳ, Ёвуз, Қонуний ва Абдулхамидхон Иккинчи ҳам тухматлар дўлидан қутула олмади-ку!

Афсуски, Амир Темурга душманлик, унинг шахсига ёвларча қараш фақат Туркиядагина эмас, бутун туркий мамлакатларда, ҳатто бутун дунёда кенг ёйилган эди.

Масалан, Амир Темур золим советлар даврида барча туркий жумҳуриятларда нукул ваҳший, конхўр шахс сифатида қораланарди. Рус ва совет тарихчилари ҳамда ёзувчилари китобларида Амир Темур шафқатсиз ва ғаддор дея гавдалантириллар, рассомлар асарларида ҳам унинг сиймоси ана шундай қора бўёқларда тасвирланиб, оммавий онгни заҳарлашга ҳаракат қилинарди.

¹ Журнал варианты. Бошланиши. Давоми кейинги сонда.

² Хўжа Саъдиддин афанди – усмонли тарихчиси (1536–1599), шайхулислом, мударрис, қознаскар. “Тож ут-таворих” асарининг муаллифи (тарж.).

1941 йилда Сталин амри билан Темурга нисбатан яна бир ҳурматсизлик қилинди. Ўзбекларнинг ёлвориши ва кўзёшларига қарамай, унинг мазори очилиб, илмий ўрганилиш учун суяклари Москвага олиб кетилди. Бир томонда антропологлар бош чаноғини текширар экан, бошқа томонда унинг тимсоли яратилди. Бу тимсолий хайкалда Амир Темур кўркинчли, ваҳший ва ёввойи тарзда кўрсатилди. Афсуски, Туркияда босилган бир қатор китоблар, романлар ва комусларда ҳам ана шу расмдан фойдаланилди. Ҳақиқатда турк меъморларининг улуғи Меъмор Синон арвоҳига нисбатан ҳам шунга ўхшаш ҳурматсизлик қилинганини ва унинг бош чаноғи йўқолганини унутмаслик керак.

Мустабид шўро давридаги зулм зарбалари фақат жисмлар эмас, рухларга ҳам қаратилган бўлиб, Амир Темур ўз ватанида ҳам муносиб даражада танитилмас эди. Шу тариқа, ўзбекларни тарихи, маданияти ва анъаналаридан узоклаштиришга уриниларди. 1991 йилда Ўзбекистон мустақиллиги эълон этилганидан кейингина Амир Темур номи, шони ва бой мероси, хотираси ва шахсига янгича, ҳақиқий муносабат пайдо бўлди.

Албатта, туркларнинг улуғ зотларига нисбатан бундай душманликларнинг очик ва яширин сабаблари бор. Биз бу ўринда ўша сабаблар хусусида сўзламоқчи эмасмиз. Зеро, бу китобни ўқиганингизда, Темурга қарши бутун кину адоватлар қаердан пайдо бўлганини осонгина тушуниб оласиз.

Тарихий ҳақиқат шуки, Амир Темур бугун дунёнинг тўрт буюк жаҳонгиридан бири сифатида тан олинмоқда.

У ўзи олиб борган бирор урушда енгилмаган буюк маршалдир.

Амир Темур мўғуллар махв этган Туркистон олами янгидан кучли ва бой ўлкага айлангандир. Ёқилган, йиқитилган Ўрта Осиё шаҳарларини Кешдан Самарқандгача, Бухородан Термизгача тиклаб, янгидан жонлантирди, мадраса, масжид, кўприк, карвонсарой, анҳорлар билан Ер юзини безади.

Соҳибқирон ҳар бир ўлка ва миллат фақат илм аҳли, кучли насллар билан ҳаётини давом эттира олишини яхши биларди. Шу боис сайид-

Амир Темур – жаҳоншумул шахс: қудратли ҳукмдор, музаффар лашкарбоши, адолат маёғи ва маданият ҳомийси. Ҳозиргача бу зот ҳақида бир ярим мингдан ортиқ асар яратилган бўлиб, шунинг учдан бири Оврупо ва бошқа дунё тилларида, мингга яқини эса Шарқ тилларидадир. Энг муҳими, бутун инсониятга ибрат бу улуғ аجدодимиз ҳақида бугун ҳам тинмай асарлар битилмоқда. Лекин ўтган асрда шўро мафқураси қутқусида Темур шахсига бир ёқлама ёндашилгани, бу тарихий сиймони қораловчи асарлар яратилгани ҳам таассуф-ла ёдга олмоқ лозим.

Мустақиллик йилларида Темур мавзусида ҳолис ёзилган китоблар нашр этила бошланди. "Темур тузуклари" бир неча бор ўзбек, рус, инглиз ва бошқа жаҳон тилларида чоп этилди, Яздий, Шомий ва бошқа тарихчилар асарлари таржима қилиниб, китобхонларга етказилди. Халқимиз, айниқса, Темур мавзусидаги бадиий асарларга жуда чанқоқ эди. Бу мавзуда, чунончи, Мухаммад Алининг тўрт жилдлик, Нурали Қобулнинг ўндан ортиқ жилдлик романлари яратилиши билан айни чанқоқлик бирмунча қондирилди.

Қамина ҳам таржимон сифатида Темур мавзусидаги баъзи тарихий ва бадиий асарларни ўзбекчага ўгириб келаман. Турк олими Исмоил Аканинг "Буюк Темур давлати" илмий асари 1996 йил "Чўлпон" нашриётида, Дундар

лар, шайхлар, дарвишлар, олим ва шоирларга доим алоҳида эътибор берарди. У яшаган даврда Темурнинг ватани “Илм ва ҳикмат аҳли юрти”, дея улуғланарди.

Амир Кулол, Шамсиддин Кулол, Абубакр Тайободий, Мирсаид Барака каби шайхлар, шунингдек, Тафтазоний, Сайид Шариф Журжоний, Қозизода Румий каби олимлар кучли насл яратилишига улуш қўшганлар.

Темур даврида ҳарбий соҳада жуда кўп машхур қўмондонлар етишиб чиққан.

Темурдан яхши авлодлар колди. Ўғли Шоҳруҳнинг исломиятга қилган хизматлари буюқдир. У Ҳиротни бош шаҳарга, дунё марказларининг бирига айлантди. Невараси Улуғбек эса мингдан ортиқ юлдузлар ҳаракатини ўлчаган олим-султон сифатида жаҳонда донг қозонди.

Шунингдек, Темурнинг олтин насли ва салтанати давом этар экан, Али Қушчи, Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро, Бобур каби исломият юксалишига, ақлий ва нақлий билимлар тараққийсига ва турк тилининг янгидан яшаришига сабаб бўлган давлат арбоблари, олим, шоир, адиблар ҳам етишиб чиқди.

Темурнинг ўзига хос ҳаёт дастури бармоғидаги узукка ёзиқлик эди: “Рости русти” (Куч адолатдадир). Бу ифода буюқ турк жаҳонгирининг ҳар ишида одил бўлишни шиор этганини ва бунга мос ҳаракат қилганини, дунёни ҳовучлари орасида тута билганини кўрсатувчи бир васикадир. У ўғилларига ҳам ҳар доим “Одил бўлинг!” дерди.

Туркларнинг жаҳон ҳокимияти мафкураси Ўғуз қоғонда бўлгани каби, Темур ҳам “Оллоҳ кўкда биттадир, султон ҳам ерда битта бўлиши керак, дунё икки ҳукмдор сиғадиған даражада кенг эмас”, дея бутун туркий оламни ҳокимияти байроғи остида бирлаштирган, турклар бирлигини яратган ҳокондир.

Ниҳоят, шунга ҳам урғу беришимиз керакки, Темур ўлкасини энг қоронғи бир даврдан, зулмнинг аччиқ гирдобидан ёруғликка чиқарган қаҳрамондир. У бўлиниш, парчаланиш ўлкани қандай фалокатларга олиб боришини яхши англади. Бу зот ҳукмронлик тажрибасини ўзи битган

Алп қаламига мансуб “Шарқнинг энг буюқ ҳукмдори Темур” романи 2013 йил “Жаҳон адабиёти” журнали, 2018 йил эса “Ўзбекистон” нашриётида босилди. Энди, азиз журналхон, профессор Аҳмад Шимширгилнинг ўзбек, турк, араб, форс, рус, урду ва бошқа тиллардаги манбаларга суяниб ёзилган, Туркияда Темур мавзусида чоп қилинган энг янги асарини (Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil. Emir Timur. Timaş yayınları, İstanbul, 2017) кўлга олаётирсиз.

Шуни алоҳида қайд этмоқ жоизки, Туркияда буюқ Соҳибқирон мавзусида юзларча тарихий китоблар ёзилган. Бироқ усмонличадаги баъзи битикларда, ҳатто XX асрдаги асарларда ҳам, Темур шахсига бир ёқлама ёндашув сезилади. Биз профессор Исмоил Аканинг китобини ҳолис ёзилгани учун эҳтиром ила ўзбекчага ўгирган эдик. Аҳмад Шимширгил асари ҳам ҳолис яратилган ва шу боис уни ҳам сизга етказмоққа жазм қилдик. Журнал имкониятлари асарни тўлиқ босишга монелик қилгани сабаб, талқин нуқтаи назаридан диққатга молик, икки бўлми – Амир Темурнинг турк султони Йилдирим Боязид билан муҳорабаси ҳамда буюқ Соҳибқирон вафоти ва шахсияти ҳақидаги қисмлар танлаб олинди.

Таржимон

“Темур тузуклари”да абадийлаштирди. Шу битик орқали у барча давлат арбоблари, келажак наслларга ўлмас мерос қолдирди. Бу асар халқаро алоқалар ва сиёсатшунослик йўналишидаги талабаларга дарслик сифатида ўқитилиши керак. Тузукларнинг баъзи саҳифалари, бўлимлари мактаб ўқувчилари ва талабалар ёд олса арзийдиган олтинга тенг хикмату ўнгиларга тўла.

Юртимиздаги турк миллиятчиларининг бош қўмондони, раҳматли Алпарслон Туркаш 1996 йилда Турк давлатлари ва ўлкаларининг дўстлик, қардошлик ва ҳамкорлик вақфи томонидан ташкил қилинган “Туркистон амири Темурнинг турк ва дунё тарихидаги ўрни” мавзусидаги анжуманида сўзлаган нутқида Темурнинг ўзига хос арбоблик ва хоқонлик сифатларини таъкидлар экан, бундай деган эди: “Темурдек буюк жаҳонгирни етиштирган миллатга мансублигимиздан фахрланишимиз керак. Унинг асарларини, меросини ўрганишимиз, тажрибаларидан фойдаланишимиз даркор. Барча турк зиёлиларига унинг “Тузуқот”ини ўқишни тавсия қиламан. Турк зиёлилари Амир Темурнинг тарихий ҳаётини, шахсиятини ўрганар экан, “Тузуқот”ини ҳам ўқиши, сабоқ олиши лозим”.

Туркия Республикаси президенти Ражаб Тайиб Эрдўғон ҳам 2016 йил 18 ноябрда Амир Темур макбарасини зиёрат қилар экан, ўз туйғуларини бундай ифодалаган эди: “Бугун турк ва ислом дунёси чекаётган дардларни кўраётганлар Амир Темур ўз даврида қилган буюк ишлар ва кураш маъносини янада яхшироқ англайди. У турклар ва мусулмонлар бирлиги, тенглиги учун кўзига уйқу келмаган, бу йўлда ҳар қанақа машаққатни тортган, жиҳодда жонқидо буюк соҳибқирон эди. Амир Темур ўнгиларига, дастурларига амал қилишга ҳар замондагидан кўра ҳам бугун жуда қатта эҳтиёжимиз бор”.

Иншооллох, қўлингиздаги асар соҳибқирон Амир Темурнинг энг тўғри бир тарзда англанишига хизмат қилажак.

Бу китобни тайёрлашда ўзбек, араб ва усмонли тилларидаги манбалардан фойдаланилди. Хусусан, Туркиядан Ўзбекистонга бориб, у ерда ойларча кезиб, ўзбекча манбаларни менга олиб келган ва уларни таржима қилишда ёрдамлашган қимматли дўстим, ҳуқуқчи Ирфон Хаттотўғлига барча қўмақлари учун ташаккур билдирмоқчиман.

Тарихидан хабарсиз миллатлар бўйин эгишга, этак ўпишга маҳкумдирлар. Бу маҳкумият ўша халқни ўз аждодининг эмас, балки ётларнинг хизматчисига айлантирувчи қуллик жараёнидир.

Темурнинг ҳаётидан олинаниган шунчалар ибратлар борки...

Проф. Аҳмад ШИМШИРГИЛ

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ДУНЁ КУЧИ

*Дунёда икки ҳукмдор бўлган бирор ер
йўқдир. Дунёни яратган Парвардигор
ҳам ягонадир. Шундай экан, жаҳонда
подшоҳ ҳам битта бўлиши керак.*

Шарафиддин Али ЯЗДИЙ

УСМОНЛИЛАР БИЛАН УРУШ АРАФАСИДА

Амир Темур Усмонли давлати билан урушга қарор бергач, ҳукми остидаги барча мамлакатларга чопарлар юбориб, бутун аскарларга кўкламда Қорабоғда ҳозир бўлишни буюрди. Ойма-ой, кунма-кун буюк жангга кияллашиб борилмоқда эди.

Темурнинг вазиятини тўғри тушунган баъзи беклари ва олимлари Рум диёрига боскин қилиш тарафдори эмас эди. Чунки улар Рум элида, яъни Анадўлунинг Оврупо томонида доимо ғазот ва жиҳод йўлбошчиси бўлган подшоҳга қарши қилич кўтаришни хоҳлашмас эди. Фақат ҳукмдоридан андиша қилиб, бу ниятини Темурга айта олмасди.

Ниҳоят, улар ўзаро кенгашиб, Темур наздида обрў-нуфузи юксак, сўз айтмоқда тенгсиз, фасоҳатли суҳанга уста Шамсиддин ал-Маликийни вакил этишди. У Темур билан мулоқот чоғи сўзни шу мавзуга бурдида, тилақларини ифодалаб, бундай деди: “Уруш ҳақида гап кетар экан, бунда шошилмаган яхшидир, бу – донолик ва улуғлик нуқтаи назаридан, янглиш саналмайди. Эҳтимол, фитна оташи оловланар ва уни сўндириш мушкуллашар, ўртага чиқадиغان зарар ҳам зиёда бўлур. Йилдиримхон ҳам бошдан-оёқ ғайрат кийимига бурканган бир подшоҳ, борлик ва мол-мулк эгаси, зафарли ўрдуси бор ҳукмдордир. Унинг ўтқир қиличи фаранглар учун бир балою офат, дурру гавҳар сочган қўллари эса бир хазинадир. Ғазот ва жиҳод йўлида ғайрат тизгинини тутган, исломият чегараларини кўриқлашга бошини қўйган подшоҳдир. Шундай шоханшоҳ билан савашмоқ – динни дунёга таркатаётган, пайғамбаримиз ҳукмини амалга ошираётган давлат соҳиби билан жанг қилмоқдир. Бу на сизнинг салтанатингизга лойиқ ва на қудратли бек ва баҳодирларингиз кўнглидаги туйғуларга уйғун. Зафар еллари биз ёққа эсгандан ҳам бу иш, аслида, душманларимизнинг севинишига йўл очажакдир. Шу сабаб замон ичра бу давлат йиқилар, балки охири йўк бўлиб кетар...”

Устод Шамсиддиннинг хайрли йўлга бошловчи бундай насиҳатлари ва очиқ гаплари Темурнинг юриш қарорини тўхтатиб, қалбидаги иштиёқ ва қаҳр отагини бостиргандай бўлди.

Шу орада Соҳибкирон Боязидхонга йўллаган элчилар ҳам қайтди ва усмонлилар подшоҳи унинг таклифини рад этганини билдирди. Бу хабар Темурнинг сўнаётган иштиёқини яна оловлантирди. Барча кўшинларни тўплатиб, олий ўрду кўригини ўтказди, Боязидхон элчиларига томоша қилдирди. Бу тарзда ўз қудратини кўрсатиб, ракиблар қалбига қўрқув солишни истаганди.

Амир Темур Йилдиримхонга яна бир мактуб йўллаб, юмшоқлик билан иш юритмоқчилиги, орзуси сулх эканлиги, факат бунга терс жавоблар олаётганини билдириб, бундай деди: “Агар раҳмдил ўғилларингдан бирини биз тарафга узрингни англатиш, ярали кўнглимизни душманлик шубҳаларидан кутқариш учун юборсайдинг, бу фитна ўтини ўчиришга кифоят этарди, юрагимизни чекилган аламлар ғуборидан ари тарди. Йўлланажак шахзоданга ўз фарзандимиздан ортик муносабат кўрсатиларди. Шу тарика, дўстлик, бирдамлик юзага чиқарди, айрилик қайғуси учрашув севинчига айланарди, диллардан хафалик кетиб, ҳар иш равон бўларди”.

Айни чоғда усмонлилар саройида ҳам амир ва айрим олимлар Темур билан урушмаслик тарафдори эди. Хусусан, ўз даврининг улуғ уламози ва валийси бўлган Боязиднинг қайнотаси амир Султон урушнинг олдини олиш учун жуда кўп ҳаракат қилди. Икки мусулмон турк ўрдусининг урушмоғини истамаган амир Султон Боязидга ўғит бериб, Темурга мулойимлик кўрсатиш, ўзини унинг талаб ва истакларини қабул қилгандек тутиш, энг мухими, урушдан узок туришни уқтирди.

Бирок бу насиҳатлар унга кор қилмади. Наҳотки, амир Султон Анадўлу турклиги учун яқинлашаётган муқаддар оқибатни олдиндан сезган бўлса?

Йилдирим Боязид учун бу муаммонинг энг мушкул тарафи доим бир истак қаршисида тараддудда қолаётгани эди. Темур ҳар бир мактубида Йилдирим қабул қила олмайдиган орзу-тилақларни ўртага қўймоқда ва улар адо этилишини талаб этмоқда, акс ҳолда зарур чоралар кўрилишини таъкидламоқда эди. Аслида, Темурга тобелик ва унинг ҳокимияти остига кирмоқ Усмонли султони қабул эта оладиган таклиф эмасди. Шу сабабдан ор ва номус туйғуси юксак, ғайратли, викорли бир подшоҳга уруш йўлини танлашдан бошқа табиий ҳол бўлмаса керак.

ЙИЛДИРИМНИНГ ИСТАКЛАРИ

Темурдан келган мактубларда унинг талаб ва истаклари баён этилгани каби, Йилдиримнинг жавобларида ҳам унинг талаб ва истаклари очик айтилган. Темур ўз мактубларида бу кунгача қилган урушлари, қозонган зафарлари борасида ёзар экан, Рум ислом юрти экани, шу сабаб бу ўлкага юришни хоҳламаслигини алоҳида таъкидларди. Румнинг вайрон бўлишдан исломият душманларигина қувонишини уқтирган Темур ўз истаклари қабул этилса, икки орадаги совуқлик йўқолишини билдирар, шунингдек, Қора Юсуф ва Аҳмад жалойирлар ашаддий қароқчи, каллакесар талончи эканини ҳам писанда этарди. Бунинг устига, Темур Сивас, Арзинжон ва Камах ҳам ўзига берилишини истарди.

Давлат устунлари ва улуғлари Темурнинг селдай бостириб келувчи отлик қўшинию филларидан, жаҳон мамлакатларида эришган зафар ва муваффақиятларидан сўйлаб, Йилдиримга у билан келишув йўлини тутиши ташвиқ этса ҳам, бундан ҳеч бир фойда чикмади.

Шоир айтганидек:

*Маслаҳат-ла ҳосил ўлгай ҳар умид,
Маслаҳатсиз боғлидир қўл ҳам қалит.*

Жасур ва ғайратли Йилдиримхонга бу талаб ва истакларни қабул этмок жуда оғир эди. Шунинг учун Темурга жўнатган жавоб хатида энди қиличлар тилга киришига ишора қилгандек, бундай деди: “Бу кўноққа кўнган мусофирга қилич ўқталинимас ва бу даргоҳга сиғинган тилак аҳлига тегибмас. Агар ўринсиз сўзлар ғавгога сабаб бўлишини кўзда тутсак, шиддатга тўла жумлалар илк бор сизнинг мактубингизда кўринди. Йўқ, биздан таъма ва ялтоқилик кутилмас. Хонадонимиз, сулоламиз Оллоҳдан бошқага ёлвормаган. Ғалаба ва мағлубиятнинг иккови ҳам сунани авлиёдандир. Ортик сўз узайди. Урушга баҳона кидирганининг баҳоналарини тўхтатиб бўлмас. Икки тарафдан ким фитна чиқарса, гуноҳи ўзига. Ҳасбуналлоҳу ва неъматул вакил”.

Темур бу мактубга ўз ҳарбий истеъдодини Йилдиримникига муқояса қилган ҳолда жавоб битди. Унда, жумладан, бундай деди: “Бу кунга қадар қайси тарафга юриш қилмай, қиска вақтда у ерни қўлга олдим. Сивасни ҳам оз муддатда эгалладим. Сен Малатйани қамал қилдинг, тўрт ой тиришиб, эплай олмай, мажбуран ортга қайтдинг. Синоп қалъасини ҳам аллақачондан бери забт этолмадинг...”

Темур бу каби сўзлар билан ислом дунёсининг ягона ҳукмдор раҳнамоси ўзи эканини таъкидлагани ҳолда, агар Боязид узр ва омон тиласа, авф этишини маълум қилди.

Боязид ҳам жавоб хатида Темурдан ортдан қолмай, ўз ҳарбий даҳосини баён этиб, шунча йиллар давомида кофирлар билан урушганини таъкидлаб, Сивасдаги қатлиоми сабаб Темурни мусулмонларга тажовузда айблади.

Сохибқирон Қорабоғдаги қароргоҳида, қўмондонлари ва беқлари иштирокида усмонлилар билан жанг қилиш мавзусини муҳокамага қўйди. Амир Темурнинг ўзи ҳам бу борада бир оз тараддудда эди, ҳали тўла бир қарорга келмаганди. Зеро, Боязиднинг Можористонга қадар кофирларга омон бермасдан юриш қилгани ва зафарлар қозонганини у ҳам яхши биларди.

Ўша кунлари кўкда ғарбдан шарққа учган бир куйрукли юлдуз кўриндики, мунажжимлар буни ғарбга юриш муҳаққақ ғалаба келтиришига ишорат, деб англади. Шундан кейин Темур дарҳол сафарга чиқишга қарор берди.

У Қорабоғдаги қишлоқ маконига 1402 йил 12 мартда етиб келди-да, ундан ғарбдаги Мингкўл сари илгарилади. Шу ерда навбатдаги мактубини қаламга олиб, Йилдирим кофирлар билан урушганидан хабардорлигини таъкидлаб, ўзи ҳам гуржи кофирлар билан жанг қилганини баён этди. Сўнг шу фикрларга, агар Боязид Миср билан иттифок тузса, бу маъқул эмаслигини қўшиб қўйди. Талабларини бирма-бир санади ва элчилари чегарада кутаётганини писанда этди.

Дарҳақиқат, ўша чоғда Рум элчилари Мисрда музокара олиб бораётган эди. Темур шундан икки ой ўтиб, Йилдирим элчиларини қабул қилди. Боязид Темурга йўллаган мактубида Аҳмад жалойир ва Қора Юсуфни қай сабабдан унга топширмаслигини, Хулакухондан мисоллар келтириб, қисқача баён этган ва агар Темур Сивасдан чекинса, буни яхшиликка деб билиши, агар чекинмаса, урушга шай экани ва ҳеч кимсадан кўркмаслигини уқтирган эди.

Бу хатни ўқиб, Темур яна бир мактуб йўллади, сўнг Камах қалъаси қаршисига келиб тўхтади. Ўн кун қамал қилиб, қалъани истило этди.

Мутаҳхартанни янгидан ҳокимиятга қўйиб, Сивасга қараб йўлга тушди. Ниҳоят, 2 июлда бу кентга етиб борди.

Темур сўнгги мактубида, жумладан, бундай деган эди: "...Ҳозирга қадар сулҳ тузишга уриндим ва ниҳоят Сивасга келдим. Қофирга фурсат яратмакдан, ислом диёрларини хароб этмакдан андиша айлаб, Шом тарафга юриб, Миср азизидан интикомимизни олдик... Фақат сиз бизнинг йўқлигимизни фурсат санаб, бизга боғлиқ Арзинжонга кириб, волиймизни ранжида этдингиз. Одамимиз Мутаҳхартан сулҳни сақлаш ниятида сизнинг пушмаймон эканингизни бизга ёзганди. Биз ҳам ишондик ва сулҳ учун аҳд айлаш умидида бир неча бор мактублар йўлладик. Аммо сиз тобора қатъийлашиб борган бир тутумда бўлдингиз. Ҳаттоки, биз ва аскарларимиз ҳақида қофир ва қофирдан баттар деб айтган сўзларингиз ҳар ерга тарқалди. Элчиларингиз Сунгур ва Аҳмад анча замондир ёнимиздадилар. Мусулмонлигимизни ва эътиқодимизни кўриб-билиб юрибдилар. Истагимиз Арзинжонга бормасимиздан ва лашкаримиз шаҳарларингизга кирмасидан аввал Сивас, Малатйа, Албистон, Арзинжон ва Камах бизга берилганини соғлом бир аҳднома ила билдирмагингиздир. Сулҳга қарши эмасман, аксинча, тарафдорман. Бу сулҳнинг бир нусхаси Маккаи муқаррамада, Бобулҳарамда яширин ҳолда муҳофаза қилинсинки, кимнинг сулҳ шартларини бажаргани ёки бажармагани ҳолис ўртага чиқсин".

Боязид бу мактубга мўътадил жавоб йўллаб, ўзи ҳам сулҳ тарафдори экани, фақат Қараманли фитначилар сулҳни бузиш мақсадида сохта мактублар ёзгани, бунини ялтоқланиш дея ўйламаслик кераклигини таъкидлаб, урушдан ҳеч қачон қочмаганини уқтирди.

Темур бу мактубни ўқир экан, Боязид бўйин эгмаслигини тушунди. Ўша чоғдаёқ Сивас ташқарисида, Йилдирим элчилари кўз ўнгида ўрдусининг ҳарбий кўригини ўтказди. Бундай тантаналар қўшин учун жуда муҳим ҳисобланарди. Бу расмий анъана тинчлик замонида аскарнинг тартиб-интизомни назорат қилишга хизмат қилса, уруш пайтида душман кўнглига қўрқув солиш, ваҳима тарқатиш мақсадида амалга ошириларди. Қўрик, одатда, икки кун давом этарди, бу гал ҳам шундай бўлди.

ЙИЛДИРИМ БОЯЗИДХОН

Йилдирим 1360 йил Бурсада туғилди. Отаси Мурод Худовандигар, онаси Гулчечак хотундир. Ёшлигидан бошлаб ўша даврнинг энг етуқ олимларидан бўлмиш Бурса қозиси хўжа Маҳмуддан, қозияскар Халил жондорлидан, мулла Рустам қараманлидан илм олди. Ҳукмдор отасининг атоқли қўмондонларидан ҳарбий таълим кўрди, қўшин тузиш ва уни бошқариш сирини ўрганди.

У ёшлигидан урушларда ҳам қатнашди. Шаҳзода бўлгани боисми, туғма қўмондонлик фазилатига эга эди. Қаҳрамонлиги ва жасорати туфайли донг қозонди. Барчадан жасурлиги билан ажралиб турарди. Отаси Мурод Худовандигар уни дини исломни дунёга тарқатувчи ва Усмонли салтанати байроғини юксалтирувчи баҳодир қилиб тарбиялади. Қисқаси, унинг болалиги ва ёшлиги жасур ва доно турк қўмондонлари ёнида ўтди. Йигирма бир ёшида у Кутаҳйа вилоятига волий этиб тайинланди.

Қараманлилар билан урушда у ўзини кўрсатди. Урушнинг энг тахликали чоғида отасининг, шонли ҳукмдор Мурод Худовандигарнинг хузурига келиб, “Султоним! Менга йўл кўрсатинг, сабрим қолмади. Қараманлиларнинг конини, Оллоҳ буюрса, тупроққа қорайин!” деди. Қисқаси, Қараман урушида шундай жасорат ва мардлик кўрсатдики, жангларда чақмоқдек тез ҳаракат қилиб, ёвни қириб ташлагани учун Йилдирим номини олди.

Овруподаги, Кўсўвадаги уруш пайтида, ҳарбий кенгаш асносида, туяларни илгарига ҳайдаб, ёғийни чалғитиш таклифи муҳокама этилар экан, отаси унга сўз навбатини берганда йигитчасига бундай деган эди: “Жаноби Ҳақ жиҳод йўлида сермалган қиличларни ва эгаларини ҳар доим кўриқлаган. Туя-муя дегандай жўн ишларга бош уриш Оллоҳ Таоло хузурда қалб чуруқлигини кўрсатур. Душман қанча кўп бўлса бўлсин, у билан юзма-юз курашмоқ миллатимизга шараф берур!”

Ғайратли ва қўрқмас шахзода Кўсўва урушида ҳам ёғий устига тушган чақмоқдай жадал жанглар қилиб, душманга омонсиз зарбалар берди. Ана шундай қаҳрамонликлари сабаб, 1389 йили Усмонли салтанати тахтига ўтириб, қиска муддатда Анадўлу бекликларини ўз ҳокимияти остига киритди. Бир ҳамлада Афлокни турк юртига айлантирди. Турк ғозийлари Оврупони кесиб ўтган Туна дарёси сувларини ичиб, таҳорат ола бошлади.

Боязидхон фавқулудда тез ҳаракат қилиши билан донг қозонган эди. Қўшинини ҳам истаган ерига жуда жадал етказар, ҳеч қутилмаганда душман қаршисидан чиқарди. Йилдирим унвонига мос иш тутарди. Аммо феълан, табиатан асабий эди.

Ниғбўлуда Оврупо насронийларининг хочли ўрдусини тор-мор этган Йилдирим Боязид энди Анадўлуга қайтиб, бу минтақада ҳам атрофни фатҳ этишга киришди. 1389–1392 йиллар орасида, уч йил ичида Сарухон, Ойдин, Така, Манташа, Гармиён элларини, 1392 йилда Жондор юртини, 1397 йилда Қараман ва Қайсари бекликларини, 1398 йилда қози Бурҳониддин давлатини, 1399 йилда Тулқодирўғли беклигини кетма-кет мағлуб этиб, бу ўлкаларни ўз салтанатига қўшиб, Анадўлуда сиёсий бирлик яратди. Шу туфайли Боязидхонни ҳазрат халифа султони иқлими Рум (аввалги Рим салтанати ерларининг подшоҳи) унвони билан улуғлади ва у шундай қилиб салжуқийлар меросига эга чиқди.

Боязидхон тасодифлар қаршисида ўзини йўқотмас, совуққонлигини сақлар, дарҳол қарор бериб, керакли ишни жадал бажара оларди. У қатъий ҳужумлар уюштириб, Анадўлудаги майда ҳокимиятларга барҳам берди, ғарбда Эгей денгизи сохилларига, бу ёқда эса Самсунни забт айлаб, Қораденгиз қирғоқларига чиқди. Анадўлуда “турк бирлиги” тушунчасига мос ҳокимият ярата олди.

Айниқса, унинг Оврупода, Ниғбўлуда қозонган зафари машҳурдир. 1396 йилда Оврупо давлатларининг юз ўттиз минг кишилиқ бирлашган насроний ўрдуси хочли сафарига чиққанда, Боязидхон улар устидан Ниғбўлуда қозонган порлоқ ғалабаси билан тарихга кирди. Ўша муҳорабада қўшинни жангга ташлаб, уни идора этиши, душманни енгилдаги маҳорати Боязидхон забардаст қўмондон эканини кўрсатди. Шунингдек, Кўсўвадаги ғалабаси билан ҳам у Болқонларга жойлашган турк нуфуси эътиборини юксалтирди.

Боязидхон юришлари акс этган тарихларда қўшинга ҳам, халққа ҳам ниҳоятда адолатли муносабатда бўлгани таъкидланади. Қўнё камалида,

Сивас олинганида, Румэли фатҳида унинг доим адолатли иш тутгани ибрат қилиб кўрсатилади. У ҳар куни маълум бир пайтда белгиланган ерга, тўрт ёндан бир хилда кўзга ташлануви тепаликка чиқар, ҳар қандай одам тўрт томондан келиб, бемалол шикоят ва арзини изҳор қила оларди. Ҳақсизликка учраганларга дарҳол ҳақини қайтариб бердирар эди. Аммо қозилар ҳукмига асло аралашмас, бошқаларни ҳам аралаштирмасди.

Боязидхон олимларни ҳурмат қилар, давлат ишлари ва масалаларини улар билан кенгашар эди. Оллоҳ Таолонинг буюрганлари ва тақиқлари ҳақидаги сўзларни жон-жон деб қабул этарди. У хиддати ва шиддати-нинг баландлиги, улуғворлиги ва викори, хужумкорликдаги ўта устунлиги билан барчадан ажралиб турарди. Бирор кимсага бош эгиши ҳеч кимнинг хаёлига келмас мағрур хон, каерга сафар этса, у ўлкани эгаллаган кўмондон эди.

Боязидхон даврида турк лашкари Бўсна, Херсек ва Можористонни забт этди ва илк бор Австрия салтанати ҳудудига кириб борди. Тирнўва, Салоник ҳам фатҳ этилди. Анадўлуда эса Қараманўғиллари ва кози Бурҳониддин ўлкалари, Қора денгиз соҳиллари бирма-бир эгалланиб, Анадўлуда турклар бирлиги яратилди ва Мамлук салтанати билан кўшничилик бошланди.

Йилдирим замонида Истанбул тўртинчи бор камал этилди, шаҳар таслим бўлишига бир баҳя қолди.

Ибни Хожар уни дунёнинг энг нодир кўмондонларидан бири ҳисоблаб, бундай деган: “Усмон ўғли Боязид Ер юзидаги ҳукмдорларнинг энг яхшиларидан биридир. Ундан кўрқишади. Илм ва уламони яхши кўради. Мамлакатининг ҳар тарафида омонлик ва амният шу даражада мавжудки, бир одам ёлғиз ўзи, мол ва ашёси, юклари билан ҳеч балога учрамай саёҳат қилиши мумкин. Қоҳирадаги халифадан “Рум ўлкасининг султони” деган унвонни олган. Бу икки сифат, яъни салжукий меросхўри ва Рум султони экани жаҳон ҳукмдорлиги йўлидаги ҳамлалари одимларидан биридир”.

Француз тарихчиси Меноист Мечин “Йилдирим Боязид бутун тарихнинг энг буюк кўмондонларидан биридир”, деган. Руминиялик тарихчи Жўрганинг айтишича, “Йилдирим дунё ҳокимияти сари борганини унинг ўлкасидаги темир интизом, мукамал қонунга асосланган осойишдан ҳам билса бўлади”.

Қисқаси, ўзига ортиқча ишонгани ва гурури унинг йилма-йил кучайиб бораётган салтанатини бир дунё кучи, яъни жаҳонгир Темурга қарама-қарши қилиб қўйди. Аслида, бу таҳликадан мулоимлик билан қутулиб кетиши мумкин эди. Зотан, Шаркнинг бу жаҳоний қудрат соҳиби Йилдирим аждодлари етишган Туркистон фарзанди эди. Ўрдуси ҳам турк ва мусулмонлардан иборат эди. Бирлик ва баробарликдан яралган катта куч билан зафарли одим отарди. Умри жангда ўтган Темурнинг энг муҳим сифатларидан бири ҳам унинг бирорта урушда енгилмагани, дунёнинг ҳар бир ўлкасида қатъий ғалаба қозонганида эди.

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР

Айни чоғда, Анадўлу тупроқларидан мингларча чақирим узоқда бошқа бир турк ва мусулмон ҳукмдори порламоқда эди. 1336 йилда дунёга кел-

ган соҳибкирон Амир Темур тинимсиз кураши натижасида 1369¹ йилда Мовароуннахр тахтини эгаллади. Хонликда тартиб-интизом ва назоратни йўлга қўйиш билан бирга ўлкасининг тўрт тарафига ҳарбий юришлар уюштирди. Қўшни мамлакатларни ўз ҳукмронлиги остига киритди: яъни 1371–1379 йилларда мўғулларни, хоразмликларни тобе қилди; 1382–1387 йилларда Эрон, Ирок Озарбайжони, шарқий Анадўлуни забт этди. 1391–1396 йиллар орасида эса икки бор Қипчоқ дашти, яъни Буюк Татаристон ва унга қўшни рус ерларини, Ирок ва Эронни такрор итоатга келтириб, салтанати чегараларини Ҳиндистондан Анадўлугача кенгайтирди. Барча Овруро давлатлари бу тўфон шимол бўйлаб ўзи сари оқаятганидан ваҳимага тушди.

1400 йилларда Темур салтанатининг ҳудудлари шарқда Мўғулистон ва Тибет, жанубда Хоразм, Орол ва Ҳазар денгизи, Мўскўва атрофларидан Қафказ тоғларигача, ғарбда Фирот дарёсидан Сивас хавзаларигача, жанубда Мисргача, Уммон денгизигача, Басра кўрфазигача ва ундан Ҳинд денгизигача, Ҳиндистонда эса Дехлигача чўзилган эди.

Шу тарзда Темур салтанати шарқдан ғарбга тўрт минг километр, шимолдан жанубга минг саккиз юз километрлик минтақани эгаллаганди. 1368 йилдан бошлаб Темур давлати ўттиз тўрт йил – қиска бир вақтда эришган ўн икки миллиён квадрат километрлик майдони билан Усмонли давлатига нисбатан ўн икки-ўн уч барабар катта эди.

Шу нуқтаи назардан, Темур ўрдуси сўнгги етти йил давомида ўз мамлакатидан жуда олисларда – иклими ўзгарувчан, борди-келди йўллари тор ва ноқулай, халқи эса батамом ёт ўлкаларда уруш олиб бормоқда эди. Бу қўшин энди шундай яна бир катта уруш олдида турарди. Темур олтиш олти, Йилдирим эса қирқ икки ёшда эди.

Йилдирим Боязид ўн уч йиллик ҳукмронлик даврида ўттиз бор ҳарбий юриш қилиб, зафар-ла қайтган, йигирма икки ўлкани ҳукмдорлиги остига киритган эди. Шу ўн уч йил мобайнида ўта жадал ҳаракати туфайли ниёт ва мақсадларидан бир нечасига эришганди.

Бироқ ўзи фатҳ этган ўлкаларда усмонлилар ҳукмини катъийлаштиргани, тартиб ва қонунларни тўла ўрнатгани борасида ҳали бир нарса дейиш қийин эди. Айниқса, Анадўлудаги юришлари ва фатҳлари сабаб бу минтақадаги кичик ҳоким ва беклар Темурдан мадад қутувчи ночорларга айланганди. Зотан, шарқда ўз салтанатини кучайтирган ва кенгайтирган соҳибкирон Амир Темур борлигини барча биларди.

УРУШ ЙЎЛЛАРИ

Амир Темур, барча сафарларида бўлгани каби, Анадўлуда ҳам, аввало, айғоқчилардан мохирона фойдаланди. Йилдирим Боязидга қарши ҳаракат бошлашдан олдин Анадўлу халқи орасида ўз фойдасига тарғибот-ташвиқот ишлари олиб борди. Шу билан бирга, жосуслари ёрдамида Йилдирим насроний хотинларга уйлангани, сарой аҳли ахлоқан бузилгани борасида гап-сўзларни кўпайтирди. Усмонли мамлақатидаги татарларни (яъни мўғул-татарларни) ўз томонига оғдириш учун уларнинг амирлари-га мактублар йўллади. Хатларида улар нафсониятини кўзғотадиган “Нега

¹ 1370 йилда ҳам дейилади (тахр).

Салжук ўғли қулликдан озод этган кишилар авлодидан бўлмиш одамнинг қулига айландингиз?” деган фикрни алоҳида таъкидлади ва Усмонли хонлари паст табақадан чиққани, мўғул-татарлар устун экани, шу боис улар Анадўлуда ҳукмрон бўлиши лозимлигини такрор-такрор айтиб, бу билан уларнинг бошини силагандай эътиمود қозонмоққа интилди.

Амир Темур, бундан ташқари, Анадўлудаги муҳофаза нуқталарининг нечоғли соғломлигини, усмонлилар қандай химоя воситаларига эгалигини, уруш олдидан кўрилган тадбирларни пистирма ва тузоқли ерларигача айғокчилар кўмагида бирма-бир ўрганди. У барча зарур маълумотларни тўплади-да, бирма-бир текшириб чиқиб, қандай йўл тутиш борасида аниқ қарорга келгач, яъни узоқ вақт тайёргарлик кўргачгина Боязид устига юриш бошлади. У сафар учун зарур барча юмушларни битиргандан кейин ҳам ишончини янада мустаҳкамлаш учун охириги марта Анадўлудаги сиёсий вазият ва янгиликлар ҳақида батафсил маълумот сўради. Айғокчи ва маслаҳатчилар сўзи билан кифояланмай, бу борада энг нозик фикрлар айтиши мумкин бўлган Мутаҳхартанни ҳузурига чақиртирди. Ундан ўзи зарур деб билган маълумотларни эшитди.

Юриш ҳозирлигини яқунлаган Амир Темур Йилдирим Боязидга қарши ҳужумга ўтиш мақсадида Арас қирғоғида кўр тўқди. Лашкарлар учун чодир ва капалар қурдирди. Айғокчилари Темур кўшини келгуси кўкламда Қипчоқлар ўлкасини истило қилишга кетиши ҳақида гап-сўзлар тарқатди. Жосуслари унга бир режа бердиларки, эндиги барча ҳаракатлар шунга мувофиқ амалга оширилади.

Айни чоғда, Амир Темур Боязиднинг барча чора-тадбирларини таъкиб этиб бормоқда эди. Унинг Тўқатга жўнагани ва у ерда дарбандларни беркитаётганини эшитгач, дарҳол Қайсари йўлидан Анқарага кириб боришга қарор берди.

Боязидхоннинг ўзига хос уруш усулларида бири – жасурана ҳужум билан душманни тўзғитиш, икки-уч соат ичида ундан устун келиб, қатъий ғалабага эришишдан иборат эди. Бундай вазиятда душман орқага қараб чекинган экан, икки ёндан ўраб олиниб, чамбардан чиқармай кириб ташланарди. Бундай режани амалга ошириш учун кўшин маркази ўта қувватли бўлиши ва асло тўзимаслиги керак эди. Бу орада ён қисмлардаги отлик лашкар ҳам икки томондан ўраб келиб, ёғийга зарба бериши тақозо этиларди.

Бирок бу гал Боязиднинг қаршисида унинг уруш усуллари жуда яхши билган, дунёнинг ҳар ерида жанг қилавериш, пишиб кетган, тажрибали, улкан ва музаффар ўрду турарди.

Усмонлилар Темур кўшини Анқарага келгунча аниқ бир режага эга эмасди. Темурийлар Сивас теварагида тургани ва аввал Тўқатга йўналиб, кейин Анқарага юргани ҳақида хабар олингач, иккита уруш режаси тuzилиб, муҳокама этилди. Анқарада ўтган ҳарбий кенгашда вазири аъзам жондорлизода Али пошо илк сўз олиб, душман лашкарининг сони ориқлиги, жанговар филлари борлиги ва отлик қисмлар ниҳоятда кучлилигини таъкидлади-да, Темур ўрдусини қаршилаганда ўзимиз текислик водийга, мамлакат ичкарасига чекинган ҳолда, уларни баланд-пастликлар, даралар, чангалзор ва ўрмонларда, алоҳида-алоҳида гуруҳлар ўлароқ жанг қилишга мажбурлашимиз керак, деган фикрни илгари сурди. Ўтмишда бўлганидек, Қилич Арслон Биринчи овруполик хочлилар кўшинини ана шу усулда тўзғитиб, руҳини тушириб енганга ўхшаш

йўл тутиш даркор, деб уқтирди. Вазири аъзам майдон урушига кирмасликни тайинлар экан, шунда усмонлилар лашкари кирилишдан сақлаб қолиниши, Темур эса охир-оқибат бу ерлардан, Анадўлудан қайтиб кетишга мажбур бўлишини эслатди.

Кейин вазир Феруз сўз олиб, юз эллик минг қўшини бор душманга қарши очик майдонда юзма-юз жанг қилинса ҳам, бундан бошқача йўл тутилса ҳам, барибир, жуда катта талофот кўрилиши, Анадўлу яғмо этилиши, вайронага айланишини айтиб, энг муҳими, нима қилиб бўлса-да, ёғийни қириб ташлаш шарт, дея масалани кўндаланг қўйди.

Йилдирим Боязид ҳам Феруз пошо фикрига қўшилди. Унда душман ўрдусининг кўплигидан заррача кўркув йўқ эди. Чунки Боязид олтмиш минг кишилиқ қўшини билан Оврүпода, Ниғбўлуда юз ўттиз минг кишилиқ хочлилар ўрдусини тўзғитган, қириб ташлаб, зафар қозонган эди. Йилдирим лашкари жаҳду жадалда устунлиги билан ҳар қандай ёвни парчалашга қодир саналарди. “Таворихи олий Усмоний” китобида ёзилишича, “Йилдиримхон Малқўч бейдан Амир Темур ўрдуси ҳақида сўраганида, у Амир Темур қўшинини мақтар экан, Боязидхон унга, Темур ўрдуси сени кўрқитиб қўйибди-ку”, деган.

Хуллас, Боязид душман ўрдуси сон жиҳатдан кўплигига эътибор бермаган, у, асосан, лашкарнинг ҳарбий қобилияти ва жасурлигига таянган, қўшинидаги ана шу фазилатларга ишонган, шуни муҳим деб ҳисоблаган.

Амир Темур Анқара қаршисига келиб, кўр тўкиб, қароргоҳ қургач, қалъа қўмондони Ёқуббекдан таслим бўлишни талаб қилди, у рад жавоби бергач, шаҳарни қамал қилишга буюрди. Лаҳмчилар ишга тушди, қалъа девори остидан ўйиқлар очилди. Шаҳарга оқиб қирувчи сув Хатиб дарасидан бошланарди, унинг йўли ҳам ўзгартириб юборилди. Темур буйруғига кўра, Анқара сойига ва Қизилча кўй дарасидан келувчи сувга оғу ташланди. Тежурий ўрду эса қароргоҳ жойлашган Чубук сувидан ичар эди. Анқара қалъаси олинса, бу водийга бемалол ҳукмронлик қилиш имкони туғиларди.

Амир Темур Йилдирим ва унинг ўрдуси яқинлашаётганини эшитгач, қамални дарҳол тўхтатди. Усмонлилар қўшини ўз қароргоҳига бостириб келиши эҳтимолини назарда тутиб, у шарқий томонда макон қурган эди.

Усмонлилар Амир Темур ҳеч қутмаган томондан, шимолий жабадан, Маликшоҳ тарафдан қўққис ёпирилиб келди. 27 июль, кун тушдан оққан эди. Темур ўрдуси жангга ҳозир эмасди, барча отларни ўтлатиш, сувлатиш билан банд эди. Темур қўшиннинг ҳужум йўналишини бошқа томонга қаратганди. Энди режани ўзгартириб, туманлар, мингликлар, отлик ва пиёдалар, ўқчилар ва жанговар филларни бошқа тарзда жойлаштиришга мажбур эди.

Бу вазият Йилдирим учун омад саналар, айна ҳужум фурсати эди. Беклари унга “Султоним, келинг, булар ғафлатда экан, босайлик!” дейишди. Аммо Боязидхон бу таклифни қабул қилмади.

Амир Темур ўз ўрдуси учун ғоят таҳликали бу аҳволни совуққонлик билан тузатишга киришди. Хўжа Аҳмад Яссавий китобини очар экан, ундаги шу мисраларга кўзи тушди:

*Ялдо кечасин шамъи шабистон этган,
Бир лаҳзада оламни гулистон этган,*

*Бас, мушқул ишим тушибдир, писанд этган,
Эй, барчанинг мушқулини осон этган.*

Амир Тему́р бундай дегани ривоят қилинади: “Султон Боязид аскарига дуч келганимда буни етмиш марта ўқидим, зафар ҳосил бўлди. Ҳар қачон танг аҳволда қолсангиз, шу шеърни ўқинг”.

Амир Тему́р пешиндан эртаси тонггача лашкар ўрнини ўзгартириш, жабҳани шимолга қаратиш билан шуғулланди. Янги жабҳага мослаб тартиб ўрнатди. Хуллас, қисқа вақт ичида зарарига бўлган вазиятни фойдасига ўзгартириб, қўшинни жангга шай ҳолга келтирди.

Йилдирим Боязидхон ҳам майдоннинг паст-баландлигидан фойдаланиб, ўзига энг қулай тепаликларга ўрнашиб, сиртини тоққа тиради. Шу аҳволида ягона камчилиги – сувсизлик бўлиб, сувнинг Тему́р ўрдуси тарафида қолгани эди.

Тему́р ўрдуси сони ҳар хил манбаларда турлича кўрсатилиб, олти юз минггача чиқарилган. Асосан, унинг юз эллик минг кишидан тузилгани тахмин қилинади. Амир Тему́р ўрдусининг бош қароргоҳи Самарқандда эди. Умуман, икки қўшин Самарқандда, бир ўрду Хуросонда, бири Шерозда турарди. Ўрдунинг турли қисмлари Қандаҳор, Ҳирот, Дехли, Рай, Табриз, Исфохон каби катта шаҳарларни қўриқлар эди. Тему́р бу юришдан олдин Хуросон ва Шероздаги қўшинларини Самарқандда тўпланишга буюрганди. Улар Самарқандда йиғилиб, сўнг бошқа шаҳарлардаги қўшинлар каби, буюрилган пайтга Қорабоққа етиб келганди. Анадўлуга юриш бошланар экан, Арзинжон амири Мутаҳҳартан, оққўйиллар амири Қора Юлуқ Усмон ва бошқа майда ҳокимлар аскарлари билан бирга Тему́р ўрдуси юз эллик минг кишига етган эди.

Йилдирим Боязид ўрдусининг сўл қанотида Рум эли аскарлари, орқа тарафда эса қорататарлар жойлашганди. Ўнг қанот марказини эса Йилдиримнинг ўзи эгаллаганди.

ҚЎШИНЛАР

Тему́р ўрдусининг асосий қисми Мовароуннаҳр аҳлининг қирқдан ортиқ уруғига мансуб кишилардан тузилган эди. Ҳар уруғ ўз сонига кўра аскар берар ва бунинг эвазига солиқлардан қутилар эди. Шаҳарлардан тўпланган сарбадор қўриқчилар ҳам алоҳида пиёда бўлинмасини ташкил этарди. Тему́р баъзан танг аҳволда қолганида, бу бўлинмалар жонини жабборга бериб, унинг қорига яраган. Уларнинг қўпчилиги аямлардан ҳисобланарди. Забт этилган ўлкалардан ва итоатга кирган давлатлардан олинган аскарлар ҳам ўрдунинг муҳим манбаи саналарди. Туркман, аям, қурд, армани каби элатларга мансуб аскарлар ҳам Тему́р ўрдусида хизмат қилгани маълум. Тему́р қўшинлари, асосан, татар (мўғул-татар) ва туркманлардан шаклланган бўлиб, Ўрта Осиё турк ҳарбий анъаналарига хос хислатлари билан ислом оламидаги бошқа ўрдулардан ажралиб турарди. Мовароуннаҳрдаги марказий ўрдуда тартиб ва анъана қандай бўлса, бошқа вилоятлар ва Тему́р қўл остидаги ўлкалар қўшинида ҳам шундай эди. Отлиқ аскарларда гарчи енгил зирх қўлланилса-да, умуман, қўшинларнинг барчасида зирх сифатига катта аҳамият бериларди.

Аслзода отлик аскарлар суюрғол¹ эгалари каби безакли, тангали зирхлар киярди. Анадўлуга келган қўшинлар таркибида қирқ минг енгил сувори, йигирма минг оғир сувори ва ўн минг пиёда мавжуд эди. Темур ўрдусининг ўзига хосликларидан яна бири ундаги жанговар филлар эди. Испан элчиси Клавихў буларни “Устларидаги ёғоч тахтиравонда бешолти аскар ташиган вахшийлар”, дея таърифлайди. Унинг айтишича, бир киши ҳайвоннинг бўйин қисмига миниб, бошқариб боради. Филнинг қисқартирилган тишларига қиличсимон куроллар тақилган, нозик аъзолари эса зирх билан ўралган. Филлар бир хил тезликда илгарилар экан, ёғийни тишларига боғланган тиг билан ўтдай ўриб, босиб-тепкилаб бораверади. Устидаги аскарлар ҳам пастдаги душманга тинимсиз ўк ёғдиради. Арагонлик элчининг тасвирлашига кўра, “Татарларнинг кўзига бир фил минг пиёда аскардай ваҳимали кўринарди”.

Усмонлилар ўрдусининг миқдори хусусида Нашрий ва Ошиқпошозода юз ўттиз минг деган фикрни билдирган. “Темур тузуклари”да тўрт юз минг дейилган. Хаммер юз йигирма минг деса-да, бизнингча, усмонлилар ўрдусида саксон минг аскар бўлган. Усмонли давлати ўрдусининг юз мингдан ошиши султон Салим замонида юз берган. Ниғбўлу юришида олтмиш-етмиш минг аскар қатнашгани ҳам фикримизни тасдиқлайди. Усмонлилар ўрдусининг маркази пойтахт Бурсада эди. Бошқа вилоятларда ҳам шаҳзодаларнинг қўшинлари жойлашган эди. Анадўлудаги қўшинлар, марказдан берилган буйруққа кўра, айтилган ерга белгиланган вақтда етиб борган. Шунда уларнинг бари саксон минг кишини ташкил этган. Темур ва Боязид урушида эса, аввал қўшинлар Анкара ва Сивасга қараб юрди, сўнг яна ортга қайтиб, Анкара вилояти Чубув водийсида жангга сафланди. Натижада етмиш беш минг кишилик ўрду урушга кирди.

Усмонлилар ўрдусининг энг ишончли қисми қапикули аскарлари бўлиб, пиёдалар ўлароқ икки гуруҳдан, шунингдек, отликлардан иборат эди. Пиёдалар ўзaro ажайиб, йеничери, жебечи, тўпчи ўчоғларидан тузилганди. Отлик қапикули аскарлари эса сипоҳ ва сипоҳдор бўлинмаларига ажраларди. Қапикули ўчоғининг энг эътиборли аскарлари йеничери-лар бўлиб, улар уруш пайтида ҳукмдор турган марказ гуруҳини ташкил этарди. Ҳукмдор гоҳ уларнинг орқаси, гоҳ ўртасида от устида ўтирарди. Йеничери-лар подшоҳ муҳофазачиси ҳисобланарди. Улар орасида сўлак² дейилувчи беш минг кишилик ўкчи бўлинмаси бўлиб, улар ўк отишда ўта уста эди. Тимарли сипоҳийлар³ эса, асосан, ўнг ва сўл қанотларда урушарди. Уларга давлат ер бергани учун ўзлари ҳам аскар сакларди. Ўрдудаги азаплар⁴ Анадўлунинг турли ерларидан йиғиб келинувчи ёш аскарлар, ўкчи пиёдалар гуруҳи эди. Улар йеничери-ларнинг олдида бор ва илк зарбани қарши оларди.

Турк ўрдуси коришиқ, яъни ярим Ўрта Осиё, ярим Оврупо ўрдуси ўлароқ кўхна китбада муҳим зафарлар қозонган эди. Анъанавий отлик ўкчилар ўрдунинг хар икки қанотидан ўрин оларди. Исломиё суворилар ва овруполик суворилар анъаналари бир-бирига қўшилиб, ўртача зирхли суворилар синфи ҳам яратилган эди. Анадўлу ва Румэли вилоятларидан тўпланган бу тимарлиларга зирхлари боис жебелилар дейилар-

¹ Суюрғол – мўғулча сўз, сара ҳарбийларга берилган ер; Туркия туркларида тимар дейилади.

² Усмонли подшоҳининг йеничери ўчоғига оид хос қўриқчи лашкари (тарж.).

³ Ер-муқли ҳарбийлар (тарж.).

⁴ Азап – 1) далада ишлайдиган қарол; 2) Анадўлу бекликлари қўшинидаги аскар (тарж.).

ди. Ўша давр манбаларига кўра, бу суворилар йиғирма мингга етарди. Қапиқулилар ўрдуниги марказини, асосий сафларни тўлдирар, улар ақча оладиган ёлланма, мунтазам қисмлар саналарди. Миқдори олти минг йеничери ва мингга сипоҳидан иборат эди. Оврупо манбаларига кўра, енгил зирҳдан фойдаланган йеничерилар пиёда жангчилар орасида жанговарлиги ва моҳирлиги билан ажралиб турарди. Чунки мукамал ҳарбий таълим кўрган йеничерилар, ўқдан тортиб болтагача, ҳар қуролни моҳирона кўлларди.

Султон кўриқчилари саналган сипоҳилар урушдаги олишувда катнашмасди. Улар оғир сувори қисмига мансуб бўлиб, ўз қиёфаси ва мукамал зирҳи билан эътиборни тортарди.

Ўрду марказиниги энг бошида борувчи енгил пиёда қисмига мансуб азаплар сони беш минг эди. Улар фақат уруш пайтида ўрдуга келиб кўшилувчи, яхши қуролланган, маошли бўлинмалар эди.

Булардан ташқари, тахминан уч мингча серб сувориси ўрду сафларидан ўрин олганди. Улар, асосан, оғир зирҳли бўлиб, войник дейиларди.

Тагин беш мингга яқин енгил сувори қисми ҳам бор эди, улар янги фатҳ этилган бекликлардан келтирилган эди. Қорататарлар деб аталган бу бўлинмалар XIII аср ўрталаридаги мўғул истилоси сабаб Анадўлуга жойлашиб қолган мўғул наслларидан иборат эди.

Шуни айтиш керакки, икки ўрдуниги кучи орасидаги фарқ жуда катта эди. Боязид аввалги ҳеч бир рақибига ўхшамаслиги, унинг кўшини овруповорий сифатларга эгаллиги кўзда тутган Амир Темур Мовароуннаҳрдаги энг қудратли ва мукамал зирҳли, қуролли қисмларини ҳам келтирган бўлиб, унинг ўрдуси юз олтмиш минг эди.

Усонли ўрдуси эса, ҳатто кўшиб айтганда ҳам, етмиш беш мингдан ошмасди. Шунинг учун Боязид ўз қўмондонларига ғалаба қозониш учун мумкин қадар фидокор ва ғайратли бўлишни буюрди.

УРУШ ЙЎНАЛИШИ

Темур ўрдусиниги ўнг қанотида мирзо Мироншоҳ, мирзо Абубакр, Тўқал барлос, Али Сулдуз, шайх Нуриддинбек, Бурундукбек, Али қавчин, Мубашшир, Мутаҳҳартан, Абдулла Аббос, ҳожи Сайфиддин, Умар Тобонлар; чап қанотида амирзода Шохрух, амирзода Халил султон, уларнинг кўшинлари ёнида Хусайн султон, Али султон ва Муса Тўйбука жойлашган эди.

Марказ ўртасини Амир Темурнинг ўзи эгаллаганди. Унинг ёнида Тоштемир, Юсуф мўғул, ҳожи Бобо Сучу, Искандар Ҳиндубек, ҳожи Али Юсуф, Апарди амирлар ҳозир эди. Йилдиридан кочган Анадўлу беклари ҳам Амир Темур қаватида эди. Марказнинг ўнг томонидан мирзо Муҳаммад султон, мирзо Амиршайх, мирзо Муҳаммад Умаршайх, мирзо Искандар ва бошқа қўмондонлар ўрин олганди.

Усонлилар ўрдусиниги ўнг қанотида Темуртош пошо қўмондонлигидаги Анадўлу сипоҳилари, чап қанотда шахзода Сулаймон қўмондонлигидаги Румэли бўлинмалари саф тортганди. Йилдиридан Боязидхон ўн минг кишилик йеничери билан ҳар замондагидек марказни тутган эди. Вазири аъзам Али пошо билан шахзодалардан Мусо, Исо ва Мус-

тафо Чалабийлар подшоҳ ёнида туришарди. Йеничерининг олдида суворилар ва азаплар терилган эди. Эҳтиёт қувватларига шахзода Маҳмад Чалабий бошчилик қиларди. Ўнг қанотдаги эҳтиёт қисмлари орасида серб бўлинмалари, сўл қанотдаги эҳтиёт қисмлари ичида эса турклардан тузилган қорататарлар саф торган эди.

АНҚАРА ЖАНГИ¹

1402 йил 20 июль, сешанба кунни тонг соат олтида икки тарафда ўрдулар саф тарта бошлади. Аввал байроқлар кўтарилди. Уруш олдидан Амир Темур ҳам, Йилдирим Боязидхон ҳам икки ракат ҳожат намозини ўқиб, сўнг жангчиларига хитоб этди.

Йилдирим Боязидхон ўз ўрдусининг қахрамонликлари, зафар қозонган жанглари, садоқат ҳақида сўзлади.

Шу пайтда Амир Темур ҳам ўз лашкарига хитоб этмоқда эди. Сўзини тугатиб, ўрду қаршисида икки ракат намоз ўқиб, Оллоҳдан мададу ғалаба тилаб, юзини тупроққа суриб, дуолар қилди. Энди тарафлар урушга шай эди. Жангга чорлаб қарнайу сурнайлар, бурғу ва қудумлар чалинди.

Тарихдаги энг буюк урушлардан бири – Анкара жанги Темур ўрдусидаги марказ, ўнг ва чап қанот кўшинларининг усмонлиларга бирдан ёпирилиши билан бошланди. Марказ кўшинларига кўмондонлик қилаётган амир Маҳмуд ўғлон, Темур набираларидан мирзо Муҳаммад Умаршайх, мирзо Жалол Исломлалар усмонлиларнинг марказдаги қучларига қаттиқ зарба ёғдирди. Шубҳасиз, Темур лашкари Усмонли ўрдусининг ўртасида ёриб, уни бўлиб ташламоқчи эди. Усмонлилар кўшини марказида мудом жангларда юриб, суяги қотган, қучли ва тажрибали йеничерилар бўлинмалари ва азаплар ўрнашганди. Йеничерилар бошлиғи Ҳасан оға ҳужумни босиқлик ва жанговарлик билан қайтарди – теурий аскарлар тўхтатилди. Қиличбозлик бошланиб кетди. Темур лашкари чекинди. Бу атрафдаги олишувларда тушликкача Темур бўлинмаларининг тўзиши ва жанубга чекиниши кузатилди.

Жанг бошланиши билан вазир хўжа Ферузбек кўмондонлигидаги ўнг қанот кўшинлари Чубуқ водийси бўйлаб илгари босар экан, шахзода Сулаймон Чалабий бошлиқ усмонлилар ўрдусининг сўл қанотидаги Румэли аскарларига оғир зарба берди. Сўнгра Румэли лашкари ҳам бирдан чакмоқдай ёғилиб, ҳужумга ўтди ва ўзини кўрсатиб қўйди. Теурийлар ўзининг қандай қояга урилганини англади. Айни чоғда, Теурдан ёрдамга бориш изини олган мирзо Муҳаммад кўшини билан кўмакка етиб келди ва аҳволни ўнглашга интилди. Бу орада филлардан ҳурққан турк отлари усмонлилар ҳаракатини секинлатиб қўйди, отлар устидаги жангчилар ҳам анча қийналди. Теурий аскарларнинг тўлқин-тўлқин ҳолидаги кетма-кет ҳужуми давом этарди. Бу пайтда Теурнинг ён томонлардан ёғилган бир қисм кўшини усмонлиларнинг сўл қанотдаги биринчи сафини суриб ташлаб, иккинчи қатордаги лашкар билан олишувни бошлаб юборган эди.

¹ Анкара жанги хусусида турли манбаларда кўплаб маълумотлар, факт ва рақамлар келтирилган. Уларнинг баъзиларида бу олишувга сабаб бўлган омиллар ва унинг якуни муаллифларнинг шахсий қарашлари асосида баён қилинганини сезиш қийин эмас. Аҳмад Шимширғилнинг ушбу асарида ҳам шу ҳол маълум маънода кўзга ташланади. Соҳибқирон Амир Теурнинг ғалабаси унинг юксак маҳоратли ҳарбий саркарда эканлиги далолатидир (*Тахририят*).

Темурнинг ўнг, усмонлиларнинг сўл жабхаларида уруш омонсиз давом этар экан, усмонлиларга қарши қаратилган бир тасодиф юз берди. Усмонли ўрдусининг сўл қанотига мансуб эҳтиёт қисмдаги қорататарлар мудҳиш хиёнат содир этди. Улар темурий лашкар билан тил бириктириб, унинг ўрдуси билан урушаётган отлик усмонлиларга орқадан ўк ёғдира бошлади. Шу тарзда ҳам олдин, ҳам орқадан зарбалар остида қолган усмонлиларнинг сўл қанотида саросима, ваҳима пайдо бўлиб, лашкар тўзишга, бошбошдоқликка юз тутди.

Бу даҳшатли ва таҳликали вазиятни кузатиб турган усмонли ўрдусининг эҳтиёт қисмлари қўмондони Махмад Чалабий, буйрукни ҳам кутмай, бор лашкари билан қарши ҳужумга ташланди. Чап қанотда юзага келган таркоқликни азму шижоат-ла тузатишга киришди.

Қорататарларнинг душман тарафга ўтиб кетиши ва шу қанотда кучлар мувозанати бузилиши усмонлилар ўрдусига катта зарар етказди, умумий вазиятни ўзгартириб юборди. Бу қутилмаган хонлик аскарларнинг руҳига ҳам таъсир қилди, эндиликда ёғийнинг эҳтиёт қисмлари ҳам жангга кирар экан, усмонлилар қарши ҳужумда муваффақият қозонолмаслиги аён бўлиб қолди.

Бошқа тарафда, яъни Темур ўрдусининг сўл қаноти билан усмонлиларнинг ўнг қаноти тўқнашувида конли олишув давом этмоқда эди. Темурнинг ўғли Шохрух қўмондонлигидаги қўшин бу жабҳада Темурнинг набираси Султон Ҳусайн қўшини ва амир Сулаймоншоҳ лашкари билан биргаликда ҳужумга ўтди. Бу жабҳада усмонлилардан Қора Темуртош пошо қўмондонлигидаги Анадўлу тимарли сипоҳилари, Боязиднинг қайноғаси – Сербистон мустабиди Стефан Лазарович қўмондонлигидаги серб аскарлари жанг қилмоқда эди. Темурийлар зарбасига қарши усмонлилар ҳам мудҳиш зарбалар қайтариб, олишувда жанговарлигини кўрсатди. Анадўлу тимарли сипоҳилари темурий лашкар устига ўк ёғдириб, қисқа муддатда анча аскарни сафдан чиқарди. Серб кучларининг ҳам қўшилиб ҳужумга кириши ва усмонли қўшинларининг баравар ташланиши натижасида жиддий талофат ва тўзғинга учраган сўл қанотдаги амирзода Ҳусайн лашкари жанубга қараб чекинишга мажбур бўлди.

Амир Темур жангнинг боришини кузатар экан, гарчанд ўнг қанот қўшинлари олға босиб, муваффақият қозонса ҳам, марказ ва сўл тарафдаги черикларнинг тўзғингани, умуман, марказда аҳвол яхшимаслигини кўриб, андишага тушди. Муҳаммад Султон ўз аскарлари билан марказга ёрдамга бориш учун изн сўраганда, Амир Темур уни сўл қанотга юришга буюрди. Бу қанотга Шохрух қўшинига мансуб амир Сулаймоншоҳ лашкари масъул эди. Унинг қаршисидаги усмонлиларнинг ўнг қанот ўрдуси ҳужумга ўтиб, темурийлар сўл қанотининг иккинчи чизигини эгаллашга киришди. Амир Темур сўл қанотга мадад кучларини жўнатиб турганига қарамай, Боязидхон аскарини тўхтата олмади. Уруш шиддат билан қизиб борар, усмонлилар устунлиги сезилиб турарди.

Шу пайтда, усмонлиларнинг сўл қанотидаги каби, ўнг қанотида ҳам ғулғулага сабаб бўлган бир ҳодиса юз берди. Темур ўрдусига аввалдан ўтиб кетган Анадўлу бекликлари аскарлари байроқларини ҳилпирайтиб, Боязидхон черикидаги собиқ сафдошларини ўзлари томонга чақира бошлади. Хусусан, Гармиён, Сарихон, Ойдин ва Ментеше бекликлари лашкари ўз байроқларини кўтариб, қўмондонлари номини айтиб, қавмдошларини Темур ўрдусига ўтишга чорларди.

Усмонли ўрдусидаги Анадўлу бекликлари сипоҳиларидан бир қисми, яъни янги қўшилгани боис ҳалиям усмонлилар давлатига қовушиб кетолмаган аскарлар аввалги кўмондонларининг сўзлари ва байроқларидан таъсирланиб, уруш майдонида усмонлиларни тарк этиб, Темур қўшинлари ёққа ўта бошлади.

Иккинчи тарафда эса Амир Темур бу ҳодисалардан мамнун ҳолда, ёрдам кучларини кетма-кет жўнатиб, ҳужумни шиддатлантириб борарди. Бирмунча вақт давом этган аёвсиз жанг ва олдинга-орқага силжишлар оқибатида кўплаб лашкаридан айрилган Анадўлу тимарли сипоҳилари қарши томонга ўтаётганлар ҳисобига анча озайиб қолди. Бу ҳолат шундоқ ҳам чираниб жанг олиб бораётган усмонлилар ва серб лашкарига салбий таъсир қилди. Ярми ўлиб, ярми қолган ва асосий қисми серблардан иборат бўлган усмонлилар ўрдусининг шу қанотдаги қўшини тинимсиз зарбалар остида охири мажбуран чекинишга юз тутди.

Шу чоғда сербларнинг мустабид подшоҳи Лазарович Йилдирим Боязидхон ёнига келиб, “Шаҳаншоҳим, жангни бой бермоқдамиз. Ўрдуларимиз майдонни тарк этмоқда. Энди бу селга қарши туролмаемиз. Чекиналик,” дея таклиф киритди.

Йилдирим унга: “Асло!” дея қатъий жавоб берди.

Усмонлилар ҳокони, уруш майдонида енгилиб қочди, деган иснодга қолишни истамади, албатта.

Серблар сўл қанотда ортга чекинаётган Сулаймон Чалабий лашкари орасидан ўтиб, қонли жанг тепаларини тарк этиб, Румэлига қараб йўналди ва Сербистон йўлини тутди.

Бироқ марказдаги жабҳада ёғини оз бўлса-да, ортга чекинтирган, муваффақиятли урушаётган йеничерилар ва азаплар Темур ўрдусининг энг кучли бўлинмалари ҳисобланган зирхли суворилар қўшинига, ўлим ва даҳшат сочувчи филларига қарши мудофаа қизигида ўзини аямай, жонли тўсиқ сифатида жанг қилди. Айниқса, филлар оёғи остига ўзини отиб, жонидан кечиб бўлса-да, бу баҳайбат ваҳшийлар танасини кесиб ташлаётган фидойилар, айниқса, қаҳрамонлик кўрсатди. Хиёнатлар сабаб усмонлилар ўрдуси қанотлари заифланиб, очилиб қолган, чекиниш давом этар эди. Шунга қарамай, марказ жабҳасидаги лашкарлар ўлим ўқларини ёғдириб, мингларча ёғини ер тишлатди. Аммо тушдан сўнг барча усмонлилар қўшини мажбуран ортга чекинди. Чунки Темур ўрдусининг пешин олдидан ёппа ҳужуми ва зарбаси тобора кучайди ва оқибатда душманни тўзитди. Марказ ва қанотдагилар жанг майдонини тарк эта бошлади. Айниқса, ён томондаги усмонли аскарлари рақибнинг отлик лашкари ҳужумига дуч келиб, батамом қирилиб битди, шаҳид бўлди. Шундай қилиб, усмонлилар ўрдуси хиёнат қурбонига айланди, тўзиб таркала бошлади¹.

¹ Анқара жанги ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Mehmed Neşri. *Kitab-ı Cihannuma-Neşri Tarihi*. Haz. F. R. Unat, M. A. K. ymen, Ankara 1987, s. 357; Aşıkpaşazade. *Tevarih-i Ali-i Osman*. Ali Bey neşri, İstanbul 1332, s. 77-79; Hoca Sadeddin Efendi. *Tac'üt Tevarih*. C.I, haz. Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 260-277; *Lütfi Paşa Tarihi*, s.56-58; Şami. *Zafemame*, s.313-314; Hadidi. *Tevarih-i Ali-i Osman* (1299-1523), haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s.126-132; İ. H. Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi*, c.I, Ankara 1972, s. 309-312; Jozeph von Hammer. *Büyük Osmanlı Tarihi*, haz. Erol Kılıç, Mümin Çevik, c.I, İstanbul 1992, s.356-364.

УСМОНЛИ ЎРДУСИНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Усмонли ўрдусининг сўл канотига, яъни корататарларнинг хиёнати сабаб кучсизланиб, чекинишга мажбур бўлган жабҳасига вазиятни тузатиш учун Маҳмат Чалабий қўмондонлигидаги эҳтиёт қўшинлари ёрдамга етиб келгач, жанг яна кучайди. Бироқ темурийларнинг қарши ҳужуми боис бу канотдаги усмонли лашкари тагин ортга чекинди.

Бу вазиятни кўриб, вазири аъзам Али пошо, йеничерилар бошлиғи Ҳасан оға, Ойна беги ва бошқа қўмондонлар жангнинг бой берилганига амин бўлди-да, “номуси давлатни қутқариш” баҳонасида катта шахзода Сулаймон Чалабийни ёнларига олиб, қолган-қутган Румэли аскарлари билан майдонни тарк этди ва чекиниш асносида шимолга йўналди.

Маҳмат Чалабий ҳам, гарчи ёғийга қарши ҳужум уюштирган бўлса-да, муваффақиятга эришолмади. Темур ўрдусининг бу канотга зарбаси ортгани сайин, айникса, Румэли лашкарининг майдондан қочгани ортидан Лоласи Боязид пошо ва бошқа умаронинг ташвиқи билан Маҳмат Чалабий ўз қўшини, яъни Амася-Тўқот-Сивас жангидан омон чиққан минг қадарлик лашкари билан майдонни тарк этиб, Амася йўлига тушди.

Сўл канотда қўмондонсиз қолган бошқа Румэли лашкари ҳам тўзиб, Сулаймон Чалабий тўдаси ортидан Миро кишлоғига қараб от сурди.

Шундай қилиб, пешинга борганда Усмонли ўрдусидаги ўнг канот ҳам, сўл канот ҳам буткул тарқалиб кетди. Энди фақат марказда ўзидан устун ёв қўшини билан уруша-уруша ҳолдан тойган, қадам-бақадам ортга чекинаётган қапикули кучлари, яъни салтанатнинг ёлланма, мунтазам қўшини ҳамда улардан сал нарида Йилдирим Боязиднинг бош қароргоҳи ва унинг бир ховуч кўрикчи бўлинмаси қолган эди, холос.

Ёғий ҳам жанг майдонида зарбани кучайтириш, ҳам Йилдирим Боязид гуруҳини ҳар ёқдан ўраб олишга жаҳду жадал этарди. Шу пайт силоҳдор оғаси, яъни подшоҳ ва вазирларнинг қурол-яроғига масъул Миннатбек Йилдирим Боязид ҳузурига келиб, бундай деди: “Султоним, атропода кимса қолмади, душман сизга қасд қилиши мумкин. Яхшиси, киёфани ўзгартириб, бу тахликали жойдан тезда ташқарига от қўйингки, мен йеничерилар ва бошқа яқинларимиз билан бош қўмондонлик санжоғи остида яна бир оз жангни кузатиб турай, сиз бу вақт ичида соғ-саломат омонликка эришгайсиз”. Бироқ Йилдирим Миннатбекнинг бу таклифига қўнмади. Охири ўрдугоҳи жойлашган Чаталтепада янгидан ҳимояга ўтишга ва душманга зарба ёғдиришга қарор бериб, аста чекинишга киришди.

Йилдирим Боязидхонга Чаталтепадан жанг майдони кафтдагидек кўриниб турарди. Жанггоҳда усмонлилар жабҳасидан асар ҳам кўзга чалинмас, ҳар томонда Темур аскарлари ҳокимликни қўлга олаётганди. Боязидхон тўзиб чекинаётган аскарини ёнига олиб, отлик яёв жангчилари ва йеничериларидан иборат муҳофаза чизигини ташкил этиб, Чаталтепадаги бир баландликка байроғини тикди. Байроққа кўзи тушган Темур аскарлари бу тепага ҳужумни янада кучайтирди. Шу чоғда Йилдиримнинг қаватида олти минг йеничери бор эди. Бир пайт йеничери бошлиғи сафдошлари фикрини подшосига етказиб, бундай деди: “Султоним, сиз ичимиздан чикманг, зўраки ғайрат-ла давлатимиз шаънини йиқманг, чидаб турайлик. Сиз бизга орқа бўлинг, биз олдинда қилич солайлик, душман бизнинг милтиғимизу замбаракларимиз ўкига бардош беролмайди,

кўрасиз. Унинг филлари тоғлардаги селдай ёпирилса ҳам, орамизни ёриб киролмайди. Окшом яқинлашмоқда, биз шу ерликмиз. Улар ғариб ва бе-гона. Окшом кирганда, чекинайлик, омон қолурмиз, ортимиздан қувишга журъатлари етмас”.

Вақт пешиндан оққанди.

Темур ўрдугоҳида эса зафар эпкинни эса бошлаганди. Йилдирим Боязид Чаталтепада озгина лашкар билан танг аҳволда ўз қисматини кутиб тургани хабари Темурга етказилгач, у ўғли Шохрухни катта кўшин билан ёғий қароргоҳи сари жўнатди. Кетидан Мироншоҳ, амирзода Хусайн ва амир Сулаймоншоҳ ҳам кўшини билан Чаталтепага қараб от сурди.

Афсонавий йеничери қисмлари химоя чизиғида шиддатли жанг олиб борди. Улар ҳеч чекинмай, кўрқув билмай олишар экан, кўплари шавк-ла шахидлик шарбатини ичди. Бироқ ўзларидан икки барабар кўп ёғийни ҳам ер тишлатди. Фақат ёв қанча ўлдирилмасин, улар сони тобора ортиб борарди. Зеро, ортга чекинган усмонлиларни қувиб кетган қисмлар ҳам қайтиб, Чаталтепага кириб келаётган эди. Усмонли лашкарининг хозирги чора-тадбири элак билан қумтепани текислашга ёки денгиз сувини ғалвирда ташиб бўшатишга уринишдек бир гап эди. Йилдирим ўрдусидан энди уч минги қолганди, холос. Ниҳоят, Боязидхон Чаталтепа чамбарини ёриб ўтиб, жанг майдонини тарк этиш фурсати етганини пайқади. Акс ҳолда, бирга-бир урушиб, ажал топишлари аниқ эди. Ҳар ёндан ёпирилиб, зарба бераётган Темур аскарларига қарши бир ҳовучгина лашкари билан кун ботгунча қарши курашган Йилдирим қоронғи тушган ҳамона омон қолган отлиғу пиёда аскар ва уч минг чоғли йеничери ҳамроҳлигида душман ҳаракати сустралган бир тепанинг шимол томонидан кўкқис ҳужумга ташланди. Темур аскарлари нима бўлаётганини ҳам англамай қолди. Йилдирим тезлигидаги шиддатли зарба билан ёғий чамбари ёриб ўтилиб, тепанинг юришга энг қулай энишидан пастга ўқдек отилишди. Чор атрофни зулмат қоплагани сабаб ҳар икки тараф ҳам ғоят қийналиб жанг қилар эди.

Ҳадидийнинг “Таворихи олий усмоний”сида таъкидланганидек:

*Сипоҳи душманга девона каби,
Ёнар ўтга тушган парвона каби
Душман марказига ўзини урди,
Черикни соғ-омон четга етурди.
Кўринг, не ҳолатдир, деди Темурланг,
Дедилар, Боязид айламакда жанг.¹*

Йилдирим Боязиднинг жасурларча ёпирилиб, чамбарни ёриб ўтганини эшитган Темур энг жанговар қисмни унинг ортидан қувишга юборди. Йилдирим сафдошлари билан ёвнинг бир неча тўсиғидан ошиб, Чаталтепадан ўн олти чақирим узоклашишга эришди. Кун бўйи давом этган аёвсиз олишувдан ва узок муддатли от суришдан чарчаган, сувсизликдан ҳолсизланган Йилдирим ва сафдошлари Чубуқ сойи кунботаридаги қияликларда Темур лашкарига тағин бир бор йўликди.

Бугунги Маҳмуд ўғлон қишлоғи атрофидаги тик ва тошлоқ қиядан тубанга энар экан, Йилдирим Боязидхон минган от қокилди-да, тойиб

¹ Hadidi. Tavarikh-i Al-i Osman. Haz. Necdet Öztürk. İstanbul 1991, s. 132.

ағдарилди. Хукмдор отини турғизишга ва бошқа отга алмаштиришга улгуролмай, Темур лашкари кўлига асир тушди. Хонни тутқун этган душман кўмондонининг исми ҳозирда кишлок номи унинг оти билан аталаётган Махмуд ўғлон эди.

Шу ерда Йилдирим Боязид билан биргаликда Румэли бекларбеги Хўжа Феруз, шунингдек, Мустафо ва Алибеклар ҳам тутилдилар. Яхшибек ва бошқа баъзи кўмондонлар эса шу қияликдаги олишувда шахид бўлдилар.¹

Йилдирим Боязиднинг асирга олиниши ҳақида турли ривоятлар бор. Усмонли манбаларида, умуман, Гармиён беги ишорасига кўра, кўлга туширилгани таъкидланади. Машхур тарихчи олим Камол Пошозоданинг ёзишича, “Йилдирим Боязидхон оқшом пайти душман филлари устига от суриб борар экан, қарши тарафдаги Гармиён ўғиллари уни таниб қолдида, Темурга хонни кўрсатди. Шундан сўнг Темур аскарлари дархол Йилдирим Боязидни ўраб олиб, уни кўлга туширди”.

ИККИ ҲУКМДОР УЧРАШУВИ

Амир Темур ўз хузурига келтирилган Йилдирим Боязидхонни тик турганча, камоли хурмат билан кутиб олди. Иззат ила уни ўз чодирига таклиф этди ва хонни тўрига ўтказди. Унинг юз-хотири учун яхши сўзлар айтиб, дўстлик қуриш йўлини тутди. Шунинг баробарида бундай воқеага сабаб бўлишни хоҳламаганини ҳам таъкидлаб, хонга бундай деди: “Биз тарафдан сулҳга интилиш учун нақадар одим отилган бўлса, сиз тарафдан охири ҳужум билан яқунланган шу қадар кину кизгинлик содир этилди. Биз ширин сўзлар билан ишни битиришни истадик, сиз ёқдан аччик хабарлар олдик. Магарки, тақдир бизга бу тарзда учрашиб кўришмоқни, орадаги совуқлик пардасини кўтармоқни раво кўрибдир. Энди мушқу анбар таратган кўнглимизга қайғунинг ғубори кўнмасин. Ҳаёт боғимизга хафагарчиликнинг совуқ шамоли ораламасин. Замон бошимизга солган аламли ишлардан ўкинмаслик керак. Рум диёрини сизнинг адолатингиз кўланкасидан четда қолдиришни кимса ўйлаётгани йўқ. Ҳеч кимнинг бахтига зомин бўлинмас. Магарки, чораси топилмайдирган илохий амр келмаса, бас. Бахтли кишиларнинг порлок кўзларини фақат Оллоҳ истаги ила қоронғилик қоплай олмай...”

Йилдирим Боязидхон Темурнинг бундай назокатли кутиб олишига жавобан “Оллоҳ Таолонинг тақдир қалами бир ўлкага йўқлик ишоратини чизар экан, ишнинг оқибати шундай бўлмай”, деди.

Икки подшоҳнинг учрашуви ҳокимона сўзлар билан безалиб, ўртадаги совуқлик пардалари кўтарилди. Кўнгиллардаги эски кину адоват йўқолди. Боязидхон оталик шафқати ила шахзода ўғиллари тақдирини суриштириб билишларини сўради. У салтанатининг эртанги тиргақлари бўлмиш шахзодаларга уруш сабаб бирор зарар етишидан андишада эди.

Темур дархол буйруқ бериб, шахзодаларни топиш ва чодирга келтириш учун одам йўллади.

Усмонли тарихларида қиёматгача ибрат бўларли ушбу қонли урушда Мустафо Чалабий йўқолиб қолгани қайд этилган. Бунга қарама-қарши ўларок, Темур фатҳномаларида, унга бағишланган тарихларда Йилдирим

¹ Yezdi. Zafername, s. 393-394.

Боязиднинг икки ўгли асир олингани хақида ёзиладики, бизнингча, бу тўғрироқдир.

Йилдирим Боязид вафотидан сўнг шахзода Мусо Чалабийни озод этган Амир Темур Мустафо Чалабийни ўзи билан Самарқандга олиб кетган. Зотан, шахзода Мустафо орадан йигирма йилча вақт ўтиб, қарийб нутилиб кетган бир вақтда тахт даъвоси билан Муродхон Иккинчи қаршисидан чиққан. Ана шу сабаб сохта Мустафо деб ҳам аталган.

Амир Темур Мустафо ва Мусо Чалабийларга ўз болалари каби муносабатда бўлди. Илтифот кўрсатиб, ширин сўзлар билан синик кўнгилларига ором берди. Мехрибон оталарига ажратилган мовий гумбазни эслатувчи чодир ёнида улар учун ҳам махсус кенг чодирлар қурдирди. Шоҳона дастурхон солдириб, меҳмон қилди.

Жангнинг эртасига Амир Темур ўз қароргоҳини Кечийран боғларига қўчирди. Анқара қалъаси кутволи Ёқуббек ҳам Темур қароргоҳига келиб, унга тобелигини арз этди ва қалъани Алисултон товачига топширди.

ҚУВИШ

Уруш бой берилганини кўриб, чекина бошлаган усмонлилар, асосан, Сулаймон Чалабий кўмондонлигидаги лашкарлардан иборат эди. Тўнғич шахзода Сулаймон Чалабий ёнидаги вазири аъзам Али пошо, ғозий Эвроснос, Нихолўғли Маҳматбек, Мурод пошо, йеничери бошлиғи Ҳасан оға ва бошқалар билан биргаликда Румэлидаги усмонлиларга тобе юртларни бошқарди.

Сулаймон Чалабий жанг майдонини тарк этиб, шимоли ғарбга қараб юрди ва Измирга етди. У ердан жадал айлаб, Бурсага борди. Бу ерда туғишганлари Фотма ва кичик шахзода Қосимни, қўлга кирганича молдунёни олиб, қўшинини Бандирма йўли орқали Гелибўлу устидан Румэлига йўналтирди.

Серб аскарлари ҳам Сулаймон Чалабийнинг орқасидан тушиб, аввало, Румэлига ўтди, у ердан Сербистонга кетди. Субоши Ойнабек эса Бурса йўли билан Боликесирга келди ва атрофдаги тоғларга ўрнашди. Ора-сира Темур лашкари жойлашган ерларга босқинлар уюштиришга киришди.

Маҳмат Чалабий эса мингга яқин аскар билан Амася вилоятига келди. Усмонли ўрдусининг бошқа баъзи катта-кичик қисмлари ҳам Истанбул бўғози орқали Румэлига ўтиб кетибгина жонларини кутқариб қолди.

Бу орада Амир Темур ҳам бўш турмади: фурсатни бой бермай, жангнинг кетиши ва натижасига кўра, мирзоларини Анадўлунинг турли вилоятларига юборди. Невараси Муҳаммад султонни эса Сулаймон Чалабийни қўлга олиш учун Бурсага жўнатди.

Муҳаммад султон Абубакр баҳодир, шайх Нуриддин амир, Жаҳоншоҳ баҳодирни ёнига олиб, ўттиз минг кишилик қўшин билан жаҳду жадал айлаб, Сулаймон Чалабий изига тушди.

Темур қўшинлари бу ерга келаётганини эшитган бурсаликлар ваҳима ичида Муданя ва Улуғтоғ тарафга қочди. Муҳаммад султон беш кун ёғийни қувиб, ниҳоят, Бурсага кириб келди ва шаҳар идорасини қўлига олди. Бироқ у Сулаймон Чалабийни қўлга туширолмади.

Қалъа темурийларга ўтиши биланоқ шайх Нуриддин барча молу жавоҳирлар, инжу ва ёқутлар, нақд акчалар, қимматбаҳо буюмлару газла-

маларни қўлга олди, хазиначиларни алоҳида ерга ташиштирди. Шунингдек, Бағдод хукмдори Аҳмад жалоийрнинг кизини, Сербистон киролининг синглиси, Йилдирим Боязидхоннинг хотини, шахзода Оливера ва икки кизини ҳам асирга туширди.

Амирзода Абубакр ўн минг отлиқ қўшини билан Янгишаҳар устига юрди. Чунки Сулаймон Чалабийнинг бир миқдор қўшини билан шу ерда тургани хабари келганди. Аммо Сулаймон Чалабий Гемлик йўли билан денгизга чиқиб, қочиб улгурган эди.

Таъкиб лашкари қўмондони Муҳаммад султон аҳволни Темурга билдирди, юзтача сара қўриқчилар билан ўлжа ва ғаниматларни, бир қисм асирларни Соҳибкирон хузурига йўллади. Бу тутқунлар орасида, Боязидхоннинг хотини ва кизлари билан бирга Шамсиддин Муҳаммад Бухорий, Шамсиддин Муҳаммад Фанорий, Шамсиддин Жазарий каби таникли уламолар ҳам бор эди. Уларни кейинроқ шайх Нуриддин Амир Темур хузурига олиб кирди.

Қиска муддат Анкара атрофида қолган Темур шу орада бир дипломатик ишни ҳам бажарди: уруш давомида ёнида бирга юрган испан элчиларини, уларга қўшиб ўз элчиларини ҳам Испанияга жўнатди.

ТЕМУР АНАДЎЛУДА

Кўнё вилоятига йўналган султон Маҳмудхон қўмондонлигидаги қўшинлар Кўнё, Оксарой, Окшаҳар, Испарта каби шаҳарларни яғмо айлади. Шунингдек, Ойдин вилоятига юборилган лашкар ҳам бу ерларни талон-тароҷ этди.

Айни кунларда Амир Темур бир пайтлар Боязидхон эгаллаб олган Қараман, Гармиён, Ойдин, Сарухон, Ментеше ва Ҳамидўғиллари бекликларини ўз эгаларига қайтариб берди.

17 августда, яъни урушдан уч хафта ўтгач, Сарухон беги Маниса шаҳрига тантана билан кириб борди. Шу тарзда Арзинжондан Мунтушуга қадар чўзилган кенгликларда аввалги бекликлар қайтадан тикланди. Қараманўғиллари, айниқса, олдингидан ҳам кучли ҳокимиятга эга бўлди.

Муҳаммад султон Манисада, Шохрух Улубўрлу ва Кечибўрлу тарафларда қишлар экан, Темур ҳам Кутахядан чиқиб, Денгизли, Ойдин, Аясулук, Тира йўли орқали Измирга юрди.

Соҳибкирон Измир атрофига яқинлашганда, Муҳаммад султон ҳам ўз қўшини билан унга келиб қўшилди. XIV аср ўрталарида турклардан олиб қўйилган Измир ва унинг теварагидаги баъзи қалъалар 1402 йил 2 декабрда Темур ўрдуси тарафидан забт этилди ва бари Ойдинўғиллари ихтиёрига берилди.

Темур энди Румэли сари йўналмоқ ниятида эди. Зеро, Византия императўри Мануэл Боязиднинг асирга тушганидан роса қувонган, аммо Темур Румэлига ўтмоқ учун кема тайёрлаётгани хақида хат олгач, дами ичига тушиб кетган эди. У Темурнинг ўн беш кунда Измирни камалда тутиб, сўнг забт этганини эшитгач, Истанбулга ҳам худди шу тарзда ҳужум уюштириши мумкинлигини тахмин қилди. Шу фикрга келгач эса, дарҳол Темурга армуғонлар билан элчилар жўнатиб, унга тобелигини билдирди.

Айни пайтда Темур султон Ҳусайн баҳодир, амир Сулаймоншоҳ баҳодир, Рустам Тоғайбуғаларни ўз қўмондонлигидаги қўшин билан

бирга Окшаҳар ва Қўнё тарафларни забт этишга йўллаб, ўзи ҳам катта қўшин билан Сивриҳисорга етиб келган ва ўрдугоҳини куриб, шу ерда тўхтаган эди.

Султон Маҳмудхон, Искандар мирзо ва султон Хусайн қўмондонлигидаги лашкарлар ғарбий Анадўлуга тарқалди. Улар Қўнё, Оксарой, Ҳамидэлини яғмо айлаб, бир қисм аҳолини асирга олиб, атрофни вайрон қилди. Ойдин ва теварагини эса Саидхўжа ва Шайхали баҳодир аскарлари хароб этди.

“Зафарнома”да таъкидланишича, Темур қароргоҳини Сивриҳисордан Саидғозийга, у ердан Афйўн-Қораҳисор орқали Кутахяга кўчирган ва Кутахяда катта зиёфат берган, унда Йилдирим Боязидни чақириб, илтифотлар кўрсатган. Соҳибкирон бир ой Кутахяда қолгач, сўнг Йилдирим Боязид билан бирга Олтинтошга ўтган.

Анадўлуни истило қилган Амир Темур ҳар ёқни усмонлилар қаршилигидан буткул тозалай олмагач, қанчалар орзу этса ҳам, туруми уйғун бўлмагани сабабли Румэли сари юрмаган.

Византия императўри Темурнинг Анадўлудаги фатҳ ва ғалабаларини эшитгач, унга элчи юбориб, дўстлик изҳор айлаб, хирож беришга тайёрлигини билдирган. Темур императўр элчиларини яхши қабул қилиб, хирож миқдорини тайин этиб, уларга тўнлар кийдириб, иззат-икром билан мамлакатига жўнатган.

Шу чоғда Исфандиёрбек Синопдан мингта от келтириб, Темурга ҳада қилган. Темур ҳам бунга жавобан Исфандиёрбекка тож, камар, кийим ва олтинлар берган.

Шундан сўнг Темур Денгизли вилоятига борар экан, Адирнада ўз ҳукмдорлигини эълон этган Сулаймон Чалабий ҳам элчи ва армуғонлар юбориб, Соҳибкиронга дўстлик ва ҳурмат изҳор айлаб, қуйидаги хабарни жўнатди: “Отамга кўрсатган илтифоту икромларингиз туфайли мен ҳам сизга итоат этидирман. Буйруғингизни бажараман, агарда амр этсангиз, ҳузурингизга етиб бораман”.

Темур унга ҳам лутф айлаб, жавобан: “Энди бўлган иш бўлди, бари ўтди, тақдирда борини кўрдик. Биз барини кечирдик, агарда Йилдиримнинг ўғли ҳам келиб, итоат этса, унга отасига қилганимиздан ҳам ортиқроқ илтифот ва қарам кўрсатурмиз. Ҳеч ўйлаб ўтирмасдан келсин, шу аснода орамиздаги душманлик ва ваҳшат ҳам кўтарилсин,” дея хабар йўллади. Элчига бўрк, зарбоф тўн кийдирди, олтин-ла нақшланган қайиш, акча ва отлар ҳада этди-да, мамлакатига қайтарди.

Шундан сўнг Йилдирим Боязиднинг ўғли Исо Чалабий юборган Қутбиддин деган элчи ҳам келди, Амир Темурга шахзоданинг ҳурмат ва итоатда эканини арз этди. Ўзи олиб келган қимматбаҳо от ва армуғонларни топширди. Темур ундан ҳам илтифот ва шафқатини аямади, элчига ва Исо Чалабийга ҳадялар бериб, барчани мамнун этди.

Бу илтифотларга қарамай, Темур ўз қароргоҳини Кутахядан Олтинтошга кўчирган бир пайтда, Маҳмат Чалабий отаси Йилдирим Боязидни қутқариш учун жосус ва фидойчиларни жўнатди. Улар ер остида лаҳим қазийтган чоғда қўлга тушди ва Темур буйруғига кўра ўлдирилди. Темур бу ишга аралашган дея шубҳаланган Ферузбекни ҳам ўлимга буюрди. Йилдирим Боязидни олиб қочишга уриниш Амир Темурни янада эҳтиёткор қилиб қўйди. Хусусан, ёнида олиб юргани тутқун ҳукмдорлар

йўлларда турли боскинлар сабаб олиб кочилиши мумкинлигини кўзда тутиб, муҳофазани кучайтирди.

Ўша кунларда Мардин ҳокими малик Исо ҳам Темура қароргоҳига келиб, ундан афв ва паноҳ сўради.¹

ИЗМИР ФАТҲИ

Амир Темура Денгизлида бир муддат тургач, Тирга келди. Бу ерда турклар билан суҳбат қуриб, Измир ҳақида тушунча ҳосил қилди. Бу ерликлар унга мусулмонлар тинчи ва ҳузури учун Измир олинishi лозимлигини уктиришди. Жумладан, бундай дейишди: “Бу – фаранг кўмондонлари тўпланган шаҳар. Унда иккита қалъа бор. Бирида мусулмонлар, бошқасида фаранг кофирлар яшайди. Фаранглар қалъаси уч томондан денгиз билан ўралган, факат бир тарафи курукликдир. Аммо жуда катта ҳандақ қаздирилгани учун куруклик тарафи ҳам ўта маҳкам. Улар бу ерни мукаддас макон деб биладилар. Ҳар йили мингларча инсон Овруподан келиб, бу қалъани зиёрат этади, ионалар ва садақалар қилади. Бу кофирлар Измирнинг мусулмон қалъасидаги халққа тинчлик бермайди, кеча-кундуз демай мусулмон қишлоқларига ҳужум уюштиради. Улар атрофдан талаб келган ўлжаларини шу қалъада сақлайди. Ҳавралари² ва калисолари обод, мол-мулклари кўп, ҳазиналари тўла. Бугунгача ҳеч кимга бож-хирож тўлашмаган. Йилдирим Боязидхоннинг отаси Муродхон бир вақтлар бу қалъани қамал қилган-у, бироқ ололмаган. Бу ерни фатҳ этсангиз, мусулмонлар осойиш топгайлар ва сизни дуо айлагайлар”.

Бу сўзлардан Соҳибқирон анча мутаассир бўлди. Шу атрофни кофирлардан тозалашни вожиб деб билди ва мусулмонларни фаранглар зулмидан қутқаришни ваъда қилди. Дарҳол амирзода Пирмуҳаммад билан Нуриддин баҳодирни илғор қисмлар билан Измирга йўллади. Уларга “Авалло суннатга биноан элчи юбориб, уларни исломга даъват этинг. Қабул қилмасалар, жузья ва хирож тўласинлар. Шулардан бирига кўнсалар ҳам, етар, уларга ҳужум қилманг, яхши муомалада бўлинг,” деди.

Шахзода Пирмуҳаммад ва беклар ўз кўшини билан дарҳол йўлга чиқди. Жаҳду жадал билан қалъа қаршисига етди ва элчи жўнатиб, таклифларини билдирди. Бироқ қалъа ҳокими Магнус элчини ҳақорат қилиб, ортига қайтарди. Сўнг эса шу яқиндаги оролларга чопар йўллаб, насроний боёнлардан кўмак сўради. Магнуснинг шу даъвати билан Измир оролларида икки мингтача аскар келди, мўл-кўл озик-овқат ва қурол-аслаҳа тўпланди.

Магнуснинг кўпол жавоби ва насронийларнинг ёрдамчи кучи ҳақида Темурга хабар етказилди. Соҳибқирон шиддатли ёғингарчиликка қарамай, 1402 йил 2 декабрда Тирадан йўлга чиқиб, Измир қалъасига келди ва ўз қароргоҳини курди. Темура кўшини тўкмоқ-ла гумбуллатиб чалинган довуллар товуши жўрлигида тайёргарлигини тугатиб, ҳужумга ўтди ва қалъа деворларига уч ёндан ёпирилди.

Соҳибқироннинг нияти куруклик ёқдан зарба бериб, қалъа деворларидан тешиқлар очиб, сўнгра манжаниқлардан оловли ўқлар ёғдириб, ёғийни таслим этиш эди. Ҳар икки томон ҳам бир-бирига ўк, тош, олов

¹ Uzuncarsili, I, s. 316-319.

² Ҳавра – ибронийча hebhrah; яҳудий топиноги, синагога (тарж.).

ёғдира бошлади. Аммо канчалар тиришилмасин, бу уринишдан бир натижа чикмади. Фаранглар шахарни ўлиб-тирилиб химоя қиларди.

Амир Темур бунақа зарбалар билан қалъани олиб бўлмаслиги, албатта, денгиз томондан ҳам хужум уюштириш кераклигини англади. Шунга кўра, ҳаракатга киришди. Ҳисор тевараги бўйлаб тўсик курдирди. Бу тўсик ва қалъа девори орасида унда-мунда, аскарларнинг қалъага чиқишини қулайлаштирадиган ғилдиракли ёғоч миноралар ясагирди. Ҳар бир минорага икки юз лашкар сизарди. Минорани ҳар тарафга силжитиб, қалъа деворига яқинлаштириш, узоклаштириш мумкин эди. Бу орада ўн мингга яқин лаҳимчи ҳам анчагина иш қилиб улгурди, истехкомлар қазилиб, қалъа деворлари ўпирилиб тушишга тайёрланди.

Соҳибқирон бу ишлардан ҳам қоникмай, денгиздан қўмакка келувчи кемалар йўлини тўсиш мақсадида ички лиманни ҳарсанглар тўктириб, ғов ясагди. Шу тарзда ташқаридан яқинлашган кемалар лиманга киришига имкон қолмади. Бу ишлардан хабар топган ёғий кемача ва қайиқлари тонг отмасдан очиқ денгизга қараб қочди ва кириш лимани оғзи тошга тўлдирилгач, қисувда қолиб ёкилишдан қутулди.

Ички лиман оғзи тош билан беркитилгач, курукликда қурилган тўсик билан денгизда ясалган тўсик бирлаштирилди ва қалъани бутунлай ўраб олишга эришилди. Энди бу жабҳадан қучли зарбалар ёғдириш мумкин эди.

Шу чоғда чопарлар фарангларга ёрдам етиб келгани ҳақида хабар етказди. Қамалнинг ўн тўртинчи куни эди. Соҳибқирон ўрдудаги барча қўшинга ёппа хужумга ўтиш буйруғини берди. Ҳисор остида қазилган лаҳимлардаги тирагич ёғочлар ёндирилди ва оқибатда қалъа девори чўкиб, ўпирила бошлади. Қалъадаги мудофаачилар нима бўлаётганига ақли етмай, гангиб қолди. Ўпирилган ерлардан Темур баҳодирлари шиддат билан ёриб кирди ва қалъада қирғин бошланди. Бутун қалъа аҳли лимандаги кемалар томон қочарди. Бирок лимандаги озгина кема бир пасда тўлди. Фаранглар энди кемаларга жон халпида тирмашаётган диндошларини кўпириб ётган тўлқинлар ичига улуктирарди. Қочганлар орасида қалъа қўмондони Магнус ҳам бор эди.

Қалъадаги мудофаачиларнинг бари қиличдан ўтказилди. Шундай қилиб, тонг қизариб борар экан, айни шафақ пайтида Измир фатҳ этилди.

Шу вақтда ёрдамга етиб келган фаранглар мухташам ва мустаҳкам қалъа ағдарилиб, харобага айланганини кўриб, лол қолди.

Бу ўлканинг мусулмон аҳолиси Измирнинг шундай қисқа вақт ичида забт этилганига ҳайрон бўлди. Барча Соҳибқиронга бу азим ғалаба бошқа йўлдан келган, бу зафар Оллоҳнинг лутфу инояти, илохий ҳодисадир, деб сўзлай бошлади.

Амир Темур қалъа фатҳидан қўлга киритилган барча ўлжа ва ғаниматларни туркларга тарқатди. Ўша кундан эътиборан Измир бутунлай турклар қўлига ўтди. Шу аснода “турк Измир”, “ғавур Измир”¹ деган айирмачи атамаларга ҳам чек қўйилди.

Амир Темур шундан сўнг Муҳаммад султонни византияликларга қарашли Фўка қалъаси забтига йўллади. Бу қалъадагилар Измир бошига тушган даҳшатни эшитиб, қўрқувдан ўтақалари ёрилаётганди. Мўл-мўл ҳадялар юбориб, хирож тўлашни бўйинига олиб, омонлик тилаб, жанг-

¹ Ғовур – гайир, гайримуслим (тарж.).

сиз-жанжалсиз қалъани Муҳаммад султонга топширди.¹ Бундан ибрат олган Сакич ороли беги ҳам аллақанча тортиқлар билан элчи юбориб, бож-хирож тўлашга розилиги ва Темурга итоатда эканини арз этди. Шу тарзда Сакич ороли ҳам хужумдан қутулиб қолди.

ЙИЛДИРИМ БОЯЗИДНИНГ ВАФОТИ

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Йилдирим Боязид охириги учрашувида Темурга бундай васият қилган: “Эй, Темур, энди сенинг асиригиман. Қўлингдан соғ-саломат қутулиб кетолмаслигимни биламан. Сен ҳам бу икклимда қолмассан. Шу боис сенга уч васиятим бор. Бу ўғитларим икки дунё яхшилиги учун дастурдир.

Биринчиси шулки, зинҳор диёри Рум инсонларини ўлдирма. Чунки улар ислом устунларидир. Сен диннинг зафари учун ибрат бўлишинг керак. Зотан, мусулмонлигингни айтиб турибсан. Бугун халқларни амринг остига олиб, коинот жисмига бош бўлдинг. Агар халқнинг тирикчилиги ва аҳиллигига сенинг душманлигинг воситаси ила бирор зарар келса, Ер юзида фитна ва катта фиску фужур пайдо бўлади.

Иккинчи ўғитим шулки, татарларни бу ерда қолдирма. Чунки улар фиску фасод моддасидирки, ҳатто сен ҳам уларга кўзингни очиброқ қара ва доим эҳтиёт бўл. Уларнинг ҳийлаю найрангларига алданма. Не ёзиқки, уларнинг ёмонлиги яхшилигидан кўпдир. Рум тупроғида улардан бирортасини ҳам қолдирмаки, агарда бунда турсалар, шу ерларни ўз қавмлари оловига тўлдириб, бу ўлка инсонларининг кўз ёшлари ва қонларини дарё каби октирурлар. Чунки улар мусулмонларга ва уларнинг маконларига насронийлардан кўра ҳам ортиқроқ зарар берурурлар.

Учинчи ўғитим шулдирки, вайрончилик қўлини мусулмонлар қалъаларига узаттирма, уларни яшаб турган ватанидан қувма. Чунки бу хисорлар дин қалъаларидир ва дину диёнат йўлида ғазот ва жиҳод айланганлар сизноқларидир.

Бу ўғитларим бир омонатдир ва мен уларни сенга топширдим...”²

Амир Темур Йилдиримнинг бу сўзларини тинглаб, унга “Кўнглингни тўқ қил, барча айтганларингни бажараман,” дея сўз берди.

Нашрий ва Ўружбекнинг халқдан ёзиб олинган Усмонли солномаларида ҳам бу гаплар бор.

Ҳақиқатан ҳам, Темур ўз юртига қайтар экан, қорататарларни ҳам ёнида олиб кетди. Уларнинг сони тахминан қирқ-эллик минг киши эди. Қорататарларни Анадўлудан кўчириш иши Шохрух мирзо, султон Ҳусайн ва амир Сулаймоншоҳга топширилди. Бу муҳим вазифа юкланган кўшин бирор кимсани четга чиқармай, аскарларни ҳам яғмо ё талонга йўналтирмай, тартибни сақлаган ҳолда йўлда давом этди.

Темур Боязидхонни, бир тарафдан, даволаниши, бошқа тарафдан, тинчланиб, ўзига келиб олиши учун учун табибу ҳақимлар билан бирга Окшаҳарга юборди. Энг машҳур икки ҳақими – мавлоно Жалолиддин Арабий ва мавлоно Масъуд Шерозийга подшоҳнинг саломатлиги учун нима лозим бўлса, барчасини адо этишни амр қилди. Султонга қарата “Эй, жасоратли Боязидхон! Сени ҳам Самарқандга олиб кетаман. У

¹ Yezdi. Zafename, s. 402-406; Şami. Zafename, s.318-319.

² Acaib' ul – Makdur, s. 333-334.

ерларни кўрасан, кейин яна мамлакатингга қайтариб юбораман”, дея кўнглини кўтарди.

Бироқ Темурнинг бу меҳрибонларча сўзлари ҳам, икки хозиқ табибнинг саъй-ҳаракатлари ҳам Йилдиримнинг дардига дармон бўлолмади. Ғайрати ичига сиғмаган маҳзун ҳукмдор фалак ўз бошига солган фалокатлардан кутулиш йўлида ўлимни хоҳлар эди. Ниҳоят, у 1403 йил 8 февралда бу ўткинчи дунё билан хайрлашди ва охират оламига кўчди.

Измирни забт айлаган Темур Окшаҳарга қараб юрар экан, бу совуқ хабарни йўлда эшитди. У оғир қайғуга ботди, афсус ва алам чекиб, бундай деди: “Динимизнинг суянчлари бўлган Усмонли подшоҳларнинг кофирларга қарши кўрсатган жангу жадалидан, ғайрату ҳимматидан вокиф бўлгач, мен ҳам уларнинг салтанатини йикитиш фикридан воз кечгандим. Айниқса, жаннатмакон султон Йилдирим Боязиднинг тубан душманларни ғорат қилиш ва динимизни юксалтириш йўлидаги фидокорона ишларидан, ғайрату жонбозликларидан хабар топганимдан буён унга ёрдам беришни, уни қувватлантиришни, кўнглини олишни истадим. Унинг сулоласини кўриклашни эса диндорликнинг бир намунаси деб билдим. Орзу-амалим Рум ўлкасини бутунлай қўлга киритгач, Йилдиримхонни такрор тахтига ўтказмоқ, хурмат-иззатини жойига қўймоқ эди. Ислом сарҳадлари муҳофазаси, ғазот ва жиҳод анъаналари давом этиши учун бу улуғ хоконга ёрдам кўрсатиш воситасида ўзимдан яхши от ва хайрли хотира қолдиришни ўйлагандим”.

Йилдирим Боязидхон вафот этгач, унинг жасади дориланиб, Окшаҳардаги Махмуд Ҳайроний ҳазратлари мақбарасига вақтинча қўйилди. Темур унинг оила аъзолари ва яқинларига таъзия билдирди, уларга эҳсонлар қилди. Бир муддат ўтиб Самарқандга қайтаркан, Йилдирим Боязид жасадини Бурсага олиб бориш ва улуғ маросим билан дафн этиш ҳақида кўрсатма берди.¹

БОЯЗИДХОН ЎЗИНИ ЎЗИ ЎЛДИРГАНМИ?

Нашрий тарихида “Бир ҳикоят” номли ривоят бор, унда, жумладан, бундай дейилган: “Темур Рум вилоятини забт этиб, уни Қараман ўғлига берди. Йилдиримхон буни эшитиб, каттиқ хафа бўлди, оғринди. “Душман ҳукми остида хорлангандан, мамлакатни ётлар қўлида кўргандан кўра ўлим яхшидир”, дея узугидаги оғуни ичиб, ўзини ўзи ўлдирди.”

Ошиқпошозода тарихида эса, “Самарқандга олиб кетилишини эшитганидан сўнг ўзича бир қарорга келди”, дея интихор этганига ишора қилинади.

Нашрий ва Ошиқпошозодалар тарихидаги бунга ўхшаш маълумотлардан таъсирланган, уларга суянган маҳаллий ва хорижий муаррихлар, романнавис, ҳикоянавис ва бошқа ижод аҳли ҳам Йилдирим ўзини ўзи ўлдиргани борасидаги фикрни илгари суради.

Ҳолбуки, “Нашрий тарихи”да бу воқеа баёнидан аввал Боязид ўлимига икки сабаб кўрсатилган. Биринчиси шуки, Йилдирим Боязидхон оғир қайғу-аламга ботиб, безгакка йўлиқади, касали кундан-кунга кучайиб, вафотига йўл очади, дейилади.

¹ Ahmet Şimşirgil. *Kayı-I. Ertuğrul'un Ocağı*. İstanbul 2017, s.150-152; *Osmanlı Gerçekleri. Sorularda Osmanlı'yi Anlamak*. İstanbul 2016, s. 128-129; *Yezdi. Zafename*, s. 407-408; Şami. *Zafename*, s. 322-324; *Hadidi*, s. 132-133.

Мавлоно Маҳмат бин Қутбиддин Изникийдан ривоят қилган иккинчи воқеада эса, “Подшоҳнинг иситма оташи ҳеч пасаймагани боис ўлганини эшитгандим,” дейилгани таъкидланади.

Темур тарихчиларидан Шарафиддин Али Яздий ҳам Йилдирим Боязид нафас етишмаслиги ва томоқ оғриғи хасталигидан вафот этганини ёзган. Низомиддин Шомий эса “Зафарнома”сида Йилдиримхон эски касалининг мағлубият алами таъсирида кўзғолиб, бора-бора зўрайгани боис кучдан қолиб, вафот қилганини ёзади. Бу икки тарихчи Боязидхонни даволаган табиблар билан суҳбатлашган бўлиши ҳам мумкин, деган фикрдамиз.

Кейинги тарихчилардан хўжа Саъиддин афанди подшоҳнинг хасталик оқибатида; Бухиштий хуммали муҳрика, яъни иситмадан; Хаммер фалаждан; Мунажжимбоши хунноқ, зики садр ва иситмадан вафот топган, дея ёзганлар.

Боязидхон билан бир даврда яшаган ибн Арабшоҳ, шунингдек, Боязидга яқин замонда яшаган Шукруллоҳ, Қараманий Маҳмад пошо ва Анварий каби машҳур тарихчилар ҳам ўз асарларида подшоҳ ўзини ўзи ўлдиргани ҳақида бирор оғиз сўз айтмаган ва ўз ажали билан ўлганини таъкидлаган.

Шунча далилларни бир ёнга қўйиб, Нашрийнинг ҳикоя тарзида ёзилган биргина ривоятга ёпишиб олиш, унга кўра ҳукм чиқариш тарих фани методи нуқтан назаридан мақбул эмас.

Бундан ташқари, Йилдирим Боязидхон замонида ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам Усмонли подшоҳларининг урушга кирар экан, узукларида заҳар олиб юргани ҳақида тарихларда бирор жумла ҳам, бирор манба ҳам йўқ. Зотан, Йилдирим Боязиддек жасур қахрамон, диндор ҳукмдор жангдан олдин асирликни ва ўз-ўзини ўлдиришни ўйлаши, бунинг учун узугига оғу жойлаштириши тасаввурга сиғмайди. Энг лақма одам ҳам бундай гапга ишонмайди. Ушбу масалани манбаларга суяниб илмий таҳлил этганимизда маълум бўладики, ўз салтанати бошига келган фалокатдан алам чекиш ва шунинг оқибатида турли хасталикларга йўлиқиш буюк турк хокони ўлимига сабаб бўлган.

ТЕМИР ҚАФАСИ МАСАЛАСИ

Ибни Қози Шухба, ибни Арабшоҳ каби баъзи араб тарихчилари Темур Боязидхонни темир қафасга солдириб, эл орасида олиб юргани, султоннинг хотинини базмда соқий қилдиргани ҳақида ёзган.¹

Бу ўринда шунини айтмоқ жоизки, араб тарихчилари ўз ўлкаларини забт этган Боязид ва Темурни ёқтирмаган, шунинг учун бу икки буюк ҳокон тўғрисида ярамас ривоятлар тўқиган, бу – айни ҳақиқатдир. Масалан, византиялик тарихчилардан Дукас ва Қалқандил темир қафас ҳақида бирор жумла битмаган. Франзес эса Йилдирим темир қафасга солингани, ҳатто отга минар экан, ундан миниш тоши сифатида фойдаланганини ёзган.

Хуллас, Темурнинг Боязидхонни темир қафасга тиктиргани ва уни масҳара қилиб, шаҳарларда сазойи эттиргани ҳикоя ва романларда ифодалангани, бу воқеалар халқ онгига ўрнашиб қолган машҳур ривоятлар эканини таъкидлашни истардик. Бирок жиддий тарихчилар бу ривоятга эътибор бермагани ҳам маълумдир.

¹ En-Nücumu’z-Zahire, s. 355-356; Acaibu’l-Makdur, s. 316-318.

Темури тарихини кунма-кун ёзган Шарафиддин Али Яздий ва шоир Хотифий Темури Боязидхонга жуда нозик муомала ва муносабат кўрсатганини таъкидлаган, уларда темир қафас борасида бирорта ҳам жумла учрамайди.¹

Шунингдек, Шарқ тарихчиларининг энг мўтабарларидан саналгувчи Лорий ва Жанобийда ҳам темир қафас ривояти йўқ.

Машҳур тарихчи хўжа Саъиддин афандининг фикрича, бу – тўқимадир, чунки, агар чиндан шундай воқеа юз берган бўлса, Темурни кўкларга кўтариб усмонлиларни ерга урган расмий тарихчи Шарафиддин Али Яздий бу воқеани албатта қайд этарди.

Хаммер темир қафас масаласини усмонлилар, темурийлар ва ғарб тарихчилари қарашлари ва нақллари асосида таҳлил этар экан, бу воқеа уч асрдан ортик вақт мобайнида турли мақолалар мавзусига айланган афсонадан бошқа нарса эмас, деган тўхтамага келади.

Хўш, унда бу темир қафас масаласи қаердан чиқди?

Усмонли султони йўлда кетар экан, ўз аскарлари нигоҳи остида йўл босишни истамагани учун бир тахтиравонда бормокни мақбул топган. Подшоҳ фойдаланган бу тахтиравон баъзи манбаларда қафас деб ҳам ёзилган. Зеро, Фотиҳ даврида ҳам девони хумоюнда, сарой йиғинларида подшоҳлар мажлисни кузатиб ўтирадиган хосхонага нисбатан қафас таъбири қўлланилгани маълумдир.

Демак, қафаснинг тахтиравон эканини атай рад этган ва пашшадан фил ясашга уринган баъзи романчилар ҳамда Усмонли хоконини қасддан ерга уришни истаган ғарблик муаллифлар темир қафас бўхтонини тўқиб чиқарган. Афсуски, айрим турк каламкашлари ҳам бу тўхмат ёйилишига улуш кўшган.

Қисқаси, Темур Боязидхонга, у асирга тушганидан то вафот этгунича, ҳатто ўлимидан кейин ҳам подшоҳона муносабат кўрсатган. Йилдиримнинг хотини ҳам асира сифатида олиб келинганида, у эри ихтиёрига топширилган.

Бундан ташқари, Темур Боязид билан қариндош ҳам бўлган. Яъни Кутаҳя шаҳрида турган пайтида Йилдиримнинг тўнғич қизини невараси Абубакр мирзога, Малак пошо деган кенжа қизини эса амир Жалолиддин Ислоннинг ўғли Шамсиддин Мухаммадга никоҳлаб, тўй қилиб берган.

ТЕМУРНИНГ АНАДЎЛУДАН ҚАЙТИШИ

Амир Темур Измирни забт этганидан сўнг Катта Мендерес водийси бўйлаб шарққа қараб йўналар экан, йўлда Улуғбўрлу қалъасини эгаллаб, тор-мор айлаб, кейин Эгридирга етиб келди.

Эгридирни ҳам забт этгач, Эгридир кўли ўртасида барпо этилган Нис (бугунги Яшил) қалъасини қўлга киритди. Эгридирдан тўппа-тўғри Окшаҳарга йўналди. Йўлда Қараман ўғли Маҳматбек Кўнёдан келиб, унга тобелик изҳор этиб, омонлик моллари, жумладан, аллақанча бойлик, газлама, от, ҳачир берди. Темур ҳам унга илтифот ва иззат-икром кўрсатиб, юртига жўнатиб юборди.

¹ Yezdi. Zafername, s. 393.

Окшахарда турганида, Темур хузурига икки Миср элчиси келди, жуда кўп кимматбаҳо армуғонлар сунди ва Миср султони Фаражнинг унга тобелигини арз этди.

Боязиднинг вафотидан бир ойча ўтганди. Шу паллада, 1403 йил 12 мартда Соҳибқироннинг энг яхши кўрган невараси Муҳаммад султон тўсатдан вафот этди.

Муҳаммад султон ўн тўккиз ёшда эди, кўплаб жангларда катнашиб, муваффақиятлар қозонганди. Ниҳоятда кўркмас йигит эди. Темур унга келажаkning хоқони деб қараб, қаттиқ меҳр қўйганди.

Темур, худди Боязидхон вафотида айтганидай, “Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиун” оятини ўқиди ва бошқа ҳеч бир сўз сўйламади. Давлат арбоблари мотам кийимларини кийди, хотинлар аламдан кўксига муш-лаб йиғлади. Барча лол қолиб, қайғуга кўмилди.

Темур бу фалокатни илохий бир танбех деб ўйладими, ҳартугул, ўрдусига дарҳол Анадўлуни тарк этиш амрини берди.

Султон Боязид васиятига мувофиқ Ўрта Анадўлудаги қорататарларни бутун оилалари, мол-қоллари билан бирга қўшин муҳофазасига олиб, Қўнё-Қайсари-Сивас йўли орқали Анадўлудан олиб чиқиб кетди.

Темурнинг Анадўлу сафарида доимо ёнида юрган тарихчи Ҳофиз Абрўга кўра, қорататарлар ўттиз минг чодир эди. Улар Темурнинг кўчиришига истар-истамай кўнган бўлса ҳам, бироқ Эронда, Домғонга етганида исён қўтарди. Бу учун уларга қаттиқ жазо берилди.

Темур 1403 йил кўкламида Шарққа қайтар экан, шу вақтда Султонияда бўлган катта хотини Сароймулкхоним, марҳум шахзоданинг онаси Хонзодахоним, бошқа оқалар ва хотунлар билан барча яқинларга Авник чегарасига қараб юришини буюрди. Мотамзадалар қарвон-қарвон бўлиб, йиғлашиб-сиқташиб Авникка етиб келди. Бу пайтда орқага қайтаётган Темур ҳам Авник қалъасига етиб, кўр тўқди.

Соҳибқирон оиласи билан кўришиб, невараси Муҳаммад султон руҳига хайру ҳасанот қилди. Марҳум неварасига атаб, янгидан мотам уюштирди. Тақдидан қўйилган тобут қаршисида барча маросимлар бажарилди. Бу маконда бир муддат қолинди ва бутун фуқарога садақалар тарқатилди. Низомиддин Шомий Темурни кўп қайғуга солган бу ходисани бундай тасвирлаган:

“Марҳум амирзода Муҳаммад султон мотамини янгиладилар. Ер мовий кийинганларнинг кўплигидан кўкка ўхшаб қолди. Осмон ер каби бошига тупроқлар сочди. Ой юзли хотинлар қора кийимларга буркандилар. Чехралари Чўлпондай порлоқ қизлару жувонларнинг кунлари қуёш тутилгандагидай қоп-қора бўлди. Тоғу саҳролар мотамзадаларнинг фарёду фиғонига тўлди. Кўзларидан оққан қонли ёшлар боис бу макондаги тоғлару тепалар алвонга бурқанди. Ростдан ҳам, шундай шахзода ўлади-ю, бу сўнгсиз айрилиққа чидамаган кўзлардан қон ёшлар тўкилмайди, дейсизми. Барчанинг юраги ёнарди. Бу мотам хавоси шоирнинг “Агар шу кўзларим кўнглим каби ёниб йиғласайди, кўкдаги қушлар, денгиздаги балиқлар ҳам менга ачиниб, фарёд урарди”, деган маънодаги мисраларини ёдга солди.

Амир ҳазратлари марҳум шахзода руҳига атаб турли-турли садақа ва эҳсонлар қилишга, хатми Қуръон маросимларини ўтказишга буюрди. Дастурхонлар ёзилди. Фақирларнинг қорни тўйдирилди. Қалблар таскин

топиши учун олим ва солихларни тўпладилар, икки дунё масалаларидан суҳбатлашдилар ва ғаму қадардан бирмунча узоклашдилар. Барчага эъзозу икром кўрсатилди, сарполар кийдирилди, сўнгра уйларига қайтмоққа ижозат этилди”.

ГУРЖИСТОН ЮРИШИ

Темур ўрдуси билан Анадўлудан чиқар экан, яна Арзирумга келди. Темурнинг Анқара жангида қозонган ғалабаси нафақат Шарқ мамлакатлари, балки Ғарб давлатлари саройларида ҳам қатта ғулғула уйғотган, ҳалқаро элчилик сиёсатида юзларча ўзгаришга йўл очганди.

Темурийларнинг Усмонли салтанати билан бўлган бу урушида Миср султони Фараж Темурни қўллаб-қувватлаган эди. Гуржилар қироли Георгий Еттинчи эса, аксинча, терслик кўрсатганди. У Амир Темурнинг Боязид устидан қозонган зафарини қутламагани етмагандай, кейинги вақтларда мусулмонларга қарши босқинлар қилиб тургани хабари Соҳибқиронга етказилди. Бу ҳол унга ёқмади, албатта, оқибатда Гуржистон юришига қарор қилинди. Анадўлу тупроқлари босиб ўтилгач, ўрду гуржилар чегарасига етиб борди.

Соҳибқирон Мингкўлга бориб тўхтаганида, қирол Георгий Еттинчининг укаси Константин ўлкадаги ички зиддиятлар боис Темурга сиғиниб келиб, унга армуғонлар сунди. Темур олға юришда давом этар экан, қаерда тўхтаса, юқоридаги каби аҳвол юз берди: ўша атрофдаги волийлар, беклар Соҳибқирон хузурига келиб, тобелигини билдирарди. Шу орада қирол Георгий Еттинчи ҳам эс-хушини йиғиб олиб, Темурга тортиқлар жўнатиб, ўзини авф этишини сўради. Аммо Темур унинг бу ишини мақбул топмади ва аввал хузуримга келсин деб, ҳадяларини қайтариб юборди. Георгий яна унга армуғон ва элчилар йўллаб, Мардин ҳокими, бошқа волийлар, бекларга қилинганидек муносабат кўрсатилишини, яъни аввалига тортиқлари қабул этилиши, сўнгра ўзи боришига рухсат берилишини сўради. Аммо Темур бу гал ҳам қирол илтимосини рад этди ва элчиларга бундай деди:

“Унга етказинг, айтар гапим – шу: сенинг масаланг бошқаларникига ўхшамайди. Агар жазодан қутулишни истасанг, ҳеч ўйлаб ўтирмай, тез ёнимга кел, Оллох менинг хузуримда сени ўз ёрдамига йўлдош этадир ва сен мусулмон бўладирсан, ана у замон кўрадирсан сенга қанчалар лутфу эҳсон этилганини, буни олам ҳам қўрар ва эшитар. Агар сенга Оллохдан тавфик етишмаса, унда менинг қўлимдан келадиган бир иш йўқдир. Жаноби Ҳақнинг амрига кўра, сенга фақат жузья беришни буюраман. Молинг, ор-номусинг, хотин, бола-чақанг маъсум қоладир. Сенга эъзоз ва икром кўрсатиб, мамлакатинг идорасини яна уддангга топшираман. Агар буларга қўнмай, кейин такрор маъзурлик истасанг, узринг қабул бўлмас”.

Элчилар қайтиб кетгач, Темурга гуржиларнинг экинлари пишгани, фақат ҳосилни йиғиб олишга ҳали эрталиги, бу иш олдидан баъзи юмушлар борлиги баҳона қилинаётгани хабари етди. Шунда Соҳибқирон амирзода шайх Нуриддин баҳодирга илғор қисмлар билан бирга ўлқанинг ҳар тарафига тарқалиш ва ҳосилни аскарларга йиғдиришни буюрди. Оқибатда қирол ортиқча чиранмай, орқага чекинди.

Бу орада Темур амирлари ўз кўшини билан Гуржистон ўлкасидаги кишлоғу қасабаларга босқинлар уюштириб, яна қароргоҳга қайтди. Улар икки чуқур водий ўртасидаги текисликда боши осмонга туташган юксак тоғ борлигини маълум қилди. Айтишларича, тоғнинг жануб томони жуда баланд, бошқа тарафларига кўра бунда юриш ўта хавфли, нарвонлар воситасида ҳам, бошқа бирор йўл билан ҳам тепасига чиқиб бориш имконсиз эди. Тоғда тор, айланма бир йўл бор, холос. Водий атрофи биқик, тортанг бўлгани боис бу ерда ўрду кўр тўқолмасди. Тоғ тепасида қурилган қалъа тевараги юз эллик газ баландлигида тош девор билан ўралганди. Бундан ташқари, қалъанинг уч томони тубсиз жарликдан иборат бўлиб, шу боис қалъа дарвозасига ёвуқ бормок амримасди. Қалъага бир кўприк орқали кирилар, агар кўприк кўтариб қўйилса, ҳеч ким у ёққа яқинлашолмас эди.

Гуржиларнинг кўпчилиги ана шу хисорга кириб олган, бу ерда сонаноксиз жангчи тўпланганди. Зоол деган бириси қалъа кўмондони экан. Гуржилар бу ерда жуда кўп омборлар қуриб, ичини озик-овкат билан тўлдириб ташлаган, шу боис қалъани узоқ муддат муҳофаза қилиб, сақлаб турса бўларди.

Бу гапларни эшитган Амир Темур Куртин деган ўша қалъани забт этишга қарор берди. Соҳибқироннинг бу қарорига барча амирлар ҳайрон қолди. Чунки бунчалар қалин ўрду билан қалъа атрофидаги тор ерда қароргоҳ тиклаш мумкин эмас. Иккинчи тарафдан, қалъадаги мўл-кўл захира ҳисобга олинса, кичик бир кўшинни ҳисор қаршисига қўйиб, пайт пойлаб ётиш ҳам беҳуда эди.

Ҳақиқатан ҳам, ибн Арабшоҳ айтганидек, бу қалъа гуржи қалъаларининг тоғлардаги икки кўзи эди. Бу кўзлар бой берилса, улар синарди ва ортик қутулиш умиди қолмасди. Шунинг учун Амир Темур уни эгаллашга қатъий қарор қилди. Натижада, у 1403 йил 3 август – жума куни Куртин қаршисига етиб бориб, кўр тўқди. Дарҳол ҳисорни ўраб олди. Манжаниқлар ва арратешар каби оловотар, тошотар қуроолларни қурдирди. Қоратгулар ясалиб, батартиб жойлаштирилди. Темур лашкари қалъадаги ёғийларга ўқ ва тош ёғдириб, жангга киришди. Шунда Соҳибқирон амир Шохмалик ва яна бир неча амирга бу забти оғир қалъа қаршисида икки-уч қатор жонли қалқон ясашни буюрди. Чунки агар қалъани зўрлик билан ҳам эгаллаб олишмаса, у чоғда бир қисм аскар шу ерда қолиб, камални давом эттириши лозим эди.

Айни пайтда кўмондонлардан Пирмуҳаммад кўкқисдан ҳужумга ўтди, унга яна бир неча қисмлар эргашди. Пирмуҳаммад жасураона зарбалар билан кўприкка туташ барча йўлларни кесиб қўйди ва охири кўприкни эгаллашга ҳам муваффақ бўлди. Гуржилар ўз вақтида кўприкни юқори кўтаришга улгура олмади, асосий тиргак бой берилганидан ваҳимага тушиб, қалъа ичига қочди ва дарвозани беркитди. Темурийлар улар устига ўқ ва тош ёғдирди, бу олишувда Пирмуҳаммад ҳам бир неча жойидан яраланди. Айни чоғда Амир Темур отига миниб, лашкар билан ҳисор қаршисига келди ва аскарларга қалъага ёпирилиб зарба беришни буюрди. Куртинга яширинган гуржилар бу ҳужум селини қандай тўхтатишни билолмай, гаранг ҳолга келганди. Зотан, водийга туташ тоғ бурнидан, ягона йўлдан бу ёққа ёпирилиб келаётган ёғийнинг сон-саногини йўқ, охири кўринмас эди. Шиддатли жанг якунида темурийлар гуржилар устидан

зафар қозонди, қалъа эгалланди. Қалъа қўмондони Зоол қўлга олинди ва қатл эттирилди. Гуржиларнинг хотин ва болалари асирга тушди, кали-солари бузилди. Бу қалъанинг олинishi Амир Темурга бутун гуржилар мамлакатини забт этиш умидини бахш этди.

Бу ғалаба Темур олдида абхазлар йўлини очди ва унинг ўрдуси Абхазияга қараб йўналди. Амир шайх Нуриддин ва амир Шоҳмалик қўмондонлигидаги илғор қисмлар олға кетди ва улар йўл-йўлакай аллақанча гуржиларни қиличдан ўтказди. Бу ҳолдан воқиф бўлган қирол Георгий, агар Темур ўрдуси абхазлар юртига кирса, бирорта ҳам насронийни қолдирмай кириб ташлайди, деган кўрқувда дарҳол чопар юбориб, бошу хирож тўлашини изхор этиб, итоатда эканини арз қилди. Ортидан алоҳида мактуб ва турли армуғонлар билан элчиларини жўнатиб, Темурдан авф этишини тилади. Соҳибқирон унинг таклифини рад қилди. Шунда уламо амир ҳазратларига “Агарда қирол солиқ бермокни қабул қилдимиз, унинг ўлкасига кириш шариятга зиддир”, деган фикрни билдирди. Шундан сўнг Амир Темур Ширвон ҳокими шайх Иброҳимга қарата “Майли, сенинг илтимосинг учун Георгийнинг айбларидан ўтдим,” деди ва сулҳ йўлини тутди.

Бу хусусда қирол Георгийга хабар етказинг дея унинг элчиларига изн берди. Улар бир неча кундан кейин армуғонлар билан қайтиб келди. Ҳадылар орасида ўн саккиз мишлоқ оғирлигидаги нодир ёкут, турли қимматли идишлар, биллур кўзалар, олтин ва қумушлар, газлама, мингта от ва Темур номига зарб қилинган минг ашрафий акча ҳам бор эди. Амир Темур элчиларга тўнлар кийдириб, қайтишга руҳсат берди.

Темурнинг бу юриши давомида Гуржистоннинг шу пайтгача забт этилмаган қалъалари ўн кунлик камал туфайли эгалланди. Темур тарихчилари ёзганидек, етти юз қасаба ва кишлок олинди, сўнгра қирол Георгий таслимият билдиргунига қадар харобага айлантирилди.

Темур 1403 йил қишини шу маъвода ўтказгач, 1404 йил уни тарк айлаб, Байлақанд шаҳрини янгидан барпо эттиришни дилига тугиб, тўппатўғри Арран, Қорабоғ сари йўналди.

Қур дарёсини кечиб, кишламоқ учун Қорақобққа борар экан, Байлақандга етганида тўхтади ва кўпдан буён вайрона бўлиб ётган шаҳарни қайтадан қуришга, Ораз дарёсидан бу ерга канал қазиб келтиришга фармон берди.

ТҲЙЛАР

Қишни Қорабоғда ўтказган Амир Темур 1404 йил марти охирларида Самарқандга қайтиш ҳаракатига тушди. Кўприк қурдириб, Ораз дарёсидан кечиб, Наҳри барлос кишлоғидан ўтиб, Неъматобод атрофига келганида, ўрдусини тўхтатди. Аввалдан шу ерда тўй беришни ўйлаб қўйганди. Бу тантанали тўйда Хурмузгача Форс ва Қирмонни, Райдан Озарбайжонгача Ироқи Ажам, Арран, Мугон, Қорабоғ, Гилон, Ширвон, Шамахи, Дарбанд, Гуржистон, Абхазияни; Хижозга қадар Диёрбакр ва Араб Ироқини, Истанбулгача Рум диёрини, Искандария ва Нилгача Шом диёрини Умар мирзога берганини эълон қилди. Форс минтақаси ва Араб Ироқидаги барча темурий мирзолар, шунингдек, Ширвон шоҳи шайх

Иброҳим, Мардин ҳокими султон Исо, Ван ҳокими малик Иззатиддин, гуржи кироли Кўстандил, Урмия ҳокими Дизак, Мароға ҳокими Чолик, Ардабил ҳокими Бистомбек ҳам Умар мирзога тобе экани билдирилди.

Сўнгра Темури Умар мирзога амир Жоқунинг ўғли Жаҳоншоҳни отабек тайинлаб, ёнида баъзи бек ва ўн минг кишилик қўшин ҳам колдириб, анчагина насихатлар қилиб, сўнг Самарқандга қараб йўлга чиқди. Шу билан бирга, Мироншоҳ қўл остидаги беклар, аскарлар ҳам Умар мирзога берилган, хаста Мироншоҳ шу тариқа ўғли қарамоғи ва муҳофазасига ўтказилган эди.

Сохибқирон ўрдуси билан манзилма-манзил йўл босиб, ора-сирада айрим фатҳу футухотлар билан Жайхун қирғоғига етиб келди. Ундан Кешга борди. У ерда шайх Шамсиддин Кулол мазорини тавоф айлаб, унинг рухидан мадад сўради. Бу макондаги яқинлари қабрини ҳам зиёрат этиб, дуолар ўқиди.

Нихоят, 1404 йил июль ойида Самарқандга етиб келди.

Амир Темури пойтахтида яна иморат ишлари билан шуғулланди. Охириги Ғарб сафарига эришган зафарларини қутлаб, тўю тантаналар тузди. Бу тўйлар пайтида невараларидан олтитаси, шунингдек, Бурсада асирга олиниб, Самарқандга келтирилган Шамсиддин Жазарийнинг ҳам никоҳи Самарқанд бош қозиси иштирокида ўқилиб, барча расм-русумлар ханафий мазҳаби қоидаларига кўра адо этилиб, базмлар давом эттирилди.

ХИТОЙ САФАРИ

1368 йилда Чинда Мўғул ҳукмронлигига барҳам берилиб, хитойлар мустақилликка эришди. Яна Чин ҳукумати мўғулларнинг улуғ хонини ҳам ўз ҳукмронлигига боғлади.

Айни замонда темурийлар чет ўлкаларга уюштирган юришлари натижасида ўз ҳудудини Лубнорга туташтирди ва шу тарзда икки давлат қўшнига айланди.

Чин императўри Темурга йўллаган мактубларида унга ўғлим дея муурожаат этарди. Зеро, дипломатик тилда бунинг маъноси “Сен менга қарамсан”, дегани эди. Бундан ташқари, Чин ҳукмдори ғарб ҳудудларидан ҳақ талаб этишини ҳам яширмай, очик айтиб келарди. Шуни ҳисобга олган ҳолда, ҳатто Темурнинг бож тўлашини ҳам иддао этарди. Хуллас, чин қўшинларининг ғарбга ҳужум уюштириш палласи яқинлашиб қолганди.

Аслида, Темур бу таҳдидларни аллақачондан бери билиб, шу ҳақда ўйлаб келарди. Императўрнинг ҳатти-ҳаракатини диққат билан кузатарди. Орани очик қилиб олиш зарурлигини англаб, таҳлика эшик ортида турганини ҳам сезарди. Шу боис Анадўлу сафарининг охирироғида қўмондонларидан Оллоҳдодга одам йўллаб, унга Чин ўлкасига оид тўлиқ маълумот тўплашини буюрди. Бердибек, Давлат Темур, Тангриберди қаби амирларига Мўғул юрти ҳудудидаги Ашпарага ўн кунлик масофа узокликда Бош Хумра деган қалъа қуришни амр этди. У ерларда дехқончилик қилишни, тўрт йиллик озик-овқат жамғаришни буюрди. Темурнинг бундан мақсади Чинга қилинадиган юриш учун заҳира ҳозирламоқ ва уруш пайтида юзага келадиган қаҳатчилик олдини олмақ эди.

Амир Темур етти йиллик сафардан сўнг Самарқандга қайтгач, унинг хузурига келган Чин элчилари ўз талабларини кўйди ва Соҳибқиронга Чин юришига йўл очди. Бу хусусда Клавиҳо бундай деган:

“Чин императўрининг элчилари келганди. Императўр фикрича, Темур унга тегишли айрим ерларни ишғол этганди. Шу боис ўша ерларнинг солигини тўлаши шарт бўлгани ҳолда, етти йилдирки, бу қарзларни ўтамаётган эди. Ана шу етти йиллик солиқни императўр талаб қилаётганди. Темур Чин элчисига бундай жавоб берди: “Чин ҳоқони буларни сўрамоққа ҳақлидир. Аммо элчилар етти йиллик бож-хирожни ташиб бориши мушкул. Шунинг учун ўша солиқларни тўплаттириб, шахсан ўзим Чинга олиб бораман. Ҳоқоннинг кўнгли тўқ бўлсин.”

Соҳибқирон Чин ҳоқонига ҳаддини билдириб кўйиш пайти келганига амин эди. Самарқандда бир неча кун дам олиб, уруш ҳорғинлигидан кутулган Амир Темур шаҳзода ва беклар билан кенгаш қилиб, ўз нияти ва режаси хусусида бундай деди: “Яратган Раббимиз бизга иноят айлаб, шундай куч бердики, қилич кучи билан дунёни фатҳ этдик, Ер юзидаги подшоларни итотимиз остига киритдик. Оллоҳга шукрки, унинг бизга берган неъматини жуда камдан-кам ҳукмдорга насиб бўлгандир. Кўнглимиздаги ният шуки, бундан кейин ҳам кофирлар устига юриш ясаб, ғазот этурмиз, динсизларни Оллоҳ инояти ила иймон йўлига солурмиз. Энди Хитой ва Чин сари юрурмиз, у ерлардаги бутхоналар, оташкадалар ўрнига масжид ва хонақоҳлар курурмиз.”

Шаҳзода ва беклар Соҳибқироннинг сўзи жуда ўринли ва мақбул эканини айтиб, бу ишга тайёрмиз, дедилар.

Амир ҳазрат шундан сўнг “Товачилар вилоятларга борсинлар, лашкар сонини аниқласинлар, аскарларни кўпайтирсинлар”, дея фармон берди. Товачилар, яъни ўрду назоратчилари буйруқни бажариш учун салтанат вилоятларига – жаҳоннинг тўрт томонида забт этилган ўлкаларга қараб кетди. Сал ўтиб, беклар ва шаҳар ҳокимларига ўрду тўплаш амри етказилди.

Соҳибқирон шаҳзода Пирмуҳаммадга тож, камар ва от ҳадя қилиб, Ғазна ва Кобулга қайтишига изн берди. Мулозимларига тўнлар қийдирди. Мисрдан келган элчининг ҳам елкасига зарбоп чопон ташлаб, белига олтин тўқали қайиш боғлатганидан кейин юртига кетишга рухсат этди. Бундан ташқари, Соҳибқирон Миср султониغا тож, шоҳона камар, зардўзи либослар, кимматбаҳо кийимликлар ва бошқа тортиқлар жўнаттирди.

Шундан сўнг салтанатини бошқараётган шаҳзодаларга атаб фармон тайёрлатди. Унда, жумладан, бундай улуғ фикр ифодаланганди: “Ким қаерда ҳукм сурмасин, у халқининг дардларига дармон бўлсин, адолатни сақласин. Девоналарнинг ва фасод кишиларнинг сўзларини тингламасин. Ҳокимлар доим халқнинг аҳволидан воқиф турсинларки, токи қиёмат куни разил бўлмасинлар!” Бу фармон нишонлар билан шаҳзодаларга юборилди.

Ниҳоят, соҳибқирон Темур бутпарастларга эсдан чикмас зарба бериш ниятида Анадўлуга юришидан сўнг, орадан олти ойча ўтиб, Чин сафарига отланди. Жаҳонгир ўғли Пирмуҳаммад ва Умаршайх ўғли Саидахмадни Қандаҳор тарафларга жўнатди. Тошкент, Сайрам, Ашпара билан Чин ҳудудигача барча мўғул вилоятларини Улуғбекка, Ан-

дижон, Қашқар, Хўтангача чўзилган ўлкани Иброҳим султонга берди. Чингача жойлашган бошқа ўлкаларни эса кичик ўғли Шоҳрухнинг икки фарзандига атаб қўйди.

Бу қарордан кейин хотиржам тортган Амир Темури 1404 йил ноябрь ойида муаззам ва музаффар ўрдуси билан Самарқанддан Оксулотга қараб йўлга чиқди. Аммо ҳаволар аввалги йиллардан кўра совуқроқ бўлгани боис Оксулотда бир муддат кишни ўтказмоққа буюрди.

Ўша кунларда ҳаво шунақаям совидики, аллақанча инсон ва от ўлди. Айрим одамлар оёқ-кўлини совуққа олдирди. Баъзиларининг қулоқ-бурнини совуқ урди. Ҳаво доим тунд, қор тинимсиз ёғарди. Бироқ газавот хисси Соҳибқирон кўнглини шунчалар асир этгандики, кунлар исиб кетгунча сабр қилишни ақлига сиғдиролмасди. Отларнинг ем, суви масаласини ҳал этиб, Оллоҳга таваккал айлаб, Оксулотдан кўзғолди. Навбати билан Узун ота, Йўлхўжа ота, Суткент, Кимэршоҳ ота, Султон шайх, Зарнук каби масканларда дам олиб юришни давом эттирди. Сирдарё музлаган экан, унинг устидан ўтди. Дарё шунақаям қаттиқ музлагандики, сув олиш учун уч-тўрт қарич музни ёришга тўғри келди. Ҳатто қарвонлар ҳам аравалари билан қаторлашиб, тўда-тўда ҳолда муз устида бормоқда эди. Темури шу пайтда турли шаҳарларда кишни ўтказаятган шахзодаларга ўз кўшини билан келиб, ўрдуга кўшилиш ҳақида фармон чиқарди. Дашти Қипчоқ, Ясси ва Сабронда ҳукмдорлик қилаётган шахзода султон Ҳусайнга ҳам чопар йўллаб, киш тугаши биланок лашқари билан етиб келишини буюрди. Ниҳоят, 1405 йил январь ойи ўрталарида Соҳибқирон Ўтторга етиб келди.

Илк кўрган чора-тадбири Муса Камолни йўлларни ўрганишга юбориш бўлди. Муса илгари кетиб атрофни, Чин йўналишини обдан ўрганиб, орқага қайтди ва айни паллада йўллар сафарга мос эмаслигини, юриб бўлмаслигини айтди. Шундан кейин Соҳибқирон бошқа бир кишини Сайрам тарафларни, Уқбо Қулон йўлини билиб келишга йўллади. Бу одам бир муддатдан сўнг қайтди ва у ёқларни икки найза бўйи қор босганини сўйлади. Бошқа йўллар ҳам юришга ўнғай эмаслиги аниқлангач, бир қанча пайт Ўтторда қолишга қарор қилинди.

Айни кунларда Қипчоқ даштида санғиб юрган Тўхтамишхоннинг Қорахўжа деган элчиси келди. Уни Соҳибқирон ҳузурига йўлладилар. Элчи Амир Темурга хон мактубини сунди. Хон хатида, жумладан, бундай деганди: “Нимаики ёмонлик қилган бўлсам, барининг қасри ўзимга урди, жазоимни тортдим. Агар олийжаноблик айлаб, айбларимдан ўтсангиз, бундан кейин ҳеч ҳам бунақа ишлар қилмайман ва жоним танимда экан, хизматингизда бўлурман”. Соҳибқирон элчига яхши муомала кўрсатди ва “Ҳозирда Чинга юрмоқдамиз. Оллоҳ инояти ила бу сафардан қайтгач, Жўжихон улусини унга бергаймиз”, деди.

DRAMA

Тунжер ЖУЖЕН ЎҒЛИ

(1944 йилда туғилган)

БРУТ ЁХУД ЮЛИЙ ЦЕЗАРНИНГ ҚОТИЛИ

(Трагикомедия)

Турк тилидан
Ойбек ВЕЙСАЛ ЎҒЛИ
таржимаси

ИШТИРОКЧИЛАР:

МАРК БРУТ	– Жумхуриятчи сенатор
ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ	– Консул
ЛОНГИН КАССИЙ	– Жумхуриятчи сенатор
СЕРВИЛИЙ КАСКА	– Жумхуриятчи сенатор
ПОРЦИЯ КАТОНА	– Брутнинг хотини
СЕВИЛИЯ	– Брутнинг онаси
ЛУЦИЙ	– Брутнинг боласи
КАЛЬПУРНИЯ	– Цезарнинг сўнгги хотини
	Цезарнинг тансоқчилари, аскарлар, фукаролар.

Вакт :

14 март – Милоддан аввалги 44-йил, кечаси,

15 март – Милоддан аввалги 44-йил, кундуз.

Воқеа жойи – Рим

I

Кассийнинг гримхонаси

Кассийни ўйнайдиган актёр саҳнада кийимларини ечиб, ўзи ижро этадиган образнинг кийимларини кияди ва ролга тайёргарлик кўради. Грим қилади. Саҳнадаги катта ойнада ўзини обдан кузатади. Кийими ва гримидан мамнун бўлади. Шу кайфиятда саҳна ортидагиларни баланд овозда чақиради.

КАССИЙ. Тайёرمىсизлар?!

КАСКА. Ҳозир!

КАССИЙ. Тезроқ бўла қол.

КАСКА. Ҳали вақт бор. Тайёр бўлиб қолдим.

КАССИЙ (*Ҳазил аралаши*). Намунча беғам бўлмасанг. Мен сенатор Касканинг қиёфасини кўриш иштиёқидаман. Аммо сен Кассийга парво ҳам қилмайсан.

Каска қиёфасига кирган актёр сахнада пайдо бўлади. Улар бир-бирининг қиёфаларини синчковлик билан кузатишади.

КАСКА. Хайрли тун, сенатор Кассий.

КАССИЙ. Хайрли тун, сенатор Каска.

КАСКА. Ҳурматли сенатор бу ерга кеч келганимга арзийдиган тайёр-гарлик кўрибманми?

КАССИЙ. Ҳа! Менинг қиёфам-чи, ёқдимми?

КАСКА. Бу қиёфангни сенаторнинг салобатли характери билан уйғунлаштирсанг мукамал бўлади. Мен негадир ўзимни яхши ҳис қилмаяпман. Қўл-оёқларим бўшашиб кетмоқда. Классик қиёфада илк мартаба сахнада роль ижро этиш осон эмас.

КАССИЙ. Иккаламиз ҳам анча тажрибага эга актёрлармиз. Бунга ўхшаш хаяжонли онларни кўп бор бошимиздан ўтказганмиз. Лекин тан олиш лозим, мени хаяжон босмоқда. “Нега?” деб сўрасанг, айта қолай. Бундай мураккаб, серкирра қиёфани мен ҳам илк мартаба яратмоқдаман. Сенатор Кассий билан менинг характерим бутунлай карама-қарши. Мен суҳбатлашишни ёқтираман. Кассий эса, аксинча, камгап. Мен мазза қилиб, оғзимни тўлдириб қаҳ-қаҳ отишни ёқтираман. Сенатор эса фақат кулимсираб, оғзини очмай кулади. Яъни, менинг ички дунём ташқарида, у эса ҳаммасини ичида сақлайди, писмик.

КАСКА. Бу муаммолар мен ўйнайдиган образда ҳам бор. Менга айтгинчи, мен билан Касканинг бирор ўхшаш жойи борми? Каска ҳар бир ишни олдиндан қачон, қай вақтда амалга оширишни билади, тартиб-интизомда жуда қатъий. Қарорларга жиддий қарайдиган жумҳуриятчи сенатор. Мен эса умуман бетайинман. Ҳатто электр ҳисобини ҳам ўз вақтида тўлай олмайман. Учрашувларга ҳам камдан-кам ҳолда кечикмай етиб бораман. Хуллас, фаркли томонларимиз ҳисобсиз. Буларнинг барчасига карамай, режиссёримиз бизларни шу ролларга муносиб кўрди.

КАССИЙ. Режиссёримиз бекорга ҳар доим такрорламайди: “Ҳақиқий актёр турли қиёфаларга киришга қодир бўлиши керак” деб. Менимча, у ҳақ.

КАСКА (*Чўнтагидан телефонини чиқаради*). Алло!? Ҳа... Каска либосларини кийдим. Грим ҳам қилдим. Ҳа, жоним, спектакль бошланишини кутаяпман. Йўқ... Ҳали бошлангани йўқ. Спектакль бошланган бўлганида, мен сен билан телефонда гаплашиб турулмасдим. Баъзида гапирётган гапларингга аҳамият бермайсан, жоним. Йўқ. Ёлғиз эмасман. Ёнимда ким ҳам бўларди... Кассийни ўйнайдиган шеригим бор... Тавба..! Кассий эркак! Брутнинг хотинини ўйнайдиган ёш актриса бу ерда йўқ! У билан бирга ўйнайдиган сахнамиз ҳам йўқ! Нега безовта бўляпсан? Аёлларнинг гримхоналари алоҳида деб неча марта тушунтирдим. Қачон бу аҳмокона рашкинг тугайди? Зўрға ёдлаган сўзларимни унутиб, сахнада расво бўлишимни хохлаяпсанми? Бўлди, қиска қил! Менга омад тилаб, бу

бўлмағур сухбатни тугат. Эй... Билганингни кил! (*Жаҳл билан телефонни ўчиради.*)

КАССИЙ. Хотинингми?

КАСКА. Бошқа ким ҳам бўлиши мумкин? Репетицияларга баъзан келиб туради. Аслида уни репетиция эмас, янги келган ёш актриса кизиқтиради. Ана шу ёш кизчадан мени рашк қилади. Гўё бир-биримизга тикилиб қолганимизга гувоҳ бўлганмиш. Менга тухмат қилиб, нукул азоб бергани-берган.

КАССИЙ. Менимча, хотининг ҳақ. Сенга унча-мунча “пашшахон”лар яқинлашолмайди, аксинча, қочишади. Яқинлашса борми, сен уларни омон қўймайсан.

КАСКА. Жа унчалик эмас!

КАССИЙ. Бугунги илк намоёнишга келмайдими?

КАСКА. Премьерага келармиш! Бизни ёлғон ижромизга тоқати йўқ экан. Бир томошани икки марта кўра олмасмиш.

КАССИЙ. Бўпти... Қўй бу гапларни. Спектаклдан олдин тинчланиб ол. Чукур нафас олиб, ичингда бироз ушлаб тур. Кейин аста-секин чиқар. Спектакль бошланадиган вақт яқинлашиб қолди. Ўзингни хотиржам тут. Қани, менга айт-чи, спектаклдаги воқеалар қачон юз берган.

КАСКА. 44-йилнинг 14 марти. Кечаси бошланиб, 15 март эргалаб тугайди.

КАССИЙ. Яхши. Аммо 44-йилга аниқлик киритиш керак. Эрамиздан аввалми ёки кейин?

КАСКА. Эрамиздан аввал.

Касканинг чўнтагидаги телефон яна жириглайди. У телефонни олиб ким эканлигига қарайди. Юзи буришишидан маълум бўладики, яна хотини телефон қиляпти. Хоҳламай телефонни қулоғига тутмоқчи бўлади. Кассий бунга қаршилик кўрсатишига ҳаракат қилади.

КАССИЙ. Эрамиздан аввал 44-йилда қўл телефони бўлганмиди? Ё Танграм! Ўчир шу телефонингни. Умунан яшириб қўй. Ўртага шайтон аралашиб, спектакль пайтида жириглаб қолса-чи? Хушёр бўлиш керак.

Каска телефонни ўчириб чўнтагига солади. Парда орқасидан томоша залига қарагандай бўлади.

КАССИЙ. Томошабинлар жойлашиб бўлишибди. Ҳозир бошлаймиз. Спектаклни бошламасак, томошабинлар қарсақ чалишни бошлашади. (*Иккинчи кўнгироқ янграйди.*)

КАСКА. Энди яна камида беш марта чукур нафас олиб, ўзингни ўйинга тайёрла. Бўлақол!

Каска чиқади, учинчи кўнгироқ янграйди. Стол устидаги бир тўп мактубни кўриб чиқмоқчи бўлади, лекин чироқчиларнинг ишораси унинг эътиборини тартади. Шу пайт томоша залидан қарсақлар эшитилади. Касканинг саҳнага чиқиши кечикади. Бундан Кассий безовта бўлади. Ниҳоят актёрлар ўз ролларини ўйнай бошлайди.

КАССИЙ. Қерда қолди бу одам? Шунчалик ҳам бепарво бўладими? Қани сенатор Каска?!

КАСКА (*Ховлиқиб кириб келади*). Ташқаридаги қарсақларни эшитяпсанми? Худди Римдаги Амфитеатрнинг шовқини-я... Ёмғирдан Помпей театрига яширинганим учун сизнинг ёнингизга кеч қолиб келдим, ҳурматли сенатор Кассий.

КАССИЙ. Чақмоқ чакса-ю селлар келса, ҳатто арслонлар кўчаларда юришса ҳам бу иш амалга ошади, Каска. Чунки эртага юриладиган йўлнинг тошларини бугундан териб чиқиш лозим бўлади. Албатта, камчилик бўлиб эмас, акс ҳолда натижа биз хоҳлагандай бўлмайди. Энг ёмони, биз чиқмоқчи бўлган йўл битта хатолик сабаб фалокатга олиб бориши мумкин. Шахсий хис-туйғулар, хусусий муаммолар четда қолиши керак.

КАСКА. Умид қиламанки, бу шошилич тайёргарлик натижага салбий таъсир кўрсатмайди. Бежизга айтишмаса керак, шошилич ишга шайтон оралар, деб.

КАССИЙ. Ишнинг шошилич жойи қолмади. Ўқ ёйдан чиқди. Ҳаммаси режа асосида бўлиши керак. Сен биринчи навбатда мактубларни Брутнинг уйи боғчасига олиб бориб ташла. Ҳар доимгидай... Биров билмасин. Унутма, Брут ҳали ҳам биз ўйлаган ишга очикчасига кўшилишига қарор бергани йўқ. Синглимга уйланган бўлишига қарамай, менга баъзан ишонмайди. Брут бу мактубларни халқдан келганига ишонч ҳосил қилса, дарҳол келиб бизларга кўшилади. Чунки, Брут орқасида халқ мадад бўлиб турганига инонса, биз сиёсатчиларга осон бўлади. Биз ташкил қилган мактубларнинг “меваси” сифатида, у бизни бу кеча уйига таклиф этади. Шундай эмасми?

КАСКА. Фақат Брут хушёрлик қилаётгани йўқ, сен ҳам нимагадир унга барча режаларни очик айтмаяпсан.

КАССИЙ. Тўғри. Ўзи секин ҳаммасини тушуниб етсин, ўзи қарор беришини кутаяпман. Аслида, у ҳам биз сингари жумҳуриятчи, лекин у Цезарь учун жонини ҳам беришга тайёр. Ҳозирча. Шунинг учун бу мактублар жуда муҳим. Айнан мана шу мактублар Брутни Цезарга бўлган хайрихоҳлигини йўққа чиқаради. Тушундингми, Каска?

КАСКА. Кассий, маълумки, мен ўз вазифамни аъло даражада бажараяпман. Бундан кейин ҳам зиммамга тушган барча вазифаларни шундай бажараман. *(Мактубларни олади.)* Фақат ёмғир тинсин, бўлмаса мактублар ҳўл бўлиб, ўкиб бўлмас аҳволга келиб қолиши мумкин. Энг муҳими, бу хатларни уй боғчасига шундай жойлаштириш керак бўладики, токи Брут мактубларни халқ қолдириб кетганига ишонсин.

КАССИЙ. Ишимизни ҳар томонлама ўйлаб қилаётганинг жуда яхши.

КАСКА. Биз Брутнинг уйига бориш учун қачон ва қаерда учрашамиз?

КАССИЙ. Тўғри менинг уйимга келасан. Ташқарида кўришиш режамизга зиён келтириши мумкин. Биз уйда кўришиб, тунда, Рим кўчаларига сокинлик чўққанида Брутнинг уйига қараб йўл оламиз. Шундай қилсак, Брут барча мактубларни ўкиб улгуришига имконият яратиб берган бўламиз.

КАСКА. Тушунарли, Кассий. Фақат юрагимда қандайдир ҳадик бор. Ақлим жойида эмас. Бироз кўрқув ҳам бордек.

КАССИЙ. Сени яхши тушуниб турибман. Ростини, менда ҳам хавотир бор. Кўрқув инсонга хос туйғу. Бировнинг хаёлига ҳам келмайдиган ишларга киришмоқдамиз. Албатта, осон эмас. Цезардек одамни қатл қилишни режалаштириш ҳатто хаёлга ҳам келмайдиган иш. *(Оғзидан чиққан сўзлардан ўзи ҳам кўрқиб кетади.)* Тамом! Бошқа бу ҳақда гаплашмайлик. Деворнинг ҳам қулоғи бор дейишади... Қани борақол, энди.

КАСКА. Бошладик, Кассий.

Икки сенатор худди оғир жудоликка учрайдигандек бир-бирига қучоқ очиб хайрлашади. Каска мактуб тўла халтани олиб, аста ташқарига чиқади.

Брутнинг уйи

Брут ролини ижро этаётган актёр тайёргарлик кўрмоқда. Кийимларини тузата бошлайди. Стол тортмасидан бир маска олиб кияди. Бу маска театр дунёсига таниши бўлган кулги ва йиғи акс этган қиёфадир. Ойнага қараб маска ярашганидан хурсанд бўлади.

БРУТ (*Томошабинларга*). Мен бу спектаклда сенатор Брут ролини ўйнайман. Ташқарида афишани кўргандирсизлар. Ахамият берган бўлсангиз, томошанинг номи айнан Брут сўзи билан бошланган. “Брут ёхуд Юлий Цезарнинг қотили”. Қисқаси, Брут – спектаклнинг бош қахрамони. Мен шу кунгача театрда фақат иккинчи даражали ролларни ўйнаб келганман. Брут роли мен учун шарафли ва масъулиятлидир. Шу образ менга катта имкониятлар эшигини очади ва мен бундан унумли фойдаланишим керак. Хаёлимга ҳар хил бўлмағур фикрлар келмоқда. Цезарнинг ибораси билан айтганда, “Сен ҳам Брутми?”. Хоинликка чорловчи Брут образи учун янги талкин топа олармиканман? Брут жумҳуриятчи сенатор... Шунча эзмалик етар, ишга киришайлик. Томоша қилинглар. Сўнг ролим муваффақиятли чикдими-йўқми, сизлар баҳо берасизлар. (*Саҳнага Порция чиқиб келади. Порция Брут гапирётганда қотиб туради. Брут томошабинларга гапиреди.*) Бу аёл менинг хотиним Порция. Кассийнинг синглиси. Театримизга айнан мана шу роль учун таклиф этилди. Бу актриса ўзининг жозибаси ва “маҳорати” билан театримизда узоқ колмаса керак. Тез орада бу спектаклдаги Порция ролини кўрган кино режиссёрлар ёки рекламачилар уни илиб кетишса ажабмас.

Саҳнадаги чироқлар ўзгариб, шамол ва момақалдироқ товуши остида тарихий саҳнага ўтилади. Ёмғир овози аста тина бошлайди. Порция ҳаракатсиз ҳолатдан жонланади ва Брутнинг орқасидан келиб қучоқлайди. Брут ўз хаёлларига чўмиб тургани учун бу қутилмаган ҳаракатдан чўчиб тушади.

БРУТ. Оҳ!

ПОРЦИЯ. Римнинг энг келишган, навқирон сенатори. Менинг Брутим.

БРУТ. Кўрқитиб юбординг, Порция! Юрагим ёрилиб кетай, деди. Ёмғир ҳам тинди, кўчаларни тўлдириб оқаётган сувлар тўхтади. Қулоқ сол... Атроф жим-жит... Сукунат.

ПОРЦИЯ. Инсонни безовта қиладиган окшом.

БРУТ. Тўғри, бугун бошқача бир кечани ўтказяпмиз.

ПОРЦИЯ. Кун бўйи сени ўйладим Брут. Сендай турмуш ўртоғим борлигидан хурсандман. Барчанинг ҳурматига сазовор, кўп китоб ўқийдиган, файласуф, бировни хафа қилмайдиган умр йўлдошим борлиги менинг бахтим. Мен жуда ҳам севадиган инсоннинг битта камчилиги шундаки, у мендан кўра Римни кўпроқ севади. (*Кулишади.*)

БРУТ. Сен ҳам худди шундайсан. Севги ва ҳурматга сазоворсан. Бошқаларга ўрناق бўладиган инсонсан. Ҳар қандай тадбирда ўзини қандай тутишни, муносиб кийинишни, фақат керакли сўзларни гапиришни яхши биласан. Яқин сафдошим, дўстим Кассийнинг синглиси бўлишинг ҳам муносабатларимизга ўзгача завқ бағишлайди. Хуллас, камчиликлардан йироксан, гўзалим.

ПОРЦИЯ (*Кулади*). Ҳар доим ҳам бундай “тарбияли” бўлиш кўлимдан келмаслигини яхши биласан.

БРУТ. Биламан... Чунки ўзимда ҳам камчилик йўқ эмас. Луций шу атрофдами?

ПОРЦИЯ. Луцийда нима ишинг бор?

БРУТ. Меҳмонлар келишини била туриб, нега у уйда эмас? Сен кўрмадингми уни?

ПОРЦИЯ. Боғчада дарахтларнинг тагидаги нималарнидир йиғиштираётганди.

БРУТ. Мен унга эшикнинг олдида туриб келадиган икки дўстимни кутиб олишини айтгандим.

ПОРЦИЯ. Ким экан у икки дўстинг?

БРУТ. Иккиси ҳам сенатор. Аканг Кассий билан Каска.

ПОРЦИЯ. Мен бир ойдан бери акам билан кўришганим йўқ... Лекин нимагадир мени эмас, сени кўргани келяпти? Сизлар сенатда кўришганларнинг етмайдами? Энди уйни ҳам ишхонага айлантирмоқчимисан? Балким, бир нималарни режалаштираётгандирсизлар?

БРУТ. Боя айтдим-ку, жуда ҳаяжонли кеча бўлади, деб.

ПОРЦИЯ. Мени соғинмадингми?

БРУТ. Бу нима деганинг? Сени қанчалар севишимни биласан-ку.

ПОРЦИЯ. Унда нега мендан ўзингни олиб қочясан?

БРУТ. Жуда муҳим ишимиз бор.

ПОРЦИЯ. Ҳар куни муҳим иш чиқади.

БРУТ. Ҳаёт шундай, жоним...

ПОРЦИЯ. Қанақа муҳим иш экан мендан сир тутадиган?

БРУТ. Бундай саволлар билан мени безовта қилма.

ПОРЦИЯ. Бу нима деганинг? Мен сени хотинингман, ҳаммасини билишим шарт.

БРУТ. Бўлди, бу мавзуну тугатдик.

ПОРЦИЯ. Ёки... Хаёлингда бошқа аёл ҳам борми?

БРУТ. Нималар деясан?

ПОРЦИЯ. Ўзингни билмасликка олма. Саволимга жавоб бер. Ҳаётингда бошқа аёл борми?

БРУТ (*Ўйланиб*). Жоним, сендай чиройли ва жозибали бошқа аёл борми Римда? Гапирсанг-чи? Агар сендан гўзал аёл бўлганида, шундай савол беришга ҳақкинг бўларди.

ПОРЦИЯ (*Бу гаплар унга ёқади. Мулоийм бўлиб*). Гапларингда жон бор. Бу фикрларинг менга ёқиб тушди. Брут, сен аёлларнинг ички дунёсини яхши биласан. Менинг ҳақиқий баҳомни ва қадримни билганинг учун ҳам айнан сени танлаганман.

БРУТ. Ундай бўлса бошқа бундай бўлмагур саволларни берма?

ПОРЦИЯ. Холам нукул бир нарсани таъкидлардилар: “Эринг Брут сени жуда севади. Фақат шуни эсингдан чиқарма. Қўшнининг товуғи ҳар доим ғоз бўлиб кўринар экан...”

БРУТ. Бундай фикрлар билан узоққа боролмайсан, Порция.

ПОРЦИЯ. Атрофингга яхшилаб назар сол. Бегона аёлларга илакишиб юрмайдиган эркакни Римда топиш мушкул. Ҳеч бир эркакка ишониб бўлмайди, чунки хиёнат қилиш уларнинг.. баъзи бирларининг қонига сингиб кетган.

Эшикдан хурсанд ҳолда Луций кириб келади. Қўлидаги патнисни секин ўртадаги столга қўймоқчи бўлади.

БРУТ. Нима, мева олиб келдингми?

ЛУЦИЙ. Ҳа афандим... Бу “мевалар” худди махсус белгиланган ерларга сочиб ташлангандай... Энг муҳими, шундай даҳшатли ёмғирда бир-иккитасини ҳисобга олмасак, бошқалари намланмабди ҳам. Буларни йиғиб олиш осон бўлмади. Агар тўғри санаган бўлсам, йигирма иккита экан. Сўнгги бир ҳафтада боғдан йиғиб олинган хатларни бир ерга йиғсак, катта китоб бўлиши мумкин.

Саватдаги хатларни ўртадаги столга ёйиб ташлайди ва чиқмоқчи бўлади. Уни бирдан Брут тўхтатади.

БРУТ. Тўхта! Шошилма. Айтадиган гапим бор.

ЛУЦИЙ. Эшитаман.

БРУТ (*Порцияга наст овозда*). Мени ранжитма, Порция. Меҳмонларим кетганидан кейин, бу масалаларни гаплашиб оламиз. Учрашув узок давом этмайди. (*Қулоқларига пичирлайди.*) Бу кеча сен хоҳлагандай бўлади.

ПОРЦИЯ. Яхши, севгилим. Келишингни кутаман. Яна битта гапим бор, фақат жаҳлинг чиқмасин. Баъзан сенсиз қолиб кетаман деб, хавотирга тушаман. Шунинг учун рашк қиламан. Агар сени йўқотсам, яшай олмайман, Брут.

БРУТ. Хавотир олма, ҳозирча ўлиш ниятим йўқ. Аммо... охир-оқибат ҳаммамиз ўламиз.

ПОРЦИЯ. Хўп... Дўстларингни меҳмон қилиш учун керак бўламанми?

БРУТ. Йўқ, жоним. Бор-йўғи шароб ва мева тановул қиламиз. Бизга Луций ҳамроҳлик қилади.

ЛУЦИЙ. Ҳаммаси тайёр бўлди, афандим. Шароб йигирма йиллик, махсус жойда сақланган. Меваларнинг энг сараси ҳозир узиб олиб келинди.

БРУТ. Ташаккур, Луций.

ПОРЦИЯ. Сизларга яхши кайфият тилайман, севгилим. Акамга саломларимни айт. Имконини топиб бизлар билан ҳам кўришсин. Давлат ишлари тугамайди.

БРУТ. Айтаман.

ПОРЦИЯ (*Чиқаркан Луцийга қараб*). Мен ичкарида бўламан, агар бирор нарса керак бўлса, хабарим бўлсин, Луций.

ЛУЦИЙ. Хўп бўлади!

Порция чиқади. Брут патнисдан битта мактубни олиб Луцийга беради.

БРУТ. Қани мана бунга ўқи-чи, Луций. Фақат шошилмасдан.

ЛУЦИЙ (*Мактубни ўқийди*). Ҳурматли сенаторим, Брут. Бу сатрларни, қалбимдан келган сўзларимни самимият ила ёзаяпман. Мени тушуниб, фикрларимни қўллаб-қувватлашингизга ишонаман. Чунки сиз ақлли, узокни кўра оладиган инсонсиз. Халқимизнинг, айниқса, камбағал ва ўртаҳол оилаларни фаровон яшаши учун олиб бораётган ишларингизни яхши биламиз. Адолатли сенатор эканлигингизга шубҳа йўқ. Менинг кимлигимни билмоқчи бўлсангиз, мен оддий хунармандман. Сиз бизларни ҳар томонлама ҳимоянгизга олганингиз, муаммоларимизни ижобий ҳал қилишингизни эътироф этамиз. Барча хунармандлар сизни қўллаб-қувватлашга тайёр эканлигини билдирган ҳолда мактубимни тугатаман. Чексиз ҳурмат ва эҳтиром ила бир юртдошингиз.

БРУТ. Кейинги мактубни ўқишинг мумкин.

ЛУЦИЙ. Хўп бўлади, афандим. *(Мактубни олиб ўқий бошлайди.)* “Мухтарам Марк Брут... Сатрларимни ўтмишдаги бир нохуш воқеани эслашдан бошлаганим учун узр сўрайман. Дунё гўзали онангиз ва ҳурматли отангиз тилларда дoston бўлгулик бахтли яшаганини сиз ҳам яхши хотирлайсиз. Римда барчага намуна бўладиган оила эди... Токи... Цезарь жангдан навбатдаги ғалабаси билан қайтиб келгунича. Бу зафарни нишонлаш учун тақлиф қилинган Римнинг энг ҳурматли инсонлари орасида отангиз ҳам бор эди. Бу зиёфат тонг отгунга қадар давом этди. Эрталабгача Цезарнинг зафарига офаринлар айтилиб, тўхтовсиз шароблар ичилди... Эрталаб отангиз уйга қайтиб келганида сиз онангиз билан бирга уни қаршиладингиз. Отангиз сархуш эди. Нукул “Цезарь буюк одам... буюк аскар, у ҳаёт экан, ҳеч ким Римга ёмон кўз билан қарай олмайди...”, дерди. Кейин, сиз отангизни ётоғига олиб кириб қўйдингиз. Ўзингиз ҳам хонангизга кириб, дам олмоқчи бўлиб турганингизда, бирдан отангиз ётган хонадан онангизнинг кўркинчли ҳайқириғи эшитилди. Бориб не кўз билан кўрингки, отангиз вафот этганди”. *(Жим бўлади.)*

БРУТ. Нима бўлди? Нега жим бўлиб қолдинг, Луций? Бу воқеани биламиз. Давом эт.

ЛУЦИЙ *(Ўқишда давом этади)*. “Эртаси кун Цезарь уйингизга келиб, таъзия билдирди. Отангизнинг жанозаси энг юқори талабларда бажарилиди. Аммо, Цезарь сизларникига келиб туришда давом этди. Орадан бироз вақт ўтиб, онангиз Цезарь билан бирга яшай бошлади. Бу гапларни ёзишга мажбурман, ҳурматли Брут. Қолаверса, бу воқеаларни сиз мендан ҳам яхши биласиз... Аммо, бу яқинлик, узоқ давом этади. Раҳмсиз Цезарь онангизни ташлаб, бошқа маъшуқалари билан маишат қилишда давом этади”. *(Мактубни ўқишдан тўхтайдди.)*

БРУТ. Луций, мактубни ўқиб тугат.

ЛУЦИЙ. “Мухтарам сенаторим. Сизга яхши таниш бўлган бу ҳикояни яна бир марта хотирангизда янгилашга мажбур бўлганим учун узр сўрайман. Аммо сиз билмаган баъзи бир ҳолатларни билдирмоқчиман. Отангизнинг ўлими сабабини ҳақимлар “заҳарланиш”дан деган экан. Гўё емак заҳарланган эмиш. Сизга савол шуки, ҳурматли Брут, агар ҳақиқатан ҳам емак заҳарланган бўлса, нега бошқалар шу таомлардан тановул қилишса-да, заҳарланмадилар?! Цезарнинг чиройли аёлларга бўлган эҳтиросини сиз ҳам яхши биласиз. Қолаверса, Цезарь отангизнинг ўлимидан олдин ҳам онангизни ёқтиргани сир эмас. Шуни ҳам унутмангки, ҳурматли Брут, Цезарь ўз мақсадига эришиш учун ҳар томонлама ўйланган режа билан иш кўради. Мен бу ҳақиқатни билишингизни ва адолатли бўлишингизни хоҳлардим. Ҳурмат билан римлик бир фуқаро. *(Бир муддат сассиз қолишади.)* Афандим, кейинги мактубни ўқишда давом этайми?”

БРУТ. Қўявер... Ташаккур. Мен ўзим колганларини кўриб чиқаман.

Луций ташқарига чиқади. Брут ташвишланади. Саҳна чироқлари ўчиб-ёруглашади. Саҳна воқеалари ҳозирги замонга ўтади. Брут актёр сифатида томошабинларга мурожсаат қилади.

БРУТ. Бу нима дегани? Ўйлашга, фикрлашга мажбур қиладиган саволлар берилди. Худди Ҳамлет сингари файласуфларча фикрлашга тўғри келади. Дунёнинг энг буюк драматурги Шекспир “Юлий Цезарь”ни ёзар-

кан, бу воқеаларга эътибор бермаслиги мумкинмиди? Ёки бу воқеаларни ундан бир йил сўнг ёзилган “Ҳамлет” трагедияси учун асос қилиб саклаб қўйдими?

Саҳна чироқлари ўчиб, яна ёришади ва тарихий спектакль воқеалари тўхтаган жойидан давом этади. Брут мактубларни ўқийди. Бзовта бўлади. Ташиқари эшиги очилиб, Луций кўринади. Брутнинг онаси Севилия кириб келади.

СЕВИЛИЯ. Хайрли кеч, Луций.

ЛУЦИЙ. Хайрли кеч, хоним афандим.

СЕВИЛИЯ. Ўғлим уйдаими?

ЛУЦИЙ. Ҳа, хоним афандим, марҳамат.

СЕВИЛИЯ. Йўқ. Ичкарига кириб келганимни айт. Агар банд бўлмаса, олдига қираман. Акс ҳолда, Порциянинг ёнида кутиб тураман.

ЛУЦИЙ. Хўп бўлади. *(Ичкарига қиради)*. Афандим.

БРУТ *(Ўрнидан туради)*. Келишдимми?

ЛУЦИЙ.. Йўқ, афандим. Онангиз Севилия хоним, келдилар.

БРУТ. Онамми?

ЛУЦИЙ. Агар банд бўлса, Порциянинг ёнида кутиб тураман, дедилар.

БРУТ *(Луцийни кутмасдан, ўзи тезда эшикни очади)*. Келинг, онажон. *(Онасини ўпади)*. Хуш келдингиз.

СЕВИЛИЯ. Хайрли окшом, Брут.

ЛУЦИЙ. Хоним афанди бирон амрингиз борми?

СЕВИЛИЯ. Йўқ, ташаккур.

БРУТ. Мехмонлар келишса, хабарини бергин. Онажоним бегона эмас.

ЛУЦИЙ. Хўп бўлади, афандим. *(Чиқади.)*

СЕВИЛИЯ. Мехмонларинг кимлар, Брут?

БРУТ. Икки сенатор.

СЕВИЛИЯ. Қизиқиб қолдим. Кимлар экан?

БРУТ. Кассий ва Каска...

СЕВИЛИЯ. Ҳа, шу Кассий, қайинбиродаринг. Цезарь уни ҳечам ёқтирмасди. Пасткаш ва ишончсиз дерди. Кассий Цезарга ҳар доим ҳасад қилиб келган. Ҳатто Цезарга нафрат билан қарашини ҳам биламан. Аммо, Цезарь даҳо... Каска... Касканинг ҳам ҳукмдорликка иштиёки баланд.

БРУТ. Кассий ақли... Нима қилишини яхши билади, онажон.

СЕВИЛИЯ. Сен ҳар вақт ҳақсан. Кеч бўлиб қолди. Қандай муҳим иш эканки, тунда келишяпти...

БРУТ. Мана, сиз ҳам кеч бўлишига қарамай келибсиз.

СЕВИЛИЯ. Бу ер ўғлимнинг уйи... Хоҳлаган пайтда келишим мумкин. Шундай эмасми?

БРУТ. Шубҳангиз борми онажон? Мен сизни бутунлай бизникида қолишингизни хоҳлаган эдим, лекин ўзингиз рад этдингиз.

СЕВИЛИЯ. Бир уйда икки буйруқ берувчи бўлмайди. Алоҳида яшаганимиз яхши. Нега тунда йиғилаяпсизлар, айтмадинг.

БРУТ. Эртага бўладиган сайлов хусусида келишиб олмоқчимиз. Қилинадиган ишларни белгилаб оламиз.

СЕВИЛИЯ. Тунда, махфий йиғилиш шартми?

БРУТ. Шарт бўлиб қолди, онажон. Ҳа, айтгандай, сизни шундай қучли ёмғир ёғаётганига қарамай, бу ерга келишингизга нима сабаб бўлди?

СЕВИЛИЯ. Менинг бу ерга келишимга ҳеч қандай ҳаво қаршилиқ қила олмайди. Бир ҳафтадан бери ғалати тушлар кўраяпман. Отанг тушимда нукул: “Брут огоҳ бўлсин! Хато ишларга киришмасин!”, деб асабийлашади. Брут, мендан ҳеч нарсани яширма. Цезарни севмаслигингни ва хатто, ундан нафратланишингни биламан, ўғлим. Сени тушунаман, ундан интиқомингни олмоқчисан. Мени ташлаб кетганига сабр килолмайсан. Лекин, огоҳ бўл. Цезарни ҳеч ким менчалик билмайди. У жуда хавфли... Раҳмсиз...

БРУТ. Хотиржам бўлинг. Цезарь менга ишонади. Аксинча, у мени хурмат қилади ва яхши кўради, деб билади. Нафақат Цезарь, балки бошқалар ҳам мени, садоқатли дўсти деб билади. Чунки мен ҳақиқатни – нафратимни ичимга кўмганман. Тушунтира олдими? (*Мактублар орасидан отасининг ўлими ҳақидагисини танлаб олади.*) Мана бу мактубни ўқинг.

СЕВИЛИЯ (*мактубни ўқийди*). Буни ким, нима ниятда ёзган бўлиши мумкин?

БРУТ. Сиз нима деб ўйлайсиз?

СЕВИЛИЯ. Маълумки, буни ёзган кимса, сенинг Цезарга бўлган нафратингни яна ҳам кучайтиришни хоҳлаган. Очикчасига, у сени гиж-гижламоқда. Брут, хабаринг бор, отанг ўлимидан олдин оғир касал эди. Бироз юрса нафаси бўғилиб, йўтал тутиб қоларди. Наҳот бу ҳолатларни хотирламасанг? Ўша фожиа юз берган куни, ортиғи билан шароб ичган экан. Шундан вафот этди. Унинг вафотида бировларни айблама. Мана бу мактубда ёзилган гапларда ҳақиқат йўқ. Сени ёлғонлар билан Цезарга қарши рақиб қилишларини қалбим сезганди.

БРУТ. Нега бунчалик ўзингизни ҳақ деб биласиз, она. Фол очишни машқ қиялмасизми?

СЕВИЛИЯ (*актриса қиёфасига кириб, авансаҳнага ўтиб томошабинларга мурожат қилади*). Ёзувчилар – ажойиб инсонлар. Асарларидаги қаҳрамонларнинг характерлари феъл-атворини асосан ўзларидан, баъзи ҳолларда эса танишларидан келиб чиқиб ёзишади. Жужен ўғли ҳам менинг ролимни ўзининг бошидан ўтган воқеалардан келиб чиқиб ёзган бўлса керак. Бир пайтлар ёзувчимиз ишсиз, пулсиз эди. Бошқа шаҳарда ўқиётган қизига пул юбориб туриши керак эди. Кечаси билан ухлай олмай, эрталабгача ётоқда у ёқдан бу ёққа ағанаб чиқарди. Эрталаб бошқа шаҳарда яшайдиган онаси, унга пул юборибди. Телефондаги суҳбатда “Қаердан билдингиз пулсиз қолганимни, онажон?” деган саволига онаси шундай жавоб берибди: “Оналар ўғилларини ҳар замон ҳис қилишади”.

БРУТ (*саҳнадаги тарихий воқеа давом этади*). Она, сиздан сўрадим. Нега ўзингизни ҳақ деб биласиз?

СЕВИЛИЯ. Оналар ҳамиша ҳақ...

БРУТ. Хотиржам бўлинг... Бирон бир таҳликали ҳаракат қилмайман.

СЕВИЛИЯ. Брут... Цезарь жуда ҳам кучли. Уни қўллаб-қувватлайдиган легиони, аскарлари бор. У қаттиққўл, шафқатсиз... Маслаҳатим – Цезарь билан алоқаларингни бузма, аксинча, яна ҳам яхшилашга ҳаракат қил. Тушундингми?

БРУТ. Тушундим... Огоҳлантирганингиз учун ташаккур. Бу кеча шу ерда қоласизми?

СЕВИЛИЯ. Биласан-ку, мен фақат ўз ўрнимда ухлай оламан. Ўзи шу кунларда бироз чарчаганман, уйкусизман. Мен сени огоҳлантирдим. Энди кўнглим тўлди. Мен борай.

БРУТ. Порция билан кўришмайсизми?

СЕВИЛИЯ. Яна келарман. Порцияга саломларимни айтиб қўй. Хайрли кеч, ўғлим.

БРУТ. Яхши боринг.

СЕВИЛИЯ. Айтганларимни унутма, ўғлим.

БРУТ. Унутмайман, она.

Севилия чиқади. Брут уни кузатиб қўяди. Кассий ва Каска кириб келади.

ЛУЦИЙ. Хуш келдингиз, афандим.

КАССИЙ. Хуш кўрдик.

КАСКА. Хуш кўрдик.

ЛУЦИЙ. Марҳамат, буюринг, афандилар.

БРУТ. Хуш келдингиз, дўстларим.

КАССИЙ. Хуш кўрдик, дўстим.

КАСКА. Хуш кўрдик, Брут.

КАССИЙ. Бироз ушланиб қолдик. Кўчалар сокин бўлишини кутдик.

БРУТ. Яхши қилдингиз. Марҳамат ўтиринглар. Отамдан мерос қолган, йигирма йиллик шаробим бор. Энг яқин дўстлар учун олиб қўйгандим. Сизларга насиб этибди.

КАСКА. Шароб айти муддао бўларди.

КАССИЙ. Асабларимиз жойига тушади.

БРУТ. Эсимдан чиқмасдан айтиб қўяй, Кассий. Порциянинг сизларга саломлари бор. Давлат ишларини бир четга қўйиб, зиёфат қилайлик, дейди.

КАССИЙ. Рост айтибди. Тезроқ ишимизни тугатиб, маишатни бошлайлик.

БРУТ. Жуда яхши. Ишимизни битириб, биратўла кутлаймиз. *(Луцийга)* Қани, маҳоратингни кўрсат.

ЛУЦИЙ. Амрингиздаман, афандим. *(Чиқади.)*

БРУТ. Гапни нимадан бошлашни билмай қолдим.

КАССИЙ. Шошиладиган жойимиз йўқ. Бироз шаробдан ичайлик, кейин гаплашаверамиз.

КАСКА. Ҳеч ким халақит бермайдиган хонага ўтсак.

КАССИЙ. Тўғри. Келишиб оладиган масала ўта махфий.

БРУТ. Ҳаммаси тайёр.

Луций қўлида катта паднисни кўтариб кириб келади. Олиб келган ичимлик ва егуликларни столнинг устига қўяди. Шаробнинг катта шишасини зўрға очади. Аввал ўзи синов учун шаробдан қўйиб секин ичади.

ЛУЦИЙ. Ёқимли иштаҳа...

БРУТ. Ташаккур, Луций.

Луций бошқаларга ҳам шаробдан қўйиб беради. Брутнинг ишораси билан уларга таъзим қилиб чиқади. Қолганлар шароб ичиб, маишатини бошлашади.

БРУТ. Режаларимиз амалга ошиши учун ичамиз. *(Ичишади.)*

КАССИЙ. Бунчалар ажойиб шаробни илк бор ичяпман десам, муболаға бўлмайди, Брут.

КАСКА. Мен ҳам айти шу фикрдаман. Ҳақиқатан ҳам шаробнинг ажойиб мазаси бор экан.

БРУТ. Ош бўлсин, дўстлар.

КАСКА. Хохласангиз, яқинда гувоҳи бўлганим – бир воқеани гапириб бермоқчиман.

БРУТ. Марҳамат, сенатор Каска.

КАСКА. Икки кун олдин бозор майдонидан ўтиб кетаётгандим. Била-сизлар, ўша ерда битта қахвахона бор. У ерда чамаси етти-саккиз киши, март оғи бўлишига қарамай, ташқарида куёшда исиниб ўтиришарди. Мен ҳам секин келиб уларнинг ёнидаги столга жойлашдим. Хохламасдан уларнинг кизгин суҳбатларига гувоҳ бўлдим. Сиз ҳақингизда гапириша-ётганди, хурмагли дўстим. “Брут мукамал бир инсон” дейишаётганди. Улар мени сезишмади. Мен уларни биринчи марта кўришим, нотаниш инсонлар эди.

БРУТ. Ташаккур дўстим. Бундай гапларни эшитиш, албатта, қувонч бахш этади. Жуда кўп инсонлардан мактублар ҳам оляпман. Сўнги ҳафтада келган мактубларнинг сони икки юзтадан кўпроқ. Бугуннинг ўзида йигирма иккита мактуб олдим. Агар адашмасам...

Каска билан Кассий ўзаро сирли қараб қўяди.

КАССИЙ. Брут, сени халқимиз жуда яхши кўришини биламан. Сен билан ҳаммамиз гурурланамиз.

БРУТ. Қизик, бугун боғимизга ташлаб кетилган мактублар кимлардан экан? Шунчалик мактовларга йўғрилган сатрларнинг муаллифлари кимлар бўлиши мумкин? Имзо? Бир ватандош... Римлик бир фуқаро. Яна имзо... савдогар... халқдан бири... дўкончи... Аҳамият бердингизми, биронта ҳам исм йўқ. Бу ғалати эмасми? Сизларни бу исмсизлик шубҳалантирмайдими, дўстлар?

КАССИЙ (*Хавотирга тушиб*). Тушунмадим.

БРУТ. Тушунмайдиан бирон нарса йўқ. Бу дегани оммани, халқни жиддий олмаслик керак. Агар мактовларни ёзиб, ўз номини ёзмаган бўлса, билангки, демак, қандайдир кўркув бор. Бу омма, Рим халқи, уларни ким бошқарса, ўшанга тобе бўлишга мойил. Ёки шундай кўринишни хоҳлашади. Бу ҳолат, сизнингча ғалати эмасми? Энг ёмони, бу инсонлар, агар фойдасини кўришса, ҳақсизликка, адолатсизликка ҳам кўз юмишади.

КАССИЙ. Яъни, бирон ноқонуний иш юз берса, суриштирув талаб қилинмайди, шундайми?

БРУТ. Шундай! Ахир ўз ишларидан, яшаш тарзидан, хузур-ҳаловатидан ажралишни ҳеч ким хоҳламайди.

КАСКА. Яъни айтмоқчисизки, оломон юқоридагилар нима деса, шунга бўйсунди, шундайми?

БРУТ. Йўқ, унчалик эмас. Баъзан, халқ кўзғалса, уни тўхтатиб бўлмайди. Уларга уч танга берилишини айтсангиз, ҳар қандай тўполонга кодир бўлади. Омма деганимиз, яъни, фуқароларни яхши яшаши учун барча муаммо ва тўсиқлар ҳал этилишига ишонтирилса бўлди, улар ҳар қандай кўзғалонга тайёр бўлади. Уларнинг тушунчалари, фалсафаси жуда оддий – қўлларига бир қуш, дарахтдаги икки қушдан кўра яхши. Яъни, оч қорним – тинч қулоғим. Бир сўз билан айтганда, бу ҳатдаги мактовлар мени заррача қизиқтирмайди.

КАССИЙ. Лекин фуқаролар орасида Римнинг ҳақиқий жонқуярлари бор. Унинг истикболи учун ҳар қандай мужодалага, тўқнашувга киришга, ҳатто қурбон бўлишга ҳам тайёрлари бор. Ёки мен хато сўзляяпманми?

БРУТ. Албатта, хақиқий ватанпарварлар топилади. Лекин улар жуда камчиликни ташкил этади. Шунга қарамай, шу “озчилик” ўз ҳаракатлари билан ғолиб чиқса, “кўпчилик” уларни тан олиб, қўллаб-қувватлайди... Келинлар, биз ўз ишимизни ҳал этайлик. Эртага биз ва Рим учун муҳим кун бўлади. Сайловда Цезарь мағлуб бўлади. Биз жумҳуриятчилар нима қилишимизни аниқ белгилаб олишимиз керак. Кассий бу борада қилинадиган ишлар бўйича аниқ бир режамиз борми?

КАССИЙ. Ҳа, бор!

БРУТ. Нега менинг бундан хабарим йўқ?

КАССИЙ. Брут дўстим, ҳозир ҳаммасини яна бир марта келишиб оламиз. Цезарни сенга бўлган ҳурмати бошқаларни биров шочиштириб қўйди. Лекин ҳаммамиз сен биз томонда бўлишингни хоҳлаймиз.

БРУТ. Ҳаммамиз деганинг кимлар?

КАССИЙ. Олтмиш уч сенатор – жумҳуриятчи биродарларимиз. Яна битта биз билан ҳамфикр сенатор бор. Фақат у қариб қолган ва биров хас-та. У ҳам охиригача ёнимизда туришини билдирди.

БРУТ. Бу жуда яхши хабар. Қандай қилиб улар бу ишга рози бўлишди?

КАССИЙ. Брут, сенинг хабаринг бор, сенат хайъати Цезарга тақдим этилган мартаба ва унвонни бериш учун Вена яқинидаги лагерга сафар уюштиришган эди. Ўшанда Цезарь қандай йўл тутганди? Юксак мақомдаги сенаторлар хайъатини ҳурматсизларча ўтирган ўрнида қарши олди. Бу ҳолат барча сенаторларни ғазабга келтирди. “Цезарь ҳозирдан қибрга берилиб, шундай ҳурматсизлик қилса, сайловларда ғолиб чиққандан кейин ўзини қандай тутади?”, деб хавотирга тушишди. Шундан сўнг сенаторлар сайловда Цезарга қарши овоз берадиган бўлди.

БРУТ. Лекин бу етарли эмас. Цезарь ҳокимиятни осонликча бериб қўймайди.

КАССИЙ. Тўғри, бу етарли эмас. Асл ниятимизни сен режамизга қўшилишга рози бўлганингдан кейин айтамыз.

БРУТ (*Қулимсираб*). Хўш... Мен рози бўлдимми?

КАССИЙ. Биз шунга билиш учун келдик. Хўш, биз билан бирга бўлишга розимисан, Брут?

БРУТ. Агар биз бугун, шу ерда бир қарорга келсак, юқорида айтилган барча сенаторлар бизга қўшиладими?

КАССИЙ. Шубҳасиз!

БРУТ (*Чироқлар ўчиб-ёнади. Брут актёрга айланиб, томошабинларга мурожаат қилади*). Қайинбиродарим бўлишига қарамай, менга охиригача ишонмаяпти. Агар бу ишда бирон бир хато кетса, яна мени айбдор қилишдан тоймайди. Лекин, мен бу вазиятдан унумли фойдаланишим керак. (*Чироқлар яна ўзгариб, актёр Брутга айланади.*) Очиқ гаплашайлик. Аввало шунга эътироф этишимиз керакки, Цезарь – буюк инсон. Қахрамон! Ўзига ишонган жасур қўмондон. Яна бир қатор ютуқлари бор. Лекин унинг камчиликлари, заиф томонлари ҳам мавжуд. Қибри, ўзига ўта юқори баҳо бериши, аёлларга бўлган хушодади унга зиён келтириши мумкин. Аммо, бу нуқсонлари у билан курашиш учун етарли эмас. Қисқа қилиб айтганда, уни жиддий айблаш учун бизда ҳеч қандай асос йўқ.

КАССИЙ (*Брутнинг бу сўзларидан Кассий умидсизликка тушиб қолади*). Ундай бўлса, энди нима қиламиз? Қандай қилиб ҳақ эканлигимизни исбот қиламиз?!

БРУТ. Дўстлар, яхшилаб ўйлаб кўрайлик. Агар, бордию эртага сайловларда Цезарь голиб чиқса, нима бўлади? У факат голиб бўлиб тахтга ўтирмайди!

КАССИЙ. Тушунмадим?

БРУТ. Тахтга ўтирди дегани, унинг оғзидан чиққан ҳар қандай фикр қонунга айланади, ҳар қандай хоҳиши амалга ошади, дегани. Бошқача айтганда, у диктаторга айланади. Мутлак ҳокимият ҳар қандай мулойим, раҳмдил инсонни ҳам золимга айлантиради. Катта кучга эга бўлади. Бу сиёсий жараёндаги энг катта хавф – Цезарь умрининг охиригача иктидорда, ҳокимиятда қолади... Шундайми?

КАССИЙ. Биз ҳам шундай фикрдамыз, Брут.

КАСКА. Энг хавфлиси, Рим халқи аста-секин унинг талабларига кўникиб, Цезарнинг буйруқларни ҳеч қандай қаршиликсиз бажаришга киришади. Бу Рим Республикасининг тугаши демакдир.

БРУТ. Ҳа... Мен Цезарни яхши кўраман дўстлар, лекин Римни ундан кўпроқ яхши кўраман!

КАССИЙ. Яъни?!

БРУТ. Яъни, бошқа йўл йўқ. Мен битта одамнинг оғзидан чиққан буйруқларга бўйсуниб яшолмайман. Рим кўпчиликнинг фикри билан бошқарилиши керак. Бу Республиканинг асосий ва бош қонуни.

КАССИЙ. Мен ҳам шу фикрдаман!

КАСКА. Хўш, агар ҳаммамиз бир фикрда эканмиз, нима қарорга келамиз?

БРУТ. Цезарнинг диктатор бўлишига, яқка ҳокимликка қарши курашмоғимиз лозим.

КАССИЙ. Эртага сенатда бўлиб ўтадиган сайловда қарши чиқа оламизми? Бу мумкинми, Брут?

КАСКА. Албатта, бу мумкин эмас. Унинг тарафдорлари кўп. Сенаторларнинг кўп қисми унга яхши кўришиб, ўзларининг муаммоларини хал қилиш ниятида Цезарга овоз беришади.

КАССИЙ. Нима қилишимиз керак, Брут?

БРУТ (*Бироз ўйланиб*). Ўлдирилиши керак! Ҳа, Цезарь ўлдирилади!

КАССИЙ. Бу фикр ҳозиргача ҳеч ерда очик айтилмаган эди, лекин кўплаб жумхуриятчи сенаторларнинг хаёлларида айланиб юрганди. Бу жуда тўғри фикр. Биз ҳаммамиз сен билан биргамиз! Режа қачон амалга оширилади?

БРУТ. Шу ондан эртанги сайловгача бўлган вақт ичида ўлдирилиши керак. Чунки сайловгача бу ишни амалга оширмасак, у тахтга ўтирганидан кейин, унга яқинлашишнинг имкони бўлмайди.

КАССИЙ. Бу қандай юз беради, Брут?

БРУТ. Бундай вазиятларда энг макбул, синалган йўл – бу заҳарлаш! Лекин бунинг учун на вақтимиз етарли, на имкониятимиз бор. Олдимизда ягона йўл қолмоқда – ханжар ила суиқасд.

КАСКА. Ким бу ишни бажариши мумкин?!

БРУТ. Бундай жиддий ва масъулиятли ишни бир кишининг зиммасига юклаб бўлмайди. Цезарнинг моҳир жангчи эканини унутманлар. Қолаверса, ёнида кўриқчилари ҳам бор. Хавотир олма, бу ишни сенга топширмаймиз.

КАССИЙ. Кўпчилик бўлиб ҳужум қиламизми?

БРУТ. Ҳа, тўда бўлиб ҳаракат қилишимиз керак. Бир ханжардан қутилиб қолса, бошқаси ўз ишини қилиши керак. Бу жараёнда, ўша кекса сенатордан бошқа ҳамма иштирок этсин. Жумҳурият, хурликка фақат ханжар, қурол билан эришиш мумкин.

КАССИЙ. Бу режани қаерда амалга оширамыз?

КАСКА. Ва қачон?

БРУТ. Ҳаммага маълум, тонгда Цезарь одатига кўра, очик хавода айланашига чиқади. Мана шу сайр вақти режамизни амалга ошириш учун энг қулай пайтдир. Энг асосий масала суикасда иштирок этувчиларнинг бир жойга яшириниб, пайт пойлашидан иборат. Бу ишни бошқариш сенинг зиммангда, Каска.

КАСКА. Бу ердан чиқишим билан ҳаммани огоҳлантираман. Хотиржам бўлинг. Ҳар бирининг кўйнида ханжари тайёр турган бўлади.

КАССИЙ. Брут, баъзи биродарларимиз эрталабки сайрда иштирок этишади. Мен ҳам баъзан иштирок этаман. Бу сафар тонг отишидан аввалроқ боққа кираверишда кўришамиз.

КАСКА. Бизникиларнинг ҳаммаси келишилган ерда тўпланади.

БРУТ. Жуда яхши. Цезарь келишидан олдин бизникилар белгиланган жойда тайёр бўлиб туришин. Маълумки, Цезарь кўриқчилардан олдинда боради. Бурилишда, ёнимиздан ўтиши билан ҳаммамиз бирданига ҳамла қиламиз. Икки дақиқада ҳаммаси тугайди...

КАССИЙ. Жуда яхши ўйланибди. Табриклайман.

КАСКА. Шундай қилиб диктатордан қутиламиз.

БРУТ. Қўшимча фикрингиз борми?

КАССИЙ. Йўқ. Ҳаммаси яхши ўйланган.

КАСКА. Биз эмас, энди ханжарларимиз гапирсин.

БРУТ. Ундай бўлса, энди режани амалга оширишга киришамиз.

КАССИЙ. Тўғри. Бугун ухлаш йўқ. Бироздан кейин тонг ота бошлайди.

КАСКА. Менинг ҳали қиладиган ишларим кўп.

Кассий ва Каска хайрлашиб чиқиади. Брут шароб ва идишларни олиб, Порциянинг хонасига ўтади.

ПОРЦИЯ (*Кўлига шароб тўла идишни олиб*). Брут сенинг борлигинг учун.

БРУТ. Режаларимиз амалга ошиши учун.

Улар қадаҳларини кўтаради. Саҳна қоронгилашади.

III

Рим. Сайр хиёбони

Тонг отмоқда. Атрофда сокинлик. Брут томошабинлар орасидан секин саҳна томон келади. Юзида маска бор. Хиёбоннинг бир четидан Касканинг боши кўринади. Каска Брутнинг келганини кўриб, ҳаракатга тушади. Яширинган сенаторларга нималарнидир уқтириб, аста Брутга яқинлашади.

БРУТ. Хайрли тонг, Каска.

КАСКА. Хайрли тонг, Брут.

БРУТ. Аҳволлар қалай?

КАСКА. Бизникилар келишилган жойда кутяптилар.

БРУТ. Ҳамма келдимми?

КАСКА. Ҳа. Факат кекса сенатордан ташкари барча шу ерда.

БРУТ. Кассий қаерда?

КАСКА. Сенаторлар билан бирга. Уларни хотиржам қилиб, тўкнашувга тайёрламоқда. Бу сенаторларнинг орасида фақат иккитаси жанг майдонида иштирок этган, холос. Қолганлари ханжарни ишлатишни ҳам яхши билмайди.

Қуёш кўрина бошлайди. Брут Каска билан суҳбатини давом эттириб, Цезарнинг келиш йўлини кузатади.

БРУТ. Цезарь яқинлашмоқда. Уни кўришинг билан ўз жойингни эгалла. Мен уни шу ерда қаршилаб, секин сизлар томонга бошлаб бораман. Тайёр бўлиб турунглар, бирданига ташланасизлар. Бирон бир хато бўлмаслиги керак.

КАСКА. Кўп яша, Брут. Сен бор жойда ҳаммаси яхши бўлади.

БРУТ. Ташаккур, Каска. *(Бирдан Цезарни кўриб қолади.)* Ана, у келмоқда, ўз оёқлари билан ўлимига қараб келмоқда. Бошида тожи... Ишонч ва гурур ила одим ташламоқда. Бироздан сўнг бу қиёфадан асар ҳам қолмайди. Бу тожни кўтариб турган бош ҳам танасидан жудо бўлади.

Узоқдан Цезарнинг келишини кузатиб турган Каска, унинг атрофида бирга келаётган кишиларнинг ҳаракатларидан гахланади.

КАСКА. Эрталабдан нима ҳақида гаплашишяпти булар?

БРУТ. Халкнинг талаблари тугамайди. Бири боласини камокдан чикаришни сўраса, бошқаси сургундаги эрини қайтиб келишига изн берилиши учун ёлворади. Балки биронтаси иш топиш дардидадир. Яқинлашганда ўз жойингга бориб, бошқалар билан тайёр бўлиб тур. Мен Цезарни сизларнинг пистирмангизга бошлаб бораман.

Цезарь ва ёнидагилар яқинлашиб келаркан, бирданига чақмоқ ургандай Цезарь ўзини ерга ташлаб, типирчилай кетади.

БРУТ. Эй воҳ! Тутканоғи тутиб қолди.

КАСКА. Энди нима қиламиз?!

Цезарнинг ёнидагилар шошиб қолиб, унга ёрдам беришига ҳаракат қилишади. Цезарни титроқ босиб, оғзидан кўпик кела бошлайди. Кўриқчилар уни маҳкам тутишига уринади.

БРУТ *(Каскага)*. Тангрингга дуо қил, шу кетишда қайтиб келмасин. Қўлимиз ҳам қонга бўялмасди.

КАСКА. Цезарнинг оғзидан кўпик келиб, ерда типирчилаб ётишини ҳеч кўрмаган эканман.

БРУТ. Бу ҳолат бироздан кейин ўтиб кетади. Кутишдан бошқа чора йўқ.

КАСКА. Чўзиб ўтирмасдан, пистирмадагиларни чақириб, шу ернинг ўзида Цезарни бўғизлаб қўя қолсак-чи?

БРУТ. Ақлинг жойидами? Бу оломон ичида Цезарни севадиганлар, фидойилар бор. Буларнинг кўз ўнгида ўлдира олмаймиз. Тарихда котил бўлиб қоламиз. Ақлингни йиғиб ол, Каска. Мен ҳозир унинг ёнига бораман. Унга ёрдам бергандай бўламан. Ўзига келганда қайғурганимни, унга ёрдам берганимни кўради. Ҳозир биз хоҳлагандай бўлмайди. У одатдагидай уйга бориб дам олиши керак бўлади.

КАСКА. Яъни?

БРУТ. Бориб одамларимизга тушунтир, тарқалишсин. Лекин биздан кейинги хабарларни кутишсин.

КАСКА. Вақт жуда кам қолди. Тушдан кейин сенатда сайлов бошла-
нади. Нима қиламиз?

БРУТ. Ҳеч умидсизланма. Нима бўлганда ҳам бу иш сайловгача би-
тади. Бор Кассийга етказ, бироздан кейин Римнинг энг катта хиёбон-
да кўришамиз. Бехосдан кўришиб қолгандай бўламиз. Ўша ерда нима
килишимизни келишиб оламиз. Тушунарлими?

КАСКА. Тушунарли, Брут. Кўришгунча...

БРУТ. Кўришгунча...

*Каска сенаторлар яшириниб турган томонга қайтади. Брут эса Це-
зарь томонга шошиб кетади. Цезарга ёрдамлашади. Цезарь ўзига келиб,
тожсини қидиради. Уни топиб бошига кияди.*

БРУТ. Шифосини берсин, улуғ Цезарь.

ЦЕЗАРЬ. Ташаккур, дўстим Брут. Душманлар севинмасин, дўстлар
кайғурмасин, менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Яхшиман.

БРУТ. Шубҳасиз. Фақат уйга бориб бироз дам олишингиз керак. Туш-
дан кейин қиладиган анча ишларимиз бор.

ЦЕЗАРЬ. Тўғри уйга боришим керак. Фақат дам олиш учун эмас, бал-
ки сайловдан сўнг гапириладиган ғолиблик нутқини ёзиш учун.

Саҳнага қоронғилик тушади.

IV

Рим. Катта боғ

Кассий ва Каска қарама-қарши томонлардан келиб, боғ дарвозаси
орқасида кўришадилар. Бироздан кейин бу ерга Брут ҳам етиб келади.

БРУТ. Кутиб қолмадингизми?

КАССИЙ. Йўқ.

КАСКА. Биз ҳам энди келдик.

КАССИЙ. Шу томонга юрамизми?

БРУТ. Керак эмас. Ортикча эътиборни тортмайлик. Шу ерда гапла-
шайлик. Ишимизнинг охирига келдик. Чўзиб ўтирмай, эндиги ишларни
тезроқ келишиб олайлик.

КАСКА. Хўш... Нима килишимиз керак?

БРУТ. Аввал бўлиб ўтган воқеалар билан сизларни таништирай. Це-
зарни уйигача кузатиб қўйдим. Мен, ҳар вақт унинг ёнида эканлигимни
айтдим. Унинг менга бўлган ишончи яна ҳам ортди. “Мен ҳар доим сенга
ишониб келганман...” деди. Хайрлашар эканмиз, у мени ичкарига даъват
этди. Мен “Тушликкача сизни олдингизга келаман ва биргаликда сенат-
га борамиз”, дедим. У ҳам рози бўлди. “Агар бирга сенатга кириб кел-
сак, мухолифатдаги сенаторлар ҳам кимга овоз беришни яхшилаб ўйлаб
кўришга мажбур бўлади”, дедим. У эса “Жуда ақллисан”, деди. Тушуняп-
сизларми?

КАССИЙ. Жуда яхши бўлибди.

КАСКА. Сизга койил, Брут.

БРУТ. Энди гапларимга диққат билан кулоқ солинлар.

КАССИЙ. Марҳамат. Айтаверинг.

БРУТ. Мен ҳозир айтганимдай, Цезарни уйдан олиб, Сенатга бирга
бораман. Йўлимиздаги Помпей театрига етиб келганимизда, омма ичидан
бир киши келиб Цезарга хат узатади.

КАСКА. Хатда нима ёзилган бўлади?

БРУТ. Гўё, фуқаролардан бири ўз муаммосини ҳал этиш учун мурожаат қилган бўлади. Аслида хатнинг матни муҳим эмас. (*Ёнидан бир хатни олиб Каскага узатади.*) Мана бу хатни яхшилаб сақлаб қўй. Бирон бир ишонарли одам топиб, Цезарь театрнинг олдига келганда, унга беришини уқтир. Тушундингми?

КАСКА. Цезарь хатни олмасачи?

БРУТ. Ундай бўлса, хатни мен оламан. Цезарга театрга кириб, актёрлар билан кўришини таклиф этаман. Цезарь театрчилар билан яхши алоқада бўлиши кераклигини билади. Уларни ўзига қарши бўлиб қолишини ҳечам хохламайди. Сен эса олдингидай, барча жумхуриятчи сенаторларни театр биносининг ичида ҳамла қилишга тайёр қилиб қўясан. Цезарь ичкарига кириши билан ҳамма унга ташланади. Шу билан ҳаммаси ниҳоясига етади.

КАСКА. Яхши. Лекин театрга кирмасачи?

БРУТ. Киради. Ҳозир айтдим-ку, актёрлар билан муносабати ёмонлашини хохламайди. Сен менинг айтганларимни қил. Фақат шуни эслаб қол – мени театрнинг олдида кўришинг билан, “ҳаммаси жойида” деган маънода ўнг қўлингни кўтариб қўй. Мен ҳам сенга жавобан қўлимни кўтараман. Кейин кўздан ғойиб бўласан. Тушунарлими?

КАСКА. Қандай қилиб кўздан ғойиб бўламан?

БРУТ. Ичкарига кириб кетасан. Бунимасини тушунмадинг?

КАСКА. Тушундим, Брут.

КАССИЙ. Цезарнинг ёнида ҳар доим кўрикчи аскар бўлади.

БРУТ. Агар аскар ичкарига киришга ошқоқса, у ҳам ўз интиҳосини топади.

КАССИЙ. Лекин аскарлар жуда кучли.

КАСКА. Ундай бўлса, аввал кўмондон бўлган сенаторга аскарлар билан шуғулланишни топширамыз.

БРУТ. Яхши, Кассий сен ичкарида туриб бу ишларни бошқарасан.

КАССИЙ. Кўнглингиз тўқ бўлсин. Демак, мен ҳам олдиндан театрнинг ичига жойлашиб оламан.

БРУТ. Ҳаммаси тушунарлими? Саволлар борми?

КАСКА. Мен ҳаммасини тушундим.

КАССИЙ. Бўлмаса мен сенаторларни бу мудхиш жараёнга тайёрлай. Бироқ, мени кийнаётган бир масала бор. Агар, борди-ю, ишлар биз ўйлаганчалик кетмай, Цезарь тирик қолса, унда нима бўлади, Брут?

БРУТ. Нима халақит бериши мумкин?

КАССИЙ. Борди-ю, уйдан чиқмасачи?

БРУТ. Чикиши аниқ. Бундай фурсатни қўлдан чиқармайди. Ҳозир у сенатдаги нутқини ёзмоқда.

КАСКА. Бошқа йўлдан кетсачи?

БРУТ. Мен ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Ҳар қандай шароитда ҳам у бугун қатл қилинади.

КАСКА. Мен бунга ишонаман.

КАССИЙ. Мен ҳам.

БРУТ. Омадимизни берсин. Қани бошладик.

Бир-бирларига қўл ташлашиб, тарқалишади. Саҳна қоронғилашади.

Юлий Цезарнинг уйи

Цезарь стол устида нутқ ёзиш билан овора. Кальпурния сассиз кириб келиб, унинг ёнига ўтиради. Цезарнинг ёзишини бироз кузатиб эҳтиёткорлик билан уни суҳбатга тартади.

КАЛЬПУРНИЯ. Бевозта қилмаяпманми, Цезарь?

ЦЕЗАРЬ. Йўқ, Кальпурния... ишларимни тугатдим.

КАЛЬПУРНИЯ. Балки кўнглингиз ичимлик истар.

ЦЕЗАРЬ. Йўқ. Ташаккур... Брут келганда ичармиз.

КАЛЬПУРНИЯ. Яхши. Ўзингизни қандай хис қиляпсиз, мени Цезарим?

ЦЕЗАРЬ. Қандай бўлсин? Мендан бахтли инсон бу дунёда топилмас керак. Бугун қирол бўлишим эълон қилинади. Яна менга нима керак. Бугун бу хабардан дўстларим хурсанд, душманларим эса хафа бўлишади. Мана бу ҳоғозда эртадан қандай муҳим ишларни амалга оширим кераклиги режасини тузиб чиқдим. Илк қиладиган ишим, менга содиқ инсонларни мукофотлаш. Биринчи бўлиб дунёга келишимга сабабчи бўлган ҳакимни мукофотлайман.

КАЛЬПУРНИЯ. Жуда яхши ўйлабсиз, Цезарим. Мен шундай буюк турмуш ўртоғим борлигидан фахрланаман.

ЦЕЗАРЬ. Айтганимдай, мукофотлаш борасида бағрим кенг, лекин душманларни жазолашни ҳам яхши биламан. Галани яқсон этдим. Галабамиз учун зиёфат бошланганида бирдан кўшиқ янгради. Бу кўшиқни айтаётган аскарлар – “Цезарь Галани забт этди, лекин ўзи Никомедга мағлуб бўлди...” деб такрорлашарди. Мени ҳақорат қилган бу кимсаларни кечира олмайман. Нега жимсан, Кальпурния?

КАЛЬПУРНИЯ. Нима тўғрилигини ўзингиз биласиз, менинг Цезарим.

ЦЕЗАРЬ. Ҳаётимда жуда кўп қийинчиликларга учрадим. Инсонларнинг фарқига бораман.

КАЛЬПУРНИЯ. Айнан мана шу қийинчиликларни енгиб, шундай мартабага эришганингиз учун ҳам халқимиз ва мен сиз билан фахрланаман.

ЦЕЗАРЬ. Бир пайтлар адвокат бўлиб хизмат қилган чоғларимда мени ўзларининг фойдасига ишлатмоқчи бўлишарди. Лекин мен ҳар доим ҳақиқат, адолат ва қонун талабларидан ташқарига чиқмадим. Ҳозир ҳам айнан шундай, қонун нима деса, шуни бажариш тарафдориман.

Эшикдан ичкарига Брут кириб келади.

БРУТ. Айбга буюрмайсиз Цезарь, руҳсатсиз ичкарига кириб келганим учун.

ЦЕЗАРЬ. Брут сен учун руҳсат шарт эмас. Дўстим учун эшикларим ҳар доим очик.

КАЛЬПУРНИЯ. Сизга ҳам чой олиб келай.

БРУТ. Ташаккур, хоним афанди. Вақтни ўтказмай чиқишимиз керак. Сайлов бошланишидан олдин сенатга етиб боришимиз керак бўлади. Бу жуда ҳам муҳим. Цезарим, агар дам олган бўлсангиз ижозатингиз билан йўлга чиқишимиз кераклигини эслатмоқчи эдим.

ЦЕЗАРЬ. Мен ижод қиларканман, дам оламан, Брут. Сенатдаги нутқимни тайёрладим.

БРУТ. Эҳтимол, яна бироз дам оларсиз? Бугун ишимиз кўп бўлади.

КАЛЬПУРНИЯ. Сиз ҳам борасизми, Цезарим?

ЦЕЗАРЬ. Менсиз сенат йиғилиши бўлиши мумкин эмас. Бу кунни анчадан бери кутаман. Бугун мен учун байрам. Ахир шунчалар шижоат билан ёзган нутқимни Брутга бериб қўймайман-ку, Кальпурния? Бугун мен ва Рим учун жуда муҳим кун. Бу тарихий кунни борлигича ҳис этишни хоҳлайман. Шундай эмасми, дўстим Брут?

БРУТ. Шубҳасиз шундай, буюк Цезарь! Ҳаммаси сиз хоҳлаганингиздай бўлади, афандим!

ЦЕЗАРЬ (*Сенатга боришга тайёрланади*). Эшитишимга қараганда, жумҳуриятчи сенаторлар ҳарбий лагеримда уларни ўрнимда ўтириб қарши олганимдан норози бўлиб, менга қарши овоз бермоқчи эмишлар. Шу гаплар ростми, Брут?

БРУТ. Шунга ўхшаган гаплар менинг ҳам қулоғимга етиб келди.

ЦЕЗАРЬ. Мен жумҳуриятчиларни тик туриб қарши олмаганимнинг сабаби оёқларимда оғриқ борлиги ва бундан қаттиқ афсусда эканлигимни етказишларини сўраган эдим. Ёки уларга менинг узрим етиб бормади, Брут?

БРУТ. Етиб борди, афандим. Лекин бир-иккита қайсар жумҳуриятчилар учрашувдан кейин сизнинг ҳеч нарса бўлмагандай, бемалол туриб уйга кетганингизни гапиришаётганди.

ЦЕЗАР. Ўша сенаторларнинг исмларини менга айта оласанми, Брут?! Уларни ҳам мукофотламоқчиман.

БРУТ. Бу ҳолга жиддий қарамаганингиз маъқул, буюк Цезарь. Зотан, улар ҳам айтганларидан пушаймонлар.

КАЛЬПУРНИЯ. Сенатга бормоқчимисиз, Цезарим. Бугун ташқарига чикмасангиз яхши бўларди.

ЦЕЗАРЬ. Нега энди?!

БРУТ. Қўнглим нотинч, яхшиси бугун ташқарига чикмаганингиз маъқул. Чунки фол очганимда, Цезарь учун бугун – 15 март куни ташқарида хавф борлигига ишоратлар кўрдим...

ЦЕЗАРЬ. Тўғри бугун эрталаб мен учун хавфли бўлди. Кутилмаганда тутканоғим тутиб қолди. Ҳаммаси ўтиб кетди. Мана кўряпсан, касалимдан асар ҳам қолмади. Энди сенатга бориб мен учун бахтли кунни яшамоқчиман. Сени тушуниб турибман. Менга суикасд қилишларидан кўряпсан. Бунга ўхшаган гаплар менга ҳам етиб келди. Лекин бу асоссиз гаплар сенаторлар ва менинг орамга низо солиш учун қилинган. Ҳатто бу мунофиқларнинг рўйхатида Брутнинг ҳам исми борлигига қандай ишонай, Кальпурния? Мен бу рўйхатдагилардан Брут, фақат сенинг қайинбиродаринг Кассийдан кўркаман. Чунки у кўпроқ эшитиб, камроқ гапиради. Ичида нима борлигини билдирмайди. Сохта қулимсирайди.

БРУТ. Кассий ақли. У Цезарга қарши чиқиш – бу маҳв қилиш эканини яхши билади. У сизга бўйсунди, сизни ҳурмат қилади.

ЦЕЗАРЬ. Яъни, сен айтмоқчисанки, бу рўйхатда кўрккулик одам йўқ.

БРУТ. Шундай.

БРУТ. Ундай бўлса, мардларча уларнинг қаршисига чиқишим лозим. Кўркувдан ҳар куни ўлгандан кўра, бир марта ростмана ўлган яхшироқ, шундай эмасми, Брут? Қани, юр дўстим, менинг байрамимга кетдик!

КАЛЬПУРНИЯ. Брут сизнинг дўстингиз. Бундан қўнглим тўқ. Кеча тушимда бир тўда одамлар Цезарга ташланганини кўрдим. Кўркувдан уйғониб кетдим ва тонггача ухлай олмадим.

БРУТ. Тушларнинг тескариси бўлади, дейишади. Демак, ўнларча сенатор Цезарни ғалаба билан олқишлашади. Агар Цезарь сенатга бормаса, ишлар тескарисига кетиши мумкин.

ЦЕЗАРЬ. Ақллисан, Брут. Бекорга сени дўстим демайман.

КАЛЬПУРНИЯ (*Йиги аралаш Цезарнинг кетишига қаршилик қилмоқчи бўлади*). Ёлвораман, кетма Цезарь! Қалбимга кулок сол, у мени ҳали ҳеч қачон алдамаган! Сенга қарши тузук бор!

ЦЕЗАРЬ (*Хотинини тинчлантиради*). Бўлди энди, фолга ишониб, шундай кунда мен бу ерда ўтира олмайман.

Цезарь ва Брут чиқади.

VI

Рим. Помпей театри олди

Театрнинг асосий эшиклари олдида Кассий ва Каска асабийлашиб кутишмоқда. Касканинг ёнида Цезарга хатни берадиган “халқ вакили” ҳам кутиб турибди. Бироз вақт ўтиб, томошабинлар залидан Брут ва Цезар ёнларида икки кўрикчи билан кела бошлади. Каска хатни Цезарга берадиган фуқарони ундайди. Кассий театрнинг ичкарисига киради. Шу пайт Каска Брутга қараб келишилганидай ўнг кўлини кўтариб, “хаммаси жойида” ишорасини килади. Брут ҳам кўлини кўтариб кўяди. Каска хотиржам тортиб ичкарига киради. Бироздан кейин Каска театр эшигидан эҳтиёткорлик билан бошини чиқариб мўралайди. “Халқ вакили” Цезарь юриб келаётган йўлда тиз чўқади.

ФУҚАРО. Буюк Цезарь...

БРУТ. Нима бўлди?!

ФУҚАРО. Мана бу хатни Цезарга бермоқчиман.

БРУТ (*Гўё фуқарони узоқлаштирамоқчи бўлгандай*). Бу ерда нима ёзилган? Ёки бирор муҳим сир ёзилганми?

ФУҚАРО. Жуда ҳам муҳим хабар. Бу хатда буюк Цезарь билиши шарт бўлган хабар бор... Жуда муҳим...

БРУТ. Менга бер. Етказаман.

ЦЕЗАРЬ. Кўйиб юбор, Брут. (*Фуқарога*) Қани бер-чи.

Аскар хатни фуқаронинг кўлидан олиб, Цезарга узатади.

ФУҚАРО. Буюк Цезарь бу хабарни ҳозирок ўқинг. Мен фуқаролик бурчимни бажармоқдаман. Билишингиз керак бўлган зарур хабарни ҳозирок ўқинг. Кейин мендан миннатдор бўласиз.

ЦЕЗАРЬ. Сен нима дейсан, Брут.

БРУТ (*Овозини пасайтириб*). Менимча, бу хатни зудлик билан ўқишингиз керак. Агар хоҳласангиз, қаршимиздаги театрга кириб, хотиржам ўқиб оласиз. Қолаверса, театр олдидан ўтиб, актёрлардан хабар олмасангиз, улар хафа бўлишади. Сизни театрчиларга бўлган эътиборингизни улар яхши билишади. Жамиятда театрчиларнинг ўрни муҳимлигини ўзингиз кўп бор такрорлагансиз, афандим.

ЦЕЗАРЬ. Сенатга кеч қолмаймизми?

БРУТ. Вақтимиз бор. Бор-йўғи ўн-ўн беш дақиқа вақт кетади, холос. Назаримда, ҳақиқатан ҳам сиз билишингиз керак бўлган муҳим хабар бордек, бу хатда.

ЦЕЗАРЬ. Шундай деб ўйласанми, Брут. Яхши... Бўлмасам бу фуқарони ҳам ёнимизга олайлик, балки унга берадиган саволларимиз пайдо бўлар. Кани юр, дўстим Брут...

Олдинда Цезарь, кейин Брут ва фуқаро, уларнинг ортидан эса икки аскар театр эшигига яқинлашадилар. Биринчи бўлиб Цезарь эшикдан ичкарига киради. Эшикнинг орасида Каска қўлида ханжари билан Цезарга ҳамла қилгани кўринади. Яраланган Цезарь даҳшат ичида ҳайқиради. Кассий ҳам ханжарини Цезарнинг кўкрагига уради. Брут ҳам ханжарини қўлига олади. Ҳар томондан ханжарлар Цезарга урилади. Цезарь ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлади, сўнги зарбани орқадан Брут уради. Цезарь орқага ўгирилиб Брут қўлидаги ханжарни кўриб, бор кучини йиғиб, даҳшат ичида ҳайқиради.

ЦЕЗАРЬ. Сен ҳамми, Брут!

БРУТ. Ҳа! Сен бундай ўлимга лойик эдинг!

Ханжарлар зарбасидан ҳолсизланган Цезарь йиқилиб жон беради. Каска, Кассий ва Брут қўлларида қонга бўялган ханжарлар билан театр эшигидан ташқарига чиқади. Бу орада даҳшатли қотилликни кўрган аскарлар қочиб кетишган эди. Каска қонли ханжарни юқорига кўтариб томошабинлар залига, гўё римликларга мурожаат қилгандай ҳайқиради.

КАСКА. Римликлар! Золимнинг иши битди! Унинг жонсиз жасади ичкарида ётибди!

КАССИЙ. Тангрининг ўрнини эгалламоқчи бўлганнинг қисмати ўлим!

БРУТ (саҳна олдида келиб). Огоҳ бўлмоқ лозим. Кураш давом этаверади. Чунки, яна янги Цезарлар дунёга келиши мумкин. Хушёр бўлинг! Унутмангки, дарахтнинг курти ўз танаси ичида яшайди.

ПАРДА

Самим КЎЖАГЎЗ

(1916–1993)

БОТҚОҚЛИК

*Турк тилидан
Пошшажон КЕНЖАЕВА
таржимаси*

Юсуф титроқ қўллари билан бутазорни оралади. Кўзларини гоҳ юмиб, гоҳ очиб дарёнинг иккала қирғоғини ҳам сузиб ўтди. Ботқоқлик кўринди, унда йиғилган лойка сув туташган дарё ярим орол шаклини эслатарди. Ботқоқликда тўшалиб ётган қум зарралари офтоб нурида товланиб ялтирарди.

Юсуф атрофга узок тикилди. Юраги уришдан тўхтаёзди. Кўзларини чирт юмди, очганида икки томчи ёш оппоқ соқолига думалади. Базўр олдинга икки кадам ташлади, тиззалари даг-даг титради. Мадорсизланиб чўккалади, титроқ қўлларини тиззасига қўйди. Вужудидаги титроқ пайсади, ҳозир у хайкал мисоли дарёга тикилганча тош қотган эди.

Юсуф уч кундан бери хўкизини қидиради, сўрамаган одами, изламаган жойи қолмади. У аввалига хўкиз бировнинг даласини пайхон қилган бўлса, миршаблар оғилга қамаб қўйишган деган хаёлга борганди. Аммо хўкизнинг бундай одати йўқ эди. На ўзи, на хўкизи ҳаром лўқма емаган.

Юсуф хўкизнинг қаерга қўйиб бўлганини энди тушунди, у далани пайхон қилмаган. Уч кундан бери кишлокқа яқин дала, қир-адирларни кезиб чиқди, одамлардан сўраб-суриштирди. Аммо хўкиз дарёнинг нариги томонига ўтиши хаёлига ҳам келмаган эди. Ўғли билан хўкизни нариги соҳилдан қидиришга тушди.

Юсуф узок вақт бир жойда миқ этмай туриб қолди, ўғли келиб ёнига чўккалаганда ўзига келди. Йиғитча отасига тикилди ва бўғик овозда:

– Тополмадим ота, – деди. Ота ботқоқлик устида чарх ураётган бургутларни кузатарди.

– Мен топдим! – минғирлади у. Йиғитча отанинг фикрини англади. Жаҳл билан:

– Ботқоқликда нима бор экан-а, хайвон хайвонлигига боради-да! – дея гулдуради.

– Дарёнинг нариги қирғоғига ўтмоқчи бўлган, – деди ота.

– У томонда нима қилади? – сўради ўғил.

– Муборак мавсумда бекорчиликни куш кўрмасди жонивор. Зериккан бўлса керак. Сарик хўкизга ўхшамасди...

Йигитча ўрнидан турди, дарёнинг чор атрофини эгаллаган ботқоқликка синчиклаб назар солди.

– Бўғилганга ўхшамайди, унда сув окизиб кетган бўларди.

– Бўғилмаган... Қорнигача лойга ботган.

– Бечора ҳўкизимиз харом ўлибди-да.

– Ҳой бола, нодонлик қилма, ҳўкиз тириклайин шоқолларга ем бўлган.

Йигитча атрофига аланглай бошлади.

– Тавба шу чоққача шоқолнинг ҳўкиз еганини эшитмаган эканман.

– Мен кўрганман. Ҳўкиз нариги соҳилга ўтиш учун ботқоқликка келган. Ўтаётиб оёқлари ботқоққа ботган. Тунда шоқол тўдалашиб ҳўкизга ёпишган. Улар ҳўкизгинанинг қорнини ёриб, ичак-чавоғини паққос туширишган. Ҳўкиз бечора на қимирлай олган, на уларнинг чанғалидан қочиб кутула олган. Ўлгунича қийналган жонивор. Тонг ёришганда қолган-қутган жойлари бургут, қарға-қузғунларга ем бўлган.

Йигитча бир отасига, бир ҳўкиз ётган жойга аланглади. У гапини яна такрорлади:

– У томонда нима бор экан-а?

– Бекорчиликдан зериккан дедим-ку...

Юсуф уф торғди, соқоллари титраб кўзларига ёш келди. “Балки у жонидан безгандир... Гўё мен безмагандек... Бу ҳўкиз била туриб шоқолларга таслим бўлган...”

Улар бир зум жим қолишди. Сал нарида ботқоқлик ичида ётган кекса ҳўкизнинг бош томонида иккита бургут чарх уриб айланарди. Майин шабада ўлик ҳўкизнинг бадбўй хидини атрофга таратарди. Юсуф ўзини қўлга олди. Соқолини силади: “Нима бўлганда ҳам ачинарли ўлим, ботқоққа ботиб жон бериш... Қутулишнинг иложи йўқ. Ўзини химоя қила олмайди. Душманнинг кўзига тикилганча... Қандай душманга денг? Шоқол деган бир чақага қиммат кўрқоқ душманга! Тўф! Аллоҳ жазосини берсин... Мана, қирқ йил бўлибдики, мен ҳам шундай ботқоққа ботиб келдим... Бировларнинг даласида ишлашдан мен ҳам тўйдим, кекса ҳўкизим ҳам... Жонивор мендан кўра ақли экан, мендан кучли экан... Бундай ҳаётдан воз кечди...”

Йигитчанинг кўзлари катталашиб отасининг гапига кулок солди. Ҳаяжондан нафаси тезлашиб, қўллари мушт ҳолга келди. Зўрға гапирди:

– Энди нима қиламиз?..

Юсуф ўғлининг саволига елка қисди. Унга қараб: “Менинг қиладиган ишим йўқ... Сени билмадим...” – деди. Ботқоқлик томонга юра бошлади. Йигитча ҳам ота изидан борди. Улар ўлик ҳўкизнинг ёнига келишди. Юсуф сувда оқиб келган дарахт шохини ушлаб олди. Бурнини беркитиб ҳўкизга тикилди: қорни тешилган, қовурғалари кўриниб турарди. Кўзи осмонга тикилганча қотиб қолган.

Юсуф қўлидаги шох билан ҳўкизни дарёнинг тиниқ сувларига итарди. Ўғил отасига ёрдам берди. Ота-бола ҳўкизни дарёга оқизишди. Ҳўкиз бир лахзада кўздан ғойиб бўлди, кейин сув юзига қалқиб чиқди. Сув ҳўкизни Юсуфдан узоклаштира бошлади. Ота-бола узок вақт ҳўкизнинг ортидан қараб қолишди.

– Жонивор бўйинтуруқдан халос бўлди, – деди Юсуф.

Ота-бола ботқоқликдан бутазорга қараб йўл олди.

Фирузан ва Севинч Чўкум: Аёл руҳияти қирралари

Турк ҳикоячилигининг таниқли аёл ёзувчиларидан бири Фирузан (Селжук)дир. Фирузан ҳикоялари мазмунан кенг, сюжети мушоҳадага чорловчи воқеалар асосига қурилган. Асар қаҳрамонлари руҳиятидаги кечинмалар янги услуб ва поэтик ғоя асосида очиб берилади. Фирузан ҳикояларининг мавзулар кўлами ниҳоятда кенг.

1956 йилда “Сечилмиш ҳикайелер” журналида чоп этилган ҳикояси билан адабий жараёнга кириб келган Фирузан шу бугунгача хилма-хил мавзуларда кўплаб ҳикоялар ёзди. Унинг “Бепул интернат” номли ҳикоялар тўплами 1971 йилда нашр этилган бўлиб, бу тўпلام 1972 йилда Саид Фоик муқофотига лойиқ кўрилди. Ёзувчи эса танқидчилар томонидан “юксак муқофотга сазовор бўлган илк турк адабаси”, дея эътироф этилди.

Адибанинг “Бепул интернат” (1971), “Қамал” (1972), “Менинг фильмларим” (1973), “Гул мавсумидир” (узун ҳикоя, 1973), “Туннинг бошқа юзи” (1982), “Муҳаббатга тўла ёз” (1999) каби ҳикоялар тўплами нашр этилган. Фирузан турк адабиётшунослари назарига тушган фаол ва истеъдодли ҳикоянавислар сирасига киради. Унинг ижоди, хусусан, ҳикоялари ҳақида бир қатор тадқиқотлар, илмий-таҳлилий мақолалар ёзилган. Ёзувчининг ҳаёт йўли, асарлари турк адабиётшуноси У.Лекесизнинг “Янги турк адабиётида ҳикоя” номли китобида атрофлича тадқиқ этилган. Олим Фирузан ижодининг ижтимоий-биографик манбалари, бадиий жиҳатдан ўзига хослиги ҳақида шундай хулосани илгари суради: “Ҳикоянавис Фирузан ижоди менинг назаримда, “Эдирненинг кўприклари”дан бошланади. Ундан олдин ёзилган ҳикоялари “Эдирненинг кўприклари”га ҳозирлик кўриш эди. Уларнинг баъзиларида бой мушоҳада, тафсилот маҳорати, ҳаёт ҳақиқати, инсоний самимийлик кузатилади, бироқ бу ҳикоялар ҳали ҳикоя жанри талабларига тўлалигича жавоб беради, деб айтиш кийин. “Эдирненинг кўприклари” билан Фирузан ҳужжатли фильмдан бадиий фильмга ўтган режиссёрга ўхшайди: тафсилотлар, ҳайратга солувчи монтаж маҳорати бир бутунликни яратган. Ҳикоя худди шеърини жанрни эсга солади. Биттагина сўзни ҳам олиб ташлолмайсиз. Уларда ҳаёт ҳақиқати батамом санъат ҳақиқатига айлантирилган”¹.

Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, Фирузаннинг ушбу тўпلامга қирган ҳикояларида кичик-кичик ҳаётини фрагментлар, қаҳрамонлар турмушининг мўъжаз эпизодлари маҳорат билан бир ракурсга йиғилади, бадиий монтаж қилинади. Эпик баён лиризм ва драматизм билан уйғунлашиб кетади. Қаҳрамонлар бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга қандай табиий, сезиларсиз ўтса, эпик, лирик, драматик пафосга хос услуб оҳанглари ўртасидаги муносабатлар ҳам шундай тугунсиз ифода этилган. Шу сабаб Фирузан ҳикоялари ўқувчини ўзи билан қаҳрамон ички дунёсига етаклаб кетади, ҳаяжонга солади, кенг мулоҳазага чорлайди. Фирузан ҳикояларининг реал дунё, конкрет воқелик билан муносабати мана шундай мураккаб тамойилларга таянади. Фирузан аксарият ҳолларда аёл

¹ Lekesiz Ö. Yeni Türk Edebiyatında Öykü / (1. Baskı). Kaknüs Yayınları, İstanbul-2001. -S.144.

қалби, унинг юрагини эзётган дардни бадий воқелик сифатида жонлантиради. Камситилган, ҳақоратланган, аммо барча машаққатларга қарамай оиласини муқаддас билган, ҳаё ва номусини гард юқтирмасдан асраб-авайлашга, фарзанди учун жонини фидо қилишга тайёр фидойи аёл образи Фирузан бадий идеалининг ёрқин тимсолидир.

Фирузан ҳикояларида кекса ва ўрта ёшли аёллар образи кўпчиликни ташкил этади. Ўрта ёшли аёлларнинг аксарияти эри ўлиб бева қолган, баъзилари эса ташлаб кетилган. Бу аёлларнинг бари ҳикояларнинг бош қаҳрамонлари ҳисобланади. Шу сабабли ҳам аёл қаҳрамонлар воқеалар ривожидида муҳим аҳамият касб этади. “Туннинг бошқа юзи”, “Биринчи ёз кўшиқлари”, “Иккинчи ёз кўшиқлари”, “Муҳаббатга тўла ёз”, “Қуршов”, “Сайд”, “Бандаргоҳ паркларида”, “Бепул интернат” ҳикояларидаги аёллар қисмат тақозоси билан умр йўлдошларидан жудо бўлишган.

Адибанинг “Бепул интернат” ҳикоясида фарзанди камоли учун ҳар қандай қийинчиликларга тайёр она образи гавдалантирилади. Она кизининг таълим олиши учун касалхонада фаррошлик қилишга ҳам рози. Ишсизлик, иқтисодий танглик ҳар қандай инсоннинг оилавий ҳаётига таъсир ўтказмай қолмайди. Айни чоғда, оғир турмуш синовлари аёл маънавиятига ҳам хавф солади. Ҳикоядаги асосий қаҳрамонлар – она ва кизининг ташвиш-у изтироблари, хатти-ҳаракатлари асосида қашшоқлик, пул топиш илинжи туради. Аёлнинг мақсади битта – фарзанди текин интернат имтихонларидан албатта муваффақият билан ўтиб, ўқишга қабул қилинса, бас. Акс ҳолда фарзанди саводсиз бўлиб қолади. Пуллик мактабларда ўқитишга имкони йўқ.

Адибанинг шу мавзудаги ҳикояларидан яна бири “Бандаргоҳ хиёбонида” деб номланади. Асар воқеалари хиёбонда кечади. Қаҳрамоннинг ҳаёт уммонидан олинган кичик бир томчида Фирузан она-бола психологияси, характери ва ҳаёт тарзини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Она хаёлан ўз-ўзи билан сирлашади. Ўз дунёсида нисбатан онанинг эркин ички нутқи ҳикоя бадий ғоясини очишга хизмат қилиши билан бирга, асардаги ифода услубини жозибдор қилади. “Бепул интернат” ҳикоясидаги она образи ҳаётда интилувчан, тиришқоқ, қурашчан этиб тасвирланган бўлса, бу ҳикоя қаҳрамони ўйчан, серандиша, иккиланишга мойил, бироз иродасиз ва тушқун кайфият эгаси сифатида намоён бўлади.

Фирузан ҳикоялари турк адабиётшунослари томонидан замонавий турк ҳикоячилигининг сара намуналари деб тан олинган. Шу боис ҳам унинг ҳикоя тўпламлари хусусида шундай залворли фикрлар айтилган ва ҳозир ҳам айтилмоқда: “Фирузан уч йил ичида учта ҳикоялар тўпламини нашр этди. Адабиётимизга янги образлар, янги усул ва руҳ олиб кириб, кенг китобхонлар оммасини хурсанд қилди. Учта тўпламдаги йигирма тўртта ҳикоядан камида олтита-еттитаси ҳозирда ҳикоялар антологиясига киритилмоқда. Бу ёзувчи учун улкан муваффақият ҳисобланади”¹.

Ёзувчи ижодий услубининг шаклланиши адабиётда гўзал ижод намуналари пайдо бўлишига олиб келади. Унинг ҳаётни қандай кўриши, тушуниши ва ифода этишига қараб услубий ранг-баранглик ҳосил бўлади. Фирузан қаҳрамонлари кўпроқ кучли руҳий ғалаёнлар, чексиз маънавий таназуллар исканжасида акс эттирилади. Ҳикояларида ҳаётнинг аччиқ

¹ Leksiz Ö. Yeni Türk Edebiyatında Öykü. Cilt.4. (1. Baskı). Kaknüs Yayınları. İstanbul–2001. –S.150.

зарбалари, турмушнинг аёвсиз синовлари натижасида шахслиги, маънавий олами имтихондан ўтаётган аёллар ҳаётини кўрсатиш асносида адиба турк ҳикоячилигида янги қаҳрамонлар силсиласини вужудга келтиради.

1960–1980 йиллар турк ҳикоячилигини атрофлича ўрганиш шундай хулосага олиб келадики, бу даврда аёл ҳикоянавислар сон жиҳатдан қанчалик ортган бўлса, асарларининг салмоғи ҳам ундан қолишмаган. Турк адабиётшуноси У.Лекесиз куйидаги фикрни ўртага ташлайди: “Бу давр ҳикоячилигида аёллар сони ортиб борди, лекин улар эркак ёзувчилар ижодига эргашмади, аксинча, адибалар шахсан ўзлари жорий қилган, тўғри деб билган ижодни яратишга ҳаракат қилгани кузатилди”¹. Ҳақиқатан ҳам, Ойхон Бўзфират, Селчук Баран, Адолат Оғаўғли, Нозли Эрой, Пинар Кур, Тезер Ўзлу, Инжи Арал сингари аёл ёзувчилар 60–80 йиллар турк ҳикоячилиги тараққиётига улкан ҳисса қўшдилар. Замонавий турк ҳикоячилигининг ана шундай моҳир вакилларида бири Севинч Чўкумдир.

С.Чўкум турк халқи ҳаётини, айниқса, аёллар дунёсини синчиклаб кузатади, яқиндан ўрганади. Чунки ҳар бир ижодкор ўзига кучли таъсир қиладиган воқеа-ҳодиса ҳамда ҳолатларни зўр иштиёқ-у, маҳорат билан тасвирлайди. Табиий таъсирланиш, эркин фикрлаш ва истаганидай ифода этиш ёзувчи услубининг шаклланишида катта аҳамиятга эга. Севинч Чўкум ҳикоянавис сифатида мана шундай ўзига хос қирраларини намоян этди. Унинг илк асари “Ҳисор” журналининг 1972 йил февраль сониде босилган. Ҳикоя “Эски кўча овози” деб номланиб, нашр этилган илк кунлариданок турк ҳикоянавислиги яна бир янги овоз билан бойиганидан далолат берган эди. Севинч Чўкум шундан бери самарали ижод қилиб келади.

С.Чўкум ҳикояларининг аксариятида гўзаллик ва унинг бебақолиги ҳақидаги теран фалсафа акс этади. “Ҳозир” ёки “бугун” деган замон бирлигида яшаётган қаҳрамонлар учун гўзаллик фақат ўтмишда, хотиралар қатида сақланиб қолган ноёб тушунчадир. Шунингдек, бахт ҳам олис ёшлиқда қолиб кетган. Бугунги ҳаётда бахт тополмаган қаҳрамонлар киндик қони тўкилган, ўсиб-улғайган қишлоғига қайтиб, бир пайтлар ўша жойларда яшаб, хис қилган гўзалликни топишга умид қиладилар. Аммо ўша пайтлардаги кўчалар, қишлоқлар, шаҳарчалар бугунлай ўзгарган, гўзаллик вақтнинг бешафқат тегирмонига тушиб майдаланиб, йўқ бўлиб кетган. Ойдин ҳаёт ва бахт излаб келган қаҳрамонларнинг топганлари эса фақат ва фақат хотира. Биргина илинж, биргина таскин шу.

Ёзувчининг аксарият ҳикояларида хотиралар асар воқеаларига, қаҳрамонлар ҳолатига кўчирилади. Ўтмиш ва бугун кечинмалари бири-бири билан боғланади. Унинг “Қадимда” ҳикояси ҳам ана шундай бугун ва ўтмиш кечинмалари асосида ёзилган ҳикоялардан. Асар қаҳрамонининг кўз ўнгиде ёшлиги, бирга улғайган дўстлари, кўни-кўшнилари ва кекса яқинлари гавдаланади. Уларнинг самимийлиги, дилкашлигини эслаб, чуқур ҳаёлга толади. Эски уйлар, кўчалар, маҳалласини, у ердаги одамларни қўмсайди. Ёшлигида бошидан кечган воқеаларни бирма-бир эслайди, баъзи одамлар билан ҳаёлан суҳбатлашади. Асардаги темирчи болғасидан чиққан “така-тук” овозлари қаҳрамоннинг ҳаёлини ўғирлайди ва бугун асар давомида унинг ҳаёлот-хотира қурилишига олиб келади.

¹ Lekesiz Ö. 70'li Yıllarda Türk Öykücülüğü // Hece Öykü. 2 Sayı: 7 Şubat-Mart 2005. –S.38.

Хотирасида қолган оғир кунлар, изтиробли ҳолатлар билан болаликнинг бахтиёр дамларини киёсий планда акс эттиради. Гўё ёмонликлар ичида кечган болалик хотиралари ҳам қаҳрамон учун “тотли”. Болаликнинг беғубор онлари қаҳрамонни ўз “муҳофазасига” олади. Қаҳрамон факат ўша дунёда ўзини дахлсиз, бахтиёр ҳис этади. Бугуннинг одамлари ҳам бир лаҳза “ён кўшниси”, қалбида эзгу ҳиссиётлар оғушида муҳрланиб қолган яқинларини эслатади гўё. Асарда ўтмиш билан бугуннинг нафаси қоришиб кетгани сезилиб туради. Бир қарашда ўтмиш ҳаётини тасвирлаган бу ҳикоя бугуннинг муаммолари ва замондошлар руҳиятига хос жиҳатларни ҳам ўзида мужассам этган. “Ҳикоя жанрига бир нечта замон ва маконларни чагиштириб ифодалаш, у билан ўқувчини таништириш ёки воқеаларнинг ҳаёлий тасвири билан кириб келган ёзувчи (С.Чўкум – таъкид бизники) ўртаҳол турк инсонини, маълум анъана ва ахлоқий нормаларга эргашган инсонлар ҳаётини, ички оламини аёллик сезимлари билан мохирина қаламга олган. Ҳикояларида оғир-босиқ, истарали, гамгин лекин қулиб турган ҳикоячи тимсоли бор”, – деб ёзади бу ҳақда адабиётшунос У.Лекесиз.¹

Ўтмишдан ҳозирги кунга қадар турк аёли жамият ичида турли вазифаларни ўз зиммасига олган. Баъзан уйда болалар тарбияси билан шуғулланган уй бекаси, баъзан эса майдонда умр йўлдоши ёнида олишган аскар қиёфасида намоён бўлади. Аёл турли вазиятлар фонида бадий асарларда ҳам ўзига жой топди. “С.Чўкум ҳам аёл мавзусида атрофлича ижод қилган ва бугунги аёлнинг жамиятдаги ўрнини танкидий нуқтаи назардан қаламга олган... Модернлашиш жараёнида аёл бошидан кечирган ўзгаришлар ва бегоналашув Чўкум қаламининг асосини ташкил этади. Шу жараён ичида аёлнинг иккиланиши, ўз-ўзини излаш ва топиш кураши кузатилади. Шунга асосан аёлнинг шахс сифатида шаклланиши диққатни тортади”, деган фикрларни ўқиймиз, турк адабиётшуносларининг С.Чўкумга оид тадқиқотларида.²

Кўринадики, С.Чўкум турк ҳикоячилигида замондош аёлнинг мураккаб психологик ҳолатлари, изтироб ва армонларини хотиралар ёрдамида бадий жиҳатдан кашф этиб, турк аёллар ҳикоячилигини янги босқичга олиб чиқди. Аёл руҳиятининг нозик қирраларини сўзга муҳрлашга эришди. Шу тариқа янги ҳикоя, янги қаҳрамон, янги ҳолатлардан иборат бадий оламга асос солди.

Пошшажон КЕНЖАЕВА,

ТошДШИ доценти,

Вали САВАШ ЕЛУҚ,

Анқара Ҳожи Байрам Вали университети доценти

¹ Lekesiz Ö. Öykü İzleri / Hece Yayınları, Ankara-2000. –S.513.

² Kaynak L. Değerler Eğitimi Bağlamında Sevinç Çokum'un Hikayelerinin Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi. Antalya-2012. –S.59; Saymaz E. Sevinç Çokum'un Romanlarında Kadın İzleği. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Üniversitesi. İstanbul-2011. –S.251.

Ҳенри Райдер ХАГГАРД

(1856–1925)

ДОКТОР ТЕРН¹

(Қисса)

Рус тилидан

*Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси*

VI БОБ

Мен Рубикондан ўтдим

Менинг чечак эмлаш кироллик комиссияси хузурига эксперт сифатида боришим Денчестер аҳолиси кўзи олдида обрўйимни кўтариб юборди. Энди мен яна амалиётимнинг кенг тарқалиб, тез ривожланаётгани ва ишлаб топаётган пулим ўз эҳтиёжимни кондириш учун етарли экани билан мактанишим мумкин эди.

Бундан уч йил бурун суд залидан қайтиб келиб, ционид кислота-си қуйилган рюмка қаршисида шўппайиб ўтирганимда Стефан Стронг қабулхонамга қандай кириб келган бўлса, бугун ҳам у кутилмаганда шундай кириб келди.

Қабулимга жуда кўп беморлар келаётгани сабабли, у қабулхонамда бир соатча кутиб ўтиришга мажбур бўлибди.

– Мана, ишларингиз анча бошқача тарзда юришиб кетди, доктор, – деди у кабинетимга кира солиб, – қабул қилишингизни бир соат кутдим, у ерда яна олгита одам ўтирибди. Самуэлснинг болаларини даволаган пайтингиздан бери бахт кулиб боқа бошлади сизга. Айтинг-чи, бугун нега келдим хузурингизга-а?

– Ўзингиз очигини айтаверинг, мен одамлар дилидаги гапни топишга нўноқман, – дедим.

– Ҳа, яхши, бўлмаса эшитинг. Сиз кечаги газетада кекса пивопазимиз Хикснинг пэр² унвонига кўтарилаётгани ҳақида ўқидингизми? Биласизми бунинг сири нимада? Хикс, агар бу олий мартабага эришишим муддатини яна кейинга суриб, мени кутдираверсаларинг, партиям фонди ҳисобига ажратаётганим одатий взносни бошқа тўламайман, дебди. У тўлайдиган взнос эса, йилига 5000 фунт! Хуллас, партия раҳбарлари буни эшитиб типирчилаб қолишибди ва парламент креслоси ўзларида қолади деб умид

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

² Пэр – Англияда парламентнинг юқори палатаси (яъни лордлар палатаси) аъзоси.

килиб, Хикснинг талабини қондиришга шошилибдилар. Лекин улар янглишяптилар, сабабки, агар парламент аъзоси бўлишга муносиб одамнинг номзодини биз кўрсата олсак, радикаллар бу сафар ғолиб чиқадилар.

– Ким экан ўша муносиб одам? – сўрадим мен.

– Жемс Терн, эсквайр, тиббиёт доктори, – деб бамайлихотир жавоб берди Стефан Стронг.

– Ие, нималар деяпсиз ўзи? – деб юбордим мен. – Ахир қандай килиб фақат битта сайловнинг ўзига 1000 ё ҳатто 2000 фунт пул тўлай оламан, кейин ҳар турли обуналар учун ҳам йилига шунча пул тўлашим керак бўлади; бундан ташқари, қандай килиб бир вақтнинг ўзида ҳам даволовчи доктор, ҳам парламент аъзоси бўла оламан?

– Шошилманг, доктор, биласизми, кеча радикаллар кенгашида сизнинг номзодингиз тилга олинганида мен бу айтган гапларингиз масаласида бир тўхтамга келиб қўйганман. Зеро, сизнинг бу эътирозларингизни мен олдиндан кўз олдимга келтирган эдим. Энди менинг гапимни эшитинг: сиз ёшсиз, ақлсиз, салобатингиз ҳам бор, яна гапга чечан нотиксиз, турган гапки, элга танилишни, обрў-эътибор қозонишни истайсиз, лекин маблағингиз йўк. Сиз фақат меҳнат қилиб топган пулингиз ҳисобига кун кечирасиз; агар парламент аъзоси бўлсангиз, унда шу ишлаб топаётган пулингиздан ҳам айрилиб қолишингиз мумкин. Ва лекин биз, ҳамонки сиздек одамга муҳтож эканмиз, бажарадиган хизматингиз учун ўзимиз ҳақ тўлашга тайёرمىз.

– Йўк, йўк, мистер Стронг! – дедим мен эътироз билдириб. – Мен радикалларга кул бўлишни, улар буюрган ишни мажбуран бажаришни хохламайман, ҳа, мен ўз касбим бўйича хизмат қилишни ва ўз докторлик амалиётимга содик бўлишни афзал кўраман.

– Йўк дейишга шошилманг, йигит! – деди қария гўё насиҳат қилаётгандек сўзимни бўлиб. – Ҳеч ким сизни кул қилмоқчи эмас. Лекин, масалан, агар парламент аъзоси бўлишингиз учун сарфланадиган пулнинг энг охириги центигача тўлашга қафил бўлсалар ва бундан ташқари, сайловда ютиб чиққанингизда, йилига 1200 фунт маош ва борди-ю мағлубиятга учрасангиз ёки бошқа бирон сабаб билан парламентдаги лавозимингиздан воз кечишга мажбур бўлсангиз, 5000 фунт мукофот пули олишингизга қафолат берсалар нима деган бўлардингиз?

– Унда мен, эҳтимол, рози ҳам бўлардим бу шартга, агар ўша қафолат берувчи одамнинг мени шунча маблағ билан таъминлаши аниқ эканлигига ишонсам ва бундан ташқари, қайси одамнинг қўлидан пул олишга рози бўлишимни билсам.

– Бу ёғи энди ўзингизга ҳавола! – деди суҳбатдошим. – Ўша одам – мен, Стефан Стронгман ва шартимизга розилик билдириб имзо чекишингиздан олдин сизнинг номингизга 10 000 фунт кўяман банкка. Йўк, мендан миннатдор бўлманг, бундай иш тутушимга сабаб, биринчидан, менинг болаларим ҳам, қариндошларим ҳам йўк, сиз бўлсангиз, бир кўрганандаёқ кўнглимга ёқиб қолдингиз. Одамлар сизни таҳқирлаб аблаҳлик қилишди. Шунинг учун, мен сизнинг бадавлат, бообрў инсон сифатида ҳаммадан юксакроқ бўлганингизда, сизни бадном қилган ўша олифта боёнлар келиб этигингизни ялашларини истайман. Бу менинг сизга ёрдам қилаётганимга биринчи сабаб; иккинчи сабаб шуки, бутун Денчестерда парламентга биздан вакил бўлиб сайланишга лойиқ ягона

одам сизсиз ва агар биз анави ўзларини доно деб ҳисобловчи мутаассиб ториларга¹ панд бера олсак, ўша айтганим 10 000 фунт пулни айни энг керакли ишга сарфланди, деб ҳисоблайман. Энди менга бирон бир қатъий жавоб беришингиздан олдин, сиздан баъзи нарсаларни сўрамоқчиман... Айтинг-чи, ҳар битта одамга унинг даромадига мутаносиб тарзда солиқ солишни маъқуллайсизми?

– Ҳа, албатта, ҳар бир одам олаётган даромадига мувофиқ солиқ тўлаши шарт – бу адолат талаби.

– Энди парламент аъзоларининг цензурани чеклаш масаласида нима дейсиз?

– Турган гапки, мен парламент эшикларининг фақат бойларгагина эмас, шунингдек, ҳар битта хурматга сазовор нуфузли одам учун ҳам очик бўлишини талаб қиламан.

– Хўп, яхши! Ундан кейин, ўзингизга маълумки, биз ҳаммамиз флотимизни ривожлантириш тарафдоримиз, бинобарин, сиз ҳам шу фикримизни кўллаб-қувватлагайсиз, деб умид қиламан. Мана, бўлди... Фақат битта масала қолди, бу антивакцинация² масаласи. Сиз нима қилиб бўлса ҳам, бу масалани албатта қувватлашингиз ва амалга оширишингиз керак!

– Мен ҳеч қачон ҳеч кимга, бу масалани қувватлашим ҳақида гап очмаганман! – дедим.

У менга ажаблангандек тикилди.

– Шунақа денг? – деди у. – Лекин қувватламайман, деб ҳам гапирмагансиз. Бироқ биз ҳозир узил-кесил бир битимга келишимиз керак. Бу масала бизнинг, Денчестеримизда бошқа жамики масалалардан ҳам муҳимроқ ҳисобланадики, агар парламент креслосини сақлаб қолиш бизга насиб этса, бу ютукка фақат шу антивакцинацияни² яхши тарғиб қилганимиз шарофати туфайли эришган бўламиз. Бу бизнинг энг муҳим, энг ҳаётий масаламиздир. Шунинг учун ҳам бизнинг бутун умидимиз фақат сиздан; сиз бу масалани пухта ўргангансиз ва бу борада энг йирик ва нодир мутахассиссиз, лекин агар бу масала юзасидан сизда қандайдир шубҳа уйғонаётган бўлса, очик айтаверинг, унда биз бу ҳақда бошқа гап очмаймиз. Мистер Стронгнинг бу гапи мени сескантириб юборди. Аниқки, чечак эмлаш оқибатида содир бўлган айрим ҳолдаги касалликларни текшириш мен учун жуда қизиқарли иш бўлган эди, шунга кўра, бу ишга мен бажонидил киришган эдим. Лекин ахир мен қандай қилиб чечакнинг олдини олиш учун қилинаётган эмлаш жараёнига қаршилик кўрсатаётган антивакцинация тарафдори бўлган нодон тарғиботчилар билан бир сафда турай, нега энди мен бу энг улуғ халоскор кашфиёт – эмлашни топтаб йўқ қилиб ташлай?

Агар Стронгнинг таклифини қабул қилсам, ўз эътиқодимга, олган билимларимга хиёнат қилган бўламан-ку. Йўқ, йўқ, мен бундай қилолмайман!

Лекин шуниси ҳам борки, менинг аҳволимга тушган одам ҳеч қачон ғарибона ҳаёт машаққатларидан қутилиб, яна бир марта бундай бахтли кунга мушарраф бўла олармиди? Ҳали гўдак бола бўлган пайтимдаёқ менинг энг эзгу орзуми парламент аъзоси бўлиш эди.

Мана бугун менга шу бебаҳо орзумимга эришишни таклиф қилмоқдалар. Агарда мен азал-азалдан мутаассиб торилар уяси бўлган бу шаҳарни ра-

¹ Торилар – Англияда консерватив партия аъзолари.

² Антивакцинация – чечак эмлашга қарши.

диқаллар томонга оғдира олсам, ўша заҳоти мартабам кўтарилиб кетарди. Мен ўзимни ҳалитдан шаҳарнинг нуфузли бойи, халқнинг иззатли вакили сифатида тасаввур қила бошладим... яна, ким билади-ю, эҳтимол ҳали пэр унвонига кўтарилган депутат ҳам бўларман... Мана энди мен ўзимни иззат-хурматда, шон-шухратда яшаб кексайганимни ва беҳисоб мол-давлатимни ворисларимга мерос қилиб қолдираётганимни кўз олдимга келтира бошладим.

Лекин борди-ю, Стефан Стронгнинг таклифига рози бўлмасам, бугун менга тавсия қилинаётган бахтли ҳодиса бошқа ҳеч қачон такрорланмайди. Ана унда, ҳам Стефан Стронгнинг, ҳам унинг саховатли хотини – миссис Стронгнинг менга бўлган ихлосларидан ва яна уларнинг менга кўрсатаётган дўстона муносабатларидан маҳрум бўлишим эҳтимолдан холи эмаски, натижада менинг бутун ҳаётим бир бурда нон топиш учун курашиш билан ўтади. Хуллас калом, бу фикр дастлабки пайтда менга ниҳоятда даҳшатли бўлиб туйилган бўлса ҳам, лекин келажакдаги фароғатли ҳаётимни сотиб олишлари учун таклиф қилинаётган нарх унчалик йирик эмас, яъни мендан талаб қилинаётган бу вазифалар ўз партияси томонидан зиммасига юкланган барча ғоя ва талабларни, ёқласа-ёқламаса, тарғиб қилишни ўз бурчи деб депутатлик фаолиятини амалда бажараётган ҳар битта парламент аъзосининг айтарли унча муҳим бўлмаган одатий бир дастури-да, деган қарорга келдим.

Мунозара узок чўзилмади ва менинг аҳволимга тушган одам нима дея олса, мен ҳам шундай жавоб қилдим. Эвоҳ, кошқийди, бу қилмишим нима билан яқунланишини олдиндан билолсам! Лекин ўшанда мен фақат ўзимнигина ўйлагандим.

– Хўш, нима дейсиз? – деб сўради Стронг бир оз кутиб тургандан кейин.

– Хўш, нима дей? – дедим мен. – Шу танланган йўлдан то охиригача боришга тайёрман.

Лекин овозимда ланжлик акс этди шекилли, бу мистер Стронгни сал ранжитгандай бўлди.

– Менга қаранг, доктор, – деди у, – мен диёнатли, тўғри сўз одамман. Бинобарин, ҳақ бўлсам ҳам, ноҳақ бўлсам ҳам, барибир, вакцинациянинг одамлар учун жуда хавфли ва зарарли эканига қатъий ишонаман, биз буни бўлажак парламент сайловида энг муҳим масала сифатида кўтариб чиқмоқчимиз ва сайловни шу масала замирида ўтказмоқчимиз. Агар сиз, мен кўзлаганимдек, антивакциначи бўлолмасангиз, унда бу ишдан воз кечганингиз ва ўртамизда бўлган ҳамма музокараларни гўё бўлмагандек ҳисоблаганингиз маъкул. Тўғри, сиз бизнинг энг сўзамол воизимизсиз, шунга кўра, ўзимизнинг порлоқ умидимизни амалга оширишни сиздан илтимос қилмоқчи бўлгандик; бас, шундай экан, кўз остимизга олиб қўйган яна уч-тўртта ишончли одамимиз бор; мен ҳозирнинг ўзида бу ердан чиқиб ўша одамлардан бирининг олдига боришим ва у билан барча масалалар юзасидан келишиб олишим мумкин! – Шундай деб у қўлига шляпасини олди-да, кетишга чоғланди.

Мен у эшик олдида боргунича индамай туравердим; лекин унинг туткича қўл узатиши билан, кимдир мени гўё туртгандай бўлди-ю бирдан тилга кирдим:

– Ҳайронман, мен ҳақимда бундай хаёлга боришга ким мажбур қияпти сизни? Ахир мен вакцинация тарафдори эмаслигимни асосли далиллар билан исботлаб бердим-ку сизга!

– Бу билан нима демокчисиз, доктор?

– Демокчиманки, менинг яккаю-ёлғиз фарзандим, суюкли кизалогим, мана, тўрт ёшга кираётган бўлса ҳам, вакцинация операциясини бошидан кечирмаган!

– Ростданми? – сўради Стронг ишонкирамай.

Худди шу пайт кизим Женни билан сайр килгани зинадан тушиб келаятган энаганинг овозини эшитдим. Мен кабинетим эшигини очиб жажжи кизалогимни ёнимга чакирдим. Унинг сочи очсарик, шахло кўзлари йирик-йирик, анордек кип-кизил лаблари чиройли жилмайиб турарди.

– Мана, ўзингиз кўринг, – дедим мен Женнининг энгларини шимариб, иккала кўлчасини очарканман, – кўряпсизми, ҳеч ерида ўша лаънати белги йўк! – Сўнг кизчамни ўпиб, яна энага олдига чиқариб юбордим.

– Бу ишингиз жуда яхши, албатта, доктор, лекин шуни унутмангки, кизингизни бундан кейин ҳам ҳеч қачон эмлатмаслигингиз керак!

Стронгнинг бу гапларини эшитганимда, қандай фалокатли ишга розилик билдирганимни бирдан тушундим-у юрагим шув этиб кетди. Лекин энди қарорим қатъий эди, агар аниқрок килиб айтадиган бўлсам, ўша эсимни еб қўйган пайтимда қарорим менга шундай туйилган эди.

– Кўнглингиз тўк бўлсин, – дедим мен, – ҳеч қачон ҳеч қандай мараз оғу кизимнинг қонига қўшилмайди!

– Мана, энди ишонаман сизга, доктор, – деди Стронг, – зеро, биронта ҳам одам ўзининг ёлғизгина жигарбанди – фарзанди ҳаётини бундай хавф остига қўйгани журъат эта олмасди. Мен бу жавобингизни кўмита кенгашига етказаман ва кенгаш парламент сайловида радикалларнинг депутатликка номзоди сифатида сизга ўзининг расмий таклифини юборади! Яхши қолинг. Энди мен парламентдаги кресломиз ўзимизда қолишига аниқ ишонаман!

Эртаси куни эрталаб барча маҳаллий газеталар, бўлажак парламент сайловларида эсквайр, тиббиёт доктори Жемс Терн радикалларнинг ишончли вакили сифатида нутқ сўзлайди, деб хабар килдилар. Ва яна: “Вакцинациянинг ашаддий душмани бўлган доктор Терн, бир неча бор таъкиб қилинган бўлишига қарамай, ўзининг ёлғизгина фарзандини эмлашларига қатъий қаршилиқ кўрсатган”, деб ёзибдилар.

Шу газетанинг ўзида сал пастроқда сэр Томас Колфорднинг консерваторлар партияси номзоди сифатида мазкур сайловга қўйилиши эълон қилинди.

Шундай қилиб, мен қатъий қарор қабул қилган, яъни Рубикондан ўтган эдим¹.

VII БОБ

Балли, антивакциначилар

Бир ҳафтадан кейин кураш авжга минди. О, бу шундай қизгин кураш эдики, ҳатто Денчестер ҳақида ёзилган энг қадимий ривоятларда ҳам бундай жўшқин кураш ҳақида ҳеч бир хабар ёзилмаган эди.

Сэр Томас Колфорд жуда қатта бой эди; буни ҳамма биларди ва шаҳарда тарқалган миш-мишларга қараганда, у, агар сайланса, бундай

¹ Рубикондан ўтган эдим – бу ибора, инсон ҳаётида мутлақо кескин бурилиш ясашга қодир бўлган биринчи қадам қўйилганини билдиради.

иззат-хурмат ва ишонч-этиқодлари учун шаҳар аҳолисига беҳад улкан миннатдорлик билдиражагини айтганмиш, яъни: шаҳар госпитали ўз қанотида битта янги флигел бўлишини кўпдан бери орзу қилиб келаркан; сэр Колфорд ўз ҳисобига ана шундай флигел қуриб, уни барча керакли анжомлар билан жиҳозламокчи бўлибди. Бундан ташқари, сэр Колфорднинг 40 акр¹ серунум ери шаҳарнинг истироҳат боғига келиб туташган эди; одамларнинг гапига караганда, сэр Колфорд гўё: “бу 40 акр ер менадан кўра кўпроқ шаҳарга зарурроқ ва умид қиламанки, бир кун келиб у албатта, шаҳарнинг ери бўлгай”, деб шама қилганмиш.

Шундай гап-сўзлардан кейин, турган гапки, маҳаллий матбуот унинг номзодини шавк-завқ билан қувватлай бошлади. Мени бўлса фирибгар деб аташди, судланганлигимни пеш қилишди, “Ҳеч қандай сармоёси, молдавлати бўлмаётуриб, бировларнинг пули ҳисобига бойимокчи бўлди, фақат бир нечтагина ортиқча овоз олиш ниятида, эс-хушини йўқотиб, антивакциначи бўлди ва бутун шаҳар аҳолисини энг даҳшатли касалга мубтало қилишдан ҳам тоймади бу социалист”, деб айблаётганлар мени. Бу айбловлар ичида фақат биттаси – мени антивакциначи деганлари юрагимга ништар бўлиб санчилганди.

Денчестерга кўчиб келган кунимдан бошлаб менинг ашаддий душманим бўлган, энди эса сэр Томас Колфорднинг асосий ишончли вакили ҳисобланган сэр Жон Белл минбарга чиқиб, йиғилган сайловчиларга муурожаат қиларкан, “Ўзининг ҳамкасбларини шарманда қилган бу одамга сиёсий манфаатингизни асло ишониб топширманглар”, деган маънода нутқ сўзлади.

Бу нутқ, худди ўйлаганимдай, тингловчиларга қатта таъсир кўрсатди ва мен ҳалитдан, энди ютқаздим, деб ўйлашим мумкин эди, яна шуниси ҳам борки, кейинги йилларда биронта ҳам радикал ўз номзодини сайловга қўйиб, парламент аъзоси бўлиш ҳуқуқини консерваторлардан тортиб олишга ҳаракат қилмаган эди. Лекин кўп заводларда ишловчилар ёки пойабзалларни улгуржи тарзда тайёрловчи қосиблар, яъни ўзларини социалистлар деб ўйловчи ишчилардан ташқил топган сайловчилар Денчестерда беҳисоб эди. Ҳар куни эртадан кечгача заводнинг ҳавоси бузук дим хоналарида ишлаб, кечалари шаҳар чеккасидаги хароба баракларда паноҳ топувчи бу одамлар жамиятнинг олий табақа кишиларидан қаттиқ нафратланишар ва турган гапки, улар, “Сизларнинг қисматингизни биз енгиллаштираемиз” деб ваъда қилган ҳар қандай одам учун овоз беришга рози бўлардилар, албатта.

Бу гуруҳдаги сайловчилардан ташқари яна бир гуруҳ сайловчилар бор эдики, улар фақат бир пайтлар ўз оталари ва боболари радикаллар партияси тарафдори бўлганлари учунгина, ўзлари ҳам шу радикаллар учун овоз бермокчи эдилар. Кейин, яна шу пайтгача консерваторлар партиясида бўлган, аммо ҳокимиятнинг ташқи сиёсатига ёки бошқа сабабларга кўра норозилик билдириб, радикаллар томонига ўтишга аҳд қилганлар ҳам бор эди. Булардан ташқари яна ҳар турли аҳмоқона “ғоя”лар тарафдорлари ҳам бор эдики, улардан ҳам сайлов пайтида бир нечта овоз ундириш мумкин эди.

Бу одамлар тоифасида яна итларнинг тумшугига бурундик кийдиришга қаршилиқ кўрсатувчилар уюшмаси аъзолари, ишловчи отларга ҳомийлик

¹ Англияда 0,4047 гектарга тенг майдон ўлчови

қилувчи жамият аъзолари, мутлақо ичкилик ичмайдиган хушёрлар жамиятининг аъзолари, ҳаттоки гўдак болаларга тиббий ёрдам кўрсатишга қаршилар жамиятининг аъзолари ҳам бор эди.

Агар мен ўз нутқимда ана шу эс-хушидан озган вазвос одамларнинг талаб ва хоҳишларини маъқулласам, бор-йўғи йигирма-ўттизтача овоз олишим мумкин эди. Лекин бу ерда ўзларини антивакциначилар деб хисобловчи одамлар юзтадан ҳам кўпроқ эди, демак, шу кейинги йилларда туғилган болаларнинг 20 фоизидан ортиқроғи хали эмланмаган эди. Шаҳардаги халқ саломатлигига васийлик қилувчи хайрия идоралари бир неча вақтдан бери ўз фаолиятларини деярли тўхтатиб қўйган эдилар. Лекин парламентга янги номзод сайлаш пайти яқинлашганида, шаҳар шифокорлари бошқармасининг талабига кўра, ўз болаларини чечакка қарши эмлатишдан бош товлаган шахсларни таъқиб қилиш, уларга жарима солиш ва турли хил завога тортиш бошландики, бу нарса аҳоли ғазабини жунбишга келтирди, оқибатда антивакциначилар тарафдорлари кун сайин ортиб бораверди.

Денчестердаги антивакциначиларнинг кўпчилиги радикаллар эди, яна шу билан бирга, консерваторлар ичида ҳам бир неча юз антивакциначилар бор эди. Кошкийди, мен шуларни ҳам ўзимга оғдира олсам, ана унда радикаллар ғалаба қозонган бўлардилар!

Шу биринчи митинг пайтида сэр Колфорд нутқини сўзлаб бўлгач, антивакциначиларнинг бир вакили ўрнидан туриб унга савол берди:

– Айтинг-чи, сэр Колфорд, сиз чечакка қарши мажбурий эмлаш ҳақидаги қонунни бекор қилишни амалга ошира оласизми?

Унутмаслик керакки, шу митингнинг ўзида ҳозиргина сэр Жон Белл мени антивакциначиларнинг ашаддий ҳомийси деб қоралаган ва бу гапи билан ўзи ҳимоя қилаётган номзодни ночор ахволга солиб қўйган эдики, энди сэр Томас, мен эмлаш жараёнига онгли ва асосли тарзда қаршилик кўрсатаётганларни озод қилиш тарафдориман, дея олди фақат, аммо берилган саволга аниқ бир жавоб айта олмади.

Кейин шу саволни менга бердилар. Мен бу имтиёздан фойдаланиб катта нутқ сўзладим. Гулдурос қарсақлар билан қабул қилинган бу нутқимда мен оналарга юракни эзувчи энг таъсирли сўзлар билан мурожаат қилдим ва кўпчилик аёллар хўнг-хўнг йиғлашди, мен шу аёлларнинг эрларига юзланиб дедим:

– Сизлар Англиянинг озод фарзандларисиз, демакки, сизлар зулм-истибодга қарши курашишингиз, оталик ҳуқуқингизни ҳимоя қилиб исён кўтаришингиз керак ва агарда мени парламентга сайласангизлар, ана шундагина мен сизларнинг мажбурий тарзда зўрлаб операция қилинаётган ва бунинг оқибатида энг мудҳиш дардларга мубтало бўлаётган бегуноҳ болачаларингизни ҳимоя қила оламан!

Мен бу кейинги сўзларимни баралла хайкириб гапирдим ва бориб жойимга ўтирдим; шунда жамики сайловчилар – улар залда 2000 кишидан ортиқроқ эди, – ўринларидан туриб кетишиб, гапимни маъқуллаб, мени табриқлай бошлашди ва: “Биз сизни албатта парламентга депутат қилиб сайлаймиз! Биз эркин халқмиз, ҳеч ким ҳеч қачон бизни зўрлаб хоҳламаган ишимизни қилдира олмайди!” – деб қичқира бошлашди.

Мен митингда тилга олинган бошқа ҳамма масалаларни четга йиғиштириб қўйиб, ўз нутқимни фақат антивакцинация масаласига

бағишладим. Кейин чечак эмлашнинг зарари, золимона эмлаш оқибатида гўдак болаларнинг ўлаётгани, содда одамларни лақиллатувчи тарғиботлар ва ҳоказолар ҳақидаги рисола-ю мақолаларни сайловчиларга тарқатиб чиқдик. Бу ишимиз чечак эмлашдан азоб чеккан одамларнинг тасвирлари билан бойитилди, биз яна сифати паст лимфа билан эмлаш ёки бемор олдига исқирт ҳолда яқинлашиш натижасида қаттиқ азоб чеккан болаларнинг фото суратларини ҳам одамларга тарқатдик, бундай суратларни биз оммавий йиғинларда, кироатхоналарда, шунингдек, кўпроқ камбағал одамлар йиғиладиган портерхоналарда ва ковокхоналарда, худди туманда олингандек хира тасвирда намоёиш қилдик.

Бу ишларимиз оломонга қанчалик зўр таъсир қилганини ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин. Онда-сонда тасодифан содир бўладиган бу хатарли воқеалар тасвирини кўрган оми одамлар чечакнинг нақадар мудҳиш дард эканлиги, унинг ҳайратомиз юкумли экани ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаганларидан, “Докторлар фақат ўз фойдаларини кўзлаб, бутун аҳолини заҳарлаб ўлдиришмоқчи” деган хаёлга астойдил ишонган эдилар.

Шаҳардаги зиёли табақа аҳлининг ҳаммаси менга қарши тиш қайрай бошлади. Ушбу ишга шахсан қотишув мақсадида лордлар палатасидан палата аъзоси – машҳур нотик келди. У жуда чиройли нутқ сўзлади. Лекин мени ҳайрон қолдирган нарса шу бўлдики, нотик бу ерга, аслида, антивакцинацияни тарғиб қилишга қаршилик кўрсатгани келган бўлса ҳам, бу масалага фақат гап орасида салгина тўхталиб ўтди-да, қолган барча масалалар тўғрисида тўлиб-тошиб гапираркан, асосан “галдаги масалалар” ҳақида кўпроқ сўзлади.

Бир йилдан кейин мен бу машҳур воизнинг нутқини эшитиш бахтига яна муяссар бўлдим – лекин унинг бу галги нутқи бутунлай бошқача бўлди: у ўз нутқида антивакциначиларни таъқиб қилувчи маъмурият аъзоларига насихатомуз танбех берди, антивакциначилар талабини қондириш ва ўз болаларини чечакка қарши эмлатишни истамаган оталар ҳамда васийларни турли усуллар билан таъқиб қилиш ва уларга жарима солишни бекор қилиш ҳақида билл¹ чиқаришни жамоа палатасидан талаб қилмоқчи эканини айтди.

Унинг парламентга қилган бу мурожаати амалга ошди; билл бир қадар ўзгарган ҳолда қабул қилинди ва унинг ҳосилини мен йиғирма йилдан кейин ўз кўзим билан кўрдим...

Мана, ниҳоят сайлов бўлиб ўтди. Эрталаб соат саккизда барча сайлов қутилари муҳрланиб, шаҳар ратушасига юборилди, у ерда лорд-мэр, депутатликка номзодлар ва ўзга мансабдор шахслар назоратида овозлар санаб чиқилиши лозим эди. Мана, қутилар бирин-кетин очилиб, сайлов бюллетенлари алоҳида-алоҳида икки тўпга, яъни Колфорд ҳамда Тернга овоз берган бюллетенлар тўпига тахлана бошлади. Соат тўққиз яримда овозларни санай бошладилар. Ҳозирча, маълум бўлишича, консерваторлар номзоди радикаллар номзодига берилган овозларга қараганда 35 овоз кўпроқ олибди. Лекин мана, охири энг катта қутининг муҳри бузилди. Сэр Колфорд ва мен ўз вакилларимиз билан каттакон столнинг икки томонида сайлов натижасини кутиб, эҳтиром ила сукут сақлаб турардик.

– Рақамлар қандай? – деб сўради консерваторлар вакили.

¹ Билл – Англияда парламентнинг қонун чиқарувчи органи эътиборига ҳавола қилинувчи қонун лойиҳаси.

– Колфордга – 4349 овоз, Тернга – 4327 та, ҳали саналмаган икки тўп бюллетень бор!

Вакил таскин топиб энгил тин олди ва сэр Томасни табриклаш максасида унинг қўлини сикди – зеро, у ўз партиясининг ғолиб чикишига қатъий ишонган эди.

– Биз бу ўйинда ютказдик, шекилли, – деб пичирладим мен Стефан Стронгнинг қулоғига. Қарасам, унинг юзидан, худди мурданикидек, қон қочган, лаблари кўкариб кетган эди. Мен унинг дардчил юрагидан хавотирлана бошладим.

– Мистер Стронг, дедим унга, – сиз ҳозирок уйингизга бориб, биронта уйку дорисини ичишингиз ва ўрнингизга ётиб ухлашга ҳаракат қилишингиз керак.

Бу орада бюллетенлар қутиси очилиб, овозларни санаш давом этди: биринчи овоз мени, кейин кетма-кет тўккизта овоз Колфордни сайлаган эди. Ана шунда номзод масаласи ўз аҳамиятини тамомила йўқотиб қўйди, чунки энди натижа ҳаммага ойдин эди. Табрикловчи ва таассуф қилувчи пичир-пичирлар эшитила бошлади. Овозларни ҳисобловчи мансабдор ҳамон санарди. Менинг сайловда ютиб чикишим учун қолган қирқта бюллетендан йигирма иккитаси менга овоз бериши керак эди, лекин бундай бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмасдек туйиларди.

Мансабдор бюллетенларни энди овоз чиқариб санаё бошлади:

– Ўнта овоз Тернга, битта овоз Колфордга, олти, ўн, ўн беш овоз Тернга. Ғўнғир-ғўнғир овозлар жим бўлиб қолди; ҳамма санокни тинглай бошлади – ҳамма натижа қандай бўлишини диққат билан кутарди. Энди фақат ўн тўртта бюллетен қолган эди ва рақибимдан устун чикишим учун шулардан ўн битта овоз меники бўлиши керак эди.

– Ўн олти, ўн саккиз, йигирма овоз Тернга, – деб санашда давом этди мансабдор ҳисобловчи, одамлар эса натижани астойдил берилиб кутардилар.

Агар яна иккита овоз менга берилса, сэр Томас Колфордни маррага етказмай орқада қолдираман... Ҳамманинг кўзи ҳисобчининг қўлига қадалган эди; унинг ўнг ва чап қўли ёнидаги бюллетенлар тўпи – ўнгда Колфордга овоз берган, чапта менга овоз берган бюллетенлар, – тобора ўсиб борарди.

– Йигирма бир Тернга, – деб давом этди ҳисобчи, – йигирма икки.

Ва бу бюллетен ҳам чаптаги тўп устига қўйилди.

– Азбаройи худо, сиз ютдингиз уни! – деди Стефан Стронг.

Яна еттита бюллетен қолган эди.

– Йигирма уч, йигирма тўрт, йигирма беш – Тернга! – деди мансабдор.

– Йигирма олти, йигирма етти, йигирма саккиз, йигирма тўккиз – Тернга. Ҳаммаси Тернга овоз берган.

Шу маҳал Стронгнинг кекирдагидан ғайриинсоний бир хирқироқ отилиб чиқди.

– Биз ютдик! Балли, антивакциначилар! – шундай деб Стронг бирдан ҳушидан кетди ва чалқанчасига қулади.

Мен унинг тепасига энгашиб, қўйлаги ёқасини чок қилдим. Айни шу пайт консерваторлар вакили сэр Томас Колфорд номидан бюллетенларни бошқатдан санаб чикишни талаб қилди.

Бу қайта санашда мен иштирок этмадим, чунки энди мен яна бошқа бир доктор билан биргаликда зал ёнидаги кичик хоналардан бирида Стефан Стронгни ҳушига келтириш билан банд эдик.

Биз дарҳол Стронгнинг хотинини чақиртириб келдик. Миссис Стронг хонага кириб, олдин беҳуш ётган эрига, сўнгра менга савол маъносида қаради.

– Ҳали нафас оляпти, – дедим мен.

Бу бир бурдагина ожиза аёл сукутга толиб, шу ерда турган бир стулнинг лабига омонатгина чўқди ва худди ибодат қилаётгандай қўлларини қовуштириб, эшитилар-эшитилмас паст овозда мутеона деди:

– Худонинг хохиш-иродаси бўлса, менинг суюкли Стефаним яшайди, агар худо ихтиёр қилмаса, у ўлади!

Бу жумлани у то эрининг жони узилгунча ўқтин-ўқтин яна ўша мутеона оҳангда такрорлаб ўтирди.

Орадан икки соат вақт ўтганида кимдир эшикни тақиллатди.

– Кетинг! – деб кичкирдим мен.

Лекин тақиллатган одам кетишни хоҳламади ва мен эшикни очишга мажбур бўлдим. Келган менинг вакилим экан. У ҳаяжонланган овозда пичирлаб деди:

– Бюллетенлар мутлақо тўғри ҳисобланган, сизда еттита овоз ортик.

– Яхши, – дедим мен, – айтинг, яна спирт олиб келишсин бизга!

Стефан Стронг кўзини очди, айни шу маҳал майдонга тўпланиб сайлов натижасини кутаётган оломоннинг тантанавор қийқириғи эшитилди. Бу доимий одатга кўра, ратуша балконида туриб халққа сайлов натижасини эълон қилаётган лорд-мэрни қутлаётган одамларнинг қийқириғи эди.

Ўлим тўшагида ётган Стронг нигоҳини менга қаратди: у энди гапиролмасди. Мен унга кўпчилик овоз билан депутатликка сайланганимни тушунтирмакчи бўлдим, лекин у мени тушунмади. Шунда миямга бир бахтли фикр келди шу ерда, полда консерваторларнинг кўкракка тақадимган хаворанг лентаси ётган эди, мен уни кўлимга олдим, кейин ўзимнинг кўкрагимга тақилган радикалларнинг тўқ-сарик рангли лентасини ечдим-да, икки лентани икки кўлимда ушлаб, жон таслим қилаётган Стронгнинг кўзи олдида радикаллар лентасини баланд кўтардим, консерваторларнинг хаворанг лентасини эса ерга отиб юбордим.

Бу ҳаракатимни у тушунди. Унинг хиёлигина табассум оралаган чехраси бир зумга ўзгарди ва ўлими олдидан охириги бор кучини йиғиб эшитилар-эшитилмас пичирлади:

– Балли, антивакциначилар!

Кейин у кўзини юмди, назаримда у ўлгандек бўлиб кўринди.

Лекин салдан сўнг у яна кўзини очди ва менга, кейин хотинига тикилиб қараркан, бошини сезилар-сезилмас астагина қимирлатиб қўйди. Мен бундай тикилиб қарашнинг маънисига тушунмадим, аммо хотини, тушунди шекилли, шоша-пиша жавоб килди:

– Хотиржам бўл, Стефан, сени тушундим.

Яна бир дақиқадан сўнг унинг жони узилди.

ХIII БОБ

Юксак мартаба ва пул

Кўрққанга кўша кўринар, деганларидек, менинг парламентга депутат бўлиб сайланишим ҳукумат маъмурлари кўзига оғоҳлантирувчи ни-

шон бўлиб кўринди. Газеталар юрак олдириб қўйган консерваторларни ваҳимага солиб, “замонавий ҳодисалар”, “радикаллар галабаси”, “антивакциначилар кудрати ва аҳамияти” ҳақида очик ва дангал ёза бошладилар.

Мен аста-секин ишга киришиб, антивакцинация масаласини муҳокама қилиш учун махсус комиссия тузилишини талаб қилдим ва бу талабим амалга ошди, натижада чечакка қарши мажбурий эмлаш ҳақидаги қонунни бекор қилиш тўғрисида тузилган билл парламент муҳокамасига кўйилди.

Бу билл олдин доимий қўмигага жўнатилди ва ундан кейин парламент муҳокамасига ҳавола қилинди. У ерда билл ҳақида кизғин мунозара бошланди. Ҳатто палата президенти ҳам бу масала юзасидан ғоят дабдабали нутқ сўзлади. Баски, бу ҳақда гап очган эканмиз, шу ўринда антика бир фактни эслаб ўтишимиз лозим: ўша пайтда жамоа палатасидаги ҳар юзта одамдан тўқсон тўққизтаси чечак эмлашини нақадар зарурий амал эканлигига қатъий ишонган бўлсалар ҳам, биронталари бу биллга қарши норозилик билдирмади. Тахминимча, Денчестерда бу борада қилинган ишлар уларга сабоқ бўлиб ўз самарасини кўрсатган эди, шунга кўра, уларнинг маслаклари ва нуқтаи назарлари бу масала хусусида қандай бўлишига қарамай, агар улар биллга қарши эътироз билдиргудек бўлсалар, бундан кейинги сайловда сайловчилар овозининг ярмидан маҳрум бўлишларини кўз олдиларига келтирган эдилар. Ўша билл лордлар палатасида ҳам муҳокамадан ўтди ва уни парламент акти деб эълон қилдилар.

Ҳокимият мажбуран амалга оширилаётган вакцинация (чечакка қарши эмлаш)нинг ғоятда зарурий вазифа эканлигига қатъий ишонган бўлса ҳам, шунга қарамай, ўз болаларини энг даҳшатли касалга ва ҳаттоки ўлимга олиб борувчи хавф-хатарга рўпара қилиш ҳуқуқини бидъат удумларга ишонган оталар ва оналарнинг ўзига ҳавола қилди.

Энди менинг мавқеим кўп йиллар давомида мунтазам равишда, ҳар жабҳада эришган ютуқларим ва омадларим билан биргаликда тобора раванк топаверди. Мартабамнинг улуғлиги ва эл ҳурматига сазовор бўлган зот эканлигим, кўп маблағ сарфлашга мажбур этарди мени.

Турган гапки, тиббий амалиёт билан шугулланишим учун энди менда вақт ҳам, имконият ҳам йўқ эди. Ҳамонки, шунча йилдан бери муттасил парламент аъзоси бўлиб ишлаб келаётган эканман, бунинг ҳаммаси марҳум дўстим Стефан Стронгнинг саховати туфайли бўлаётган эди.

Стронгнинг, одамлар ўйлаганидан ҳам бадавлатроқ эканлиги фақат у ўлганидан кейингина маълум бўлди. У дўконлар, мол сақланадиган омборлар, анча-мунча уйлар, катта-катта экинзорлардан иборат беҳисоб кўчмас мулкдан ташқари яна 190 000 фунт нақд пул қолдириб кетибди. Банка менинг номимга қўйилган 10 000 фунт пулни ҳисобламаганда, қолган барча пул ва кўчмас мулклар фақат хотинига мерос қилиб қолдирилган ва миссис Стронг бу меросга ўз ихтиёрига кўра эгалик қилиши мумкин эди.

Буни мен марҳум дўстимни дафн этиб келаётганимизда миссис Стронгнинг ўз оғзидан эшитгандим.

– Менинг кадрли Стефаним фақат 10 000 фунт қолдирибди сизга, доктор, – деди у бошини хиёл чайқаб, – ишончим комилки, агар худо шўрлик Стефаннинг умрини зиёда қилганида, у сизга янада каттароқ саховат кўрсатган бўларди. Биламан, эрим сизни жуда ҳурмат қилар, кадрларди, сиз ҳам унинг раъйига бориб, бутун ҳаётингизни Стефанимнинг суюкли

партиясига хизмат қилишга бағишладингиз, шунинг учун ҳам, аминманки, сизга моддий ёрдам кўрсатиб туришни эрим менга қолдириб кетган бўлса керак. Агар ўлмаганида ўзи ҳам шундай қилган бўларди. У жони узилаётганида менга текилиб қараганида айнан шу гапни айтмоқчи бўлган. Мен буни ўшандаёқ унинг кўзларидан ўқиб тушунган эдим. Шунинг учун, доктор, имконим бор экан, сиз ҳеч қачон ҳеч нимага муҳтож бўлмайсиз. Парламент аъзоси оддий бир кимса эмаслигини, ўз мавқеига биноан кун кечирishi лозимлигини ва бунинг учун унга кўп пул керак бўлишини мен жуда яхши тушунаман. Ўйлайманки, агар ўзимнинг шахсий харажатларимни 500 фунт билан чекласам ва яна 1 000 фунтни антивакциначилар фондига ҳамда итлар тумшугига бурундик тақишга қаршилиқ кўрсатувчи жамиятга, яна бундан ташқари, исроилийларнинг йўқолиб кетган ўнинчи насабини қидирувчи жамиятга ажратсам, шунда сизга яна йилига 1 200 фунт бериб туришим учун имконим бўлади.

– Йўқ, кечирасиз, миссис Стронг, сизнинг ёрдамингиздан умид қилишга ҳеч қандай ҳаққим йўқ.

– Доктор, мен фақат қимматли эрим Стефаннинг хоҳишини бажариб, худо унга ато этган пул билан сизни таъминламоқчиманки, эҳтимол, бу пулларни худо чечак эмлаш масаласида ҳукуматнинг бечора ота ва оналарга қарши олиб бораётган кийноқ ва зулмларига барҳам бера оладиган сиздек истеъдодли шахсни таъминлаш учун юборгандир эримга.

Мен унга ортик эътироз билдирмадим ва шу вақтдан бошлаб йилига икки марта – биринчи январь ва биринчи июль кунлари миссис Стронгдан у тайинлаган пулни мунтазам равишда олиб турдим.

Лекин вақт ўтиши билан мени ваҳима боса бошлади, зеро, миссис Стронг энди аста-аста ақлдан оза бошлаган, таниш одамларни танимай қўйган, энг оддий гапларни айтишда ҳам довдирай бошлаган эди, иш масаласида-ку, ҳеч нимани тушунмасди. Менинг палата аъзоси бўлиб яшаётган даврим тугаш арафасида эди – ҳозирча менга ишониб пул қарз бераётган эдилар ва ҳозирча депутатлик пайтимда орттирган уй жиҳозларини гаровга қўйишда давом этардим. Мен бу муҳтожликка фақат бир ярим йил зўрга чидадим. Лекин пулдан сиқилиб қолганим тез орада ҳаммага аён бўлди ва мен билан энди қадрдон дўстлардек эмас, совуққина кўришадиган бўлдилар, чунки Англияда камбағал одамлар ҳеч қачон иззат-ҳурмат қозонмаганлар. Ниҳоят мен жуда оғир ва ночор аҳволга тушиб қолдим. Бир пайтлар Колфорд билан судлашиб, суд залидан уйимга қайтиб келганимда, ционид кислота куйилган рюмка қаршисида ўтирган вақтимдан буён ҳеч қачон ҳозиргидек рухий изтиробга тушиб эсанкираб қолмаган эдим. Бу ҳам етмагандай, энди ёшим ўтиб қолган ва ҳаётимни бошқатдан бошлашга қурбни етмасди, ҳаммадан ҳам кўпроқ, ўзим билан қизимни қандай боқишни билмай бошим қотарди ва менга ёрдам қила оладиган биронта ҳам қўли очик танишим йўқ эди.

Мен кун бўйи шаҳар кўчаларида ҳолдан тойиб, ғамга ботиб сандироклаб юриб, кечкурун уйимга қайтдим. Даҳлизга кириб столчада ётган телеграммани кўрдим ва кабинетим томон юрарканман, уни бепарво кайфиятда очдим. Денчестернинг энг йирик адвокатидан келган бу телеграммада шундай сўзлар ёзилган эди:

“Мижозимиз миссис Стронг бугун кундуз соат учда тўсатдан қазо килди. Сиз билан албатта учрашишим зарур. Эртага Денчестерга кела

олаасизми? Кела олмасангиз сизни Лондонда қачон ва қаерда кутиб олишимиз мумкин?”

“Мени Лондонда кутиб олишмоқчи?”, – деб кўнглимдан ўтказдим. Кимсан, шундай йирик фирманинг етакчи вакили мен учун ҳам, ўзи учун ҳам ниҳоятда муҳим бўлган ва иккимизни ҳам хушнуд қиладиган гап айтмоқчи бўлмаганида мен билан учрашиш учун Лондонга келиб овоз бўлармиди? Балки миссис Стронг менга бирозгина пул мерос қилиб қолдиргандир ё бўлмаса, ким билсин, эҳтимол, мени ўзининг ёлғиз меросхўри этиб тайинлагандир. Илгари ҳам бир неча марта энг оғир ва мушкул аҳволга тушган пайтларимда ҳар гал, қутилмаганда, бахт қулиб боққан эди менга.

Дарҳол жавоб телеграммаси юбордим:

“Соат 8.30 да Денчестерда бўламан”.

Кўчага югуриб чиқиб, биринчи учраган извошга ўтирдиму вокзалга жўнадим; айни вақтида келган эканман – Денчестер поезди жўнай деб турган экан. Ёнимдаги бор пулимни сарфлаб фақат учинчи класс вагонига патта ололдим. Гарчи тезуорар поездда кетаётган бўлсам ҳам, йўл назаримда жуда узок ва хали-бери тугамайдигандек бўлиб туйилди менга. Мана ниҳоят Денчестер вокзалининг платформаси. “Агар ишончли вакил менга муҳим бир гапни айтадиган бўлса, ўз ходимларидан биронтасини мени қарши олгани юборган бўлиши мумкин, борди-ю бу тамомила ғайриоддий бир хабар бўлса, унда ўзи келган вокзалга”, – деб ўйладим мен.

Поезд бекатга етиб келди ва ёмғирдан ҳўл бўлган платформа ёнидан имиллаб ўтиб тўхтади, шунда мен кўнглини гаш қилувчи ноҳуш манзарани кўришни сал бўлса-да, кейинроққа суриш учун кўзимни юмиб олдим. Кейин кўзимни очиб вагон деразасидан ташқарига қараганимда, даставвал кўрганим шахс модала палтосининг мўйна ёқасидан менга мағрурона жилмайиб қараб турган икки юзи анордек кизарган фирма бошлиғининг ўзи эди. Ҳаяжонланганимдан тиззаларим қалтираб сал бўлмаса йиқилиб тушади дедим. Адвокат мени кўрди ва қарши олгани пешвоз кела бошлади. Унинг кўзлари чакнаган, жуда салобатли кўринарди.

– Муҳтарам сэр, – деб гап бошлади у, – телеграммам сизни безовта қилмагандир, деб умид қиламан! Лекин сизга билдирмоқчи бўлганим янгилик шу қадар қимматлики, уни ўзингизга имкон борича тезроқ етказишни лозим кўрдим.

– Кечирим сўраш учун асло уринтирманг ўзингизни. Лекин марҳамат қилиб айтинг-чи, бечора дўстимнинг хотини ўлгани ҳақидаги қайғули хабардан бошқа яна қандай янгиликни айтмоқчисиз менга?

– О, муҳтарам сэр, – дея жавоб қилди адвокат, – раҳматли миссис Стронг бу гапни сиздан сир тутишни қатъий талаб қилган эди, лекин ўзингиз эшитган бўлишингиз керак!

– Мен ҳеч нима билмайман, – деб унинг сўзини бўлдим.

– Ундай бўлса, сизга кўнглингизни қувонтирувчи бахтли янгиликни билдириш менга насиб этганидан ўзимни ғоят бахтиёр ҳисоблайман! – деб шоша-пиша гапира бошлади севинчдан оғзи қулоғида бўлган адвокат.

– Мархума миждозим миссис Стронгнинг васиятини бажарувчи сифатида, сизга бу қувончли хабарни биринчи бўлиб етказиш шарафига муяссарман: сизни у ўзининг ягона вориси этиб тайинлаган.

Мен сал бўлмаса хушимдан кетиб йиқилаёзим.

– Меросим рақами тахминан қанча эканини айта оласизми? – деб сўрадим хушимни йиғиб олганимдан кейин.

– Ҳозирча анигини айтолмайман, лекин ўзингиз ҳам билардингиз – мархума жуда тежамкор аёл эди. Банкдаги капитал эса муттасил ошиб бораверади. О, у пуллар доим ошгани-ошган! Менинг тахминимча сизга қолган пул 400 000 фунт атрофида бўлиши керак.

– Наҳотки? Ахир мархуманинг эси оғиб телба бўлиб қолган эди-ку, қандай қилиб васиятнома ёза олдийкин?

– Қимматли сэр, васиятномани у эри ўлган кунларда ёзган эди. Лекин бир кун келиб сиз учун ҳеч қутилмаган хушxabар бўлсин, деб буни ҳозирча сиздан сир тутишни қатъий талаб қилган эди мендан.

IX БОБ

Женни доктор Мерчисон билан учрашади

Менинг ворислик ҳуқуқимни ҳеч ким талашмади, мархума миссис Стронгнинг қариндошлари ё яқин танишлари бўлмагани сабабли, васиятномага эътироз билдирувчилар топилмади. Менинг ниҳоятда йирик меросга эга бўлганим ҳақидаги хабар тезда бутун элга овоза бўлди ва энди нафақат Денчестерда, ҳатто Лондонда ҳам шон-шухратим ошиб, яна обрў қозона бошладим.

Мен серхашам бир уй сотиб олдим ва ғарра-шарра пул сарфлаб дабдабали зиёфатлар бера бошладим, жамиятнинг энг сара кишилари бу зиёфатларда иштирок этишни ўзлари учун энг юксак бахт деб ҳисоблардилар. Навиҳол уй бекаси – Женнининг оқилалиги, мафтункорона хусни ва фазилати, шу билан бирга, унинг бой келинлиги ҳам жуда кўп таниш йигитларни худди оханрабодек жалб қиларди менинг хонадонимга. Ошиқ йигитларнинг сон-саногии йўқ эди; бир киш мавсумида кизимга учта жойдан совчи келди, лекин Женни учала совчига ҳам рад жавобини берди. Олдинги икки совчига “йўқ” деб жавоб берганида мен индамадим, лекин охирги, учинчи совчини ҳам рад этгани мени қаттиқ хафа қилди ва мен чидаб тура олмай, хафа бўлганимни кизимнинг юзига айтдим.

У гапимни охиригача эшитди ва хотиржам кайфиятда деди:

– Сизни хафа қилиб кўйганимдан таассуфдаман. Лекин мен ҳатто сизни деб ҳам, кўнглимга ёқмаган одамга турмушга чикмайман.

– Ундай бўлса, Женни, – дедим мен, – агар бирон йигит кўнглингга ёқса, менинг розилигимни олмай туриб, унга ҳеч нима ваъда қилма.

У бир дақиқача иккиланиб жим турди, сўнг деди:

– Қимматли отажоним, ҳамонки мен кўнглимга ёқадиған ва менга эр бўладиган биронта одамни учратмаган эканман, бу ҳақда гап очишдан нима маъни бор? Лекин сиз шуни хоҳларкансиз, сўз бериб айтаманки, агар мен кўнглимга ёқадиған одамни учратсам-у аммо сиз уни, қандайдир сабабларга кўра, куёв қилишни хоҳламасангиз, у йигитга мен уч йилгача қатъий бир жавоб бермайман. – Аммо, деб илова қилди Женни, – ишончим қомилки, мен танлаган йигит граф ҳам, пэр ҳам бўлмайди.

– Женни, қандай тилинг борди бу гапни айтишга!

– Нега хайрон бўляпсиз, ота? Илгари мен сизнинг халқ йиғинларида сўзлаган нутқларингизни кўп эшитганман; сиз доим: ҳамма одамлар тенгдурлар, лекин ишчилар барчадан аълороқдир, зеро, бу “меҳнат фарзандлари” юртимиздаги ҳар қандай қизга уйланишга ҳақлидирлар, дер эдингиз.

– Мен буни кўп йилдан бери айтмай қўйганман, – дедим бироз ранжиб.

– Ҳа, ота, миссис Стронг ўлиб, ҳамма бойлигига сизни меросхўр қилиб қолдиргандан кейин ва қаёқдаги лордлар ва ледилар уйимизнинг азиз меҳмонлари бўла бошлаганларидан бери айтмай қўйдингиз бу гапларни. Шундай эмасми, ота? – деди-да у хонадан чиқиб кетди.

Ҳар йили август ойида парламент мажлислари тўхтатилади ва парламент аъзолари таътилга чиқадилар; мен ҳам бу пайтда кизим билан Денчестер яқинидаги ер-мулкимга кўчиб ўтдим. Бу мулкимда жуда катта бир боғ бўлиб, унинг ўртасида қадимий усулда қурилган чиройли уй қад кўтарган эди, боғнинг теварак-атрофи эса ажойиб ов маскани сифатида довруқ қозонган хушманзара жой эди.

Бу мулкимнинг бир чеккасида қашшоқ ишчилар яшайдиган ғарибона катта даҳа бўлиб, унинг бир қисми ҳатто менинг ерим ҳудудига ҳам ёриб қирган эди. Женни менга ҳеч тинчлик бермай, ҳол-жонимга қўймай, ҳадеб талаб қилаверганидан кейин, унинг кўнглига қараб, шу қашшоқ ишчилар учун электр ва водопровод билан таъминланган ўттизтача коттеж қуриб бердим, лекин бу ишим мутлақо бефойда бўлди: ишчилар ҳали ҳам ўзларининг хароба кулбаларида яшашар, янги қурилган коттежларни эса, клерклар, хизматчилар, кичик амалдорларга, арзимаган ҳақ эвазига ижарага беришар эди.

Бир куни Женни бизнинг намунали коттежимиздан бирига кўчиб келган Смес фамилияли оиланикига борганида, фалокат босиб, мазкур даҳада хизмат қилувчи ва шу боис бутун даҳадаги касалларни боқувчи ўттиз ёшлардаги доктор Мерчисон билан танишган. Эрнест Мерчисон юз бичми мардона, чакмоқдек ёрқин йирик-йирик қора кўзлари чуқур ботган, яғриндор ва мушакдор шотландиялик йигит бўлиб, камгап, тўғрисўз ва муомалада бироз кўрсроқ йигит эди. Лекин доктор сифатида яхши обрў қозонган, ўз касбини чуқур ўрганган ва жуда кадрлар эди, бундан ташқари, у бутун Денчестерда энг яхши доктор ҳисобланарди. Қизим ана шу йигитни ёктириб қолибди, Лондоннинг олий табақага мансуб барно йигитларига кўрсатмаган дил изҳорини шу йигитга очиб, унга кўнгил қўйибди.

Воқеа бундай бўлган эди: намунали қурилган коттежларимиздан бирига Смес фамилияли оила кўчиб келган эди. Мистер Смес композитор экан, унинг хотини – қизлик фамилияси Самуэлс бўлган миссис Смес бир вақтлар сифати ёмон лимфа билан эмланиб сарамас бўлган, кейин мен шифо топиб даволаган қизалоқ эди. Бир жиҳатдан, бу қизалоқ менинг омадли ва фаровон ҳаёт сари қўйган биринчи қадамим эдики, ҳамиша бу аёлга нисбатан дилимда беихтиёр миннатдорлик туйғусини ҳис этардим. Смесларнинг иккита боласи – тўрт ёшлардаги қизалоқ билан саккиз ойлик гўдак ўғилчалари бор эди. Бир кун бу болалар кўкйўтал бўлиб қолишибди. Шунда Женни уларни кўргани борганида, қизчага бир кути конфет совға қилибди.

Худди шу маҳал бу хонадонга доктор Мерчисон кириб келган ва касал болаларни кўра бошлаганида бирдан қизчанинг қараवоти ёнида ётган бир кути ширинликни кўриб қолган.

– Бу нима? – деб сўраган у ўшқириб.

– Бу мисс Терннинг Тоттига совғаси, – деган болаларнинг онаси кўзи билан Женнини кўрсатиб.

– Тотти ҳеч қандай ширинлик емаслиги керак то бутунлай соғайиб кетмагунича.

Доктор болаларни кўздан кечиришда давом этаркан, кизалокнинг кўлчасини очиб кўриб, бош чайқаб кўйган-да, деган:

– Қизингизнинг кўлида эмланганлик белгисини кўрмайман! Нима, сиз эмлашнинг соғлиқ учун фойдали эканига ишонмайсизми?

Ана шунда миссис Смес бирдан тутоқиб кетиб, эмлаш оқибатида ўзининг бошидан кечган машаққатли дардни ҳамда укасининг қандай азоб чекиб ўлганини сўзлаб берган ва ўзининг гўштдор кўлини очиб, тирсагидан юқориқоқдаги эмланганлик белгисини докторга кўрсатган.

– Ўзим-ку аниқ эслолмайман, лекин докторнинг оймимга айтган гапи эсимда: болаларингизни ҳеч қачон чечакка қарши эмлата кўрманг, деган эди у доктор.

– Доктор! – деди Мерчисон ғазабланиб. – Йўқ, у доктор эмас, овсар одам бўлган, хоним, ҳа, овсар ёки бир донагина сайлов бюллетени учун жонини сотишга ҳам рози бўлувчи қандайдир сиёсий ташвиқотчи!

Бу гапни эшитган Женни тутоқиб кетиб, кўзларида дарғазаб ўт чақнаб, шахт ўрнидан турган.

– Сўзингизни бўлганим учун мени кечирасиз, сэр, – деган у. – Ҳозир сиз ёмонлаб тилга олган жаноб – доктор Терн менинг отам ва у мазкур шахардан сайланган парламент аъзоси!

Доктор Мерчисон қизимга бир оз вақт маҳлиё бўлиб қараб турган (Женни, одатда, ғазаб отига минганида, хусни янада латофатлироқ бўлиб кетарди), сўнг асло хижолат тортмай, одмигина жавоб қилган:

– Шунақами? Сиёсат мени қизиктирмайди, шу боис бундан беҳабар эдим.

Бу гап энди тамомила Женнининг қонини кайнатиб юборган ва у ўз тилига эрк беришдан кўркиб, орқасига ўгирилган-да хонадан чиқиб кетган. У уй олдидаги гулзордан ўтиб, энди кўча эшикни очмоқчи бўлганда, шахдам юриб келаётган эркак кишининг оёқ товушини эшитган ва орқасига ўгирилиб, доктор Мерчисон билан юзма-юз тўқнашган.

– Сиздан кечирим сўраш учун орқангиздан шошиб келдим, мисс Терн. Мен, чиндан ҳам билмагандим кимлигингизни ва сизнинг шаънингизга бир оз таҳқиромуз гап айтиб юбордим, лекин шуни айтишим жоизки, чечак эмлаш масаласида мен ўзимнинг катъий эътиқодимга амал қиламан, шунинг учун ҳам бу ҳақда бир оз кескинроқ гапириб юбордим!

– Бошқа одамлар ҳам ўз эътиқодларига амал қиладилар, сэр, – деб жавоб қилган унга Женни. – Ҳаттоки сизникидан ҳам катъийроқ бўлган эътиқодларига.

– Мен буни биламан, – деган доктор, – ҳатто бир кун келиб ўша эътиқоднинг қандай ҳосил беришини ҳам биламан, мисс Терн, буни ўз кўзингиз билан кўрасиз хали, агар унғача тирик бўлсангиз. Ҳозир бу ҳақда баҳслашимиздан фойда йўқ, албатта. – Сўнг у хайрлашгани шляпасини хиёл кўтарган ва яна бир марта кечирим сўраган-да, катта-катта қадам босиб коттежга кириб кетган.

Женни анча вақтгача доктор Мерчисондан аччиғланиб юрди, кейин чуқур ўйлаб кўриб, шу қарорга келди: “Ахир у келиб мендан узр сўради-

ку, колаверса, кўнгилни ранжитадиган ўша гапни у жаҳолат даъвати билан айтиб юборди, демак, уни кечириш керак”. Сўнг Женни, кечирим сўраш учун олдига келган докторга дилни хушловчи бир оғизгина ширин сўз айтишни унутганини эслади ва бир неча марта тасодифан учрашганларидан кейин, уни уйимизга чойга таклиф қилди.

Мен бу машъум ишқий романнинг тафсилоти ҳақида тўхталиб ўтирмайман. Доктор Мерчисоннинг қизимга мулозамат қилишига қатъиян қарши бўлсам ҳам, тан олиб айтишим керакки, бу йигит сиртдан қараганда, анча дағал ва кўпол муомалали бўлиб кўринса ҳам, дили пок, хушмуомала ва ҳаётда диёнатли, адолатли одам эди.

Женнининг бу одам билан муносабати анча жиддий тус ола бошлади.

Нихоят доктор қизимга уйланиш нияти борлигини ошқор қилди; бир кун эрталаб – хануз эсимда: Рождество бошланган кун эди, икковлари мен ишлаб ўтирган кутубхонага биргалашиб кириб келишди ва бир-бирларини севишларини, шу боис никоҳ ўқитиб, турмуш қурмоқчи бўлганларини изҳор этишди.

Мерчисон ўз фикрини икки оғиз сўз билан дангал ва мардона баён этиб кўя қолди.

– Мен ўзимнинг анча мушкул аҳволда эканимни жуда яхши тушуниб турибман, – деди у, – зеро, Женни бой қиз, мен эса, фақат маошим ҳисобига кун кечираман, лекин шундай бўлса ҳам, сизнинг ҳар қандай доно талабларингизга сўзсиз итоат этишга ваъда берарканман, бизнинг турмуш қуришимизга розилик билдиришингизни илтимос қиламан.

Бу унашув мен учун жуда қаттиқ зарба бўлди.

Мен қизимнинг Англия пәрига турмушга чиқишини орзу қилгандим, аммо унинг қутилмаганда, қаёқдаги қаланғи бир табибга кўнгил қўйгани мени ҳайрон қолдирди. Истикболимиз порлоқ бўлади, бўлғуси авлодим аслзода инсонлар оиласида давом этади, деб қилган эзгу ниятларим бирданига буткул барбод бўлганди. Натижада ёлғизгина қизимнинг бахтли ҳаёт сари отланишидан қувониш ўрнига, ғазабим қайнаб, уларнинг турмуш қуришларига розилик бермадим. Мен, табиатан, унчалик кизикқон, қайсар одам эмасман, лекин бу гал ўзимни тия олмадим ва қизимнинг шу йигитга хотин бўлишига астойдил қаршилиқ кўрсатдим, ҳатто ёлғизгина қизимни бойлигимга ворис қилмай бир чакасиз қолдиражагимни ҳам айтдим. Лекин бу таҳдидимга жавобан ёшлар хиёлгина жилмайиб қўйдилар, холос. Ана шунда мен яна бир ваз топдим: илгари Женни: “Агар сиз мен кўнгил қўйган одамни бирон бир сабабга кўра ёқтирмасангиз, у одам билан турмуш қуришимни уч йил кейинга сураман”, деб менга сўз берган эди. Қизимга шуни эсладим.

Женни билан унинг қаллиғи уч-тўрт оғиз гапни пичирлашиб келишиб олганларидан кейин, мени тамомила ҳайратда қолдириб, бу даҳшатли талабимни бажаришга рози бўлдилар ва бир-бирлари билан уч йилгача дийдор кўришмасликка тайёр эканликларини, лекин бу муддат тугагач, менинг розилигимни олиб, ё ҳатто розилик берилмаган тақдирда ҳам никоҳдан ўтишга ҳақли бўлишларини баён қилдилар. Шундан кейин, менинг кўзим олдида ўпишдилар-да, бир-бирлари билан уч йил муддатга видолашдилар. Улар бирон марта ҳам берган ваъдаларини бузмадилар. Тўғри, фақат бир марта, у ҳам тақдир таказоси билан учрашиб қолишди.

Ғалати одам пайдо бўлди

Кизим билан унинг қаллиғи олдига қўйилган муддатнинг ярми ўтди. Женни билан икковимиз яна Денчестерда яшай бошладик; август ойи эди. Бу йил ёз анча совуқ бўлди; июль ойида кечкурунлари ҳатто камин ёқишимизга ҳам тўғри келди. Лекин августда ҳаво худди тропик мамлакатларидагидек жазирама иссиқ бўлди. Айниқса, кечалари ҳаво ҳаттоки соя-салқин Ашфилд боғида ҳам чидаб бўлмайдиган даражада дим эди.

Шундай окшомлардан бирида мен бир оз сайр қилгани хиёбондан ташқарига чиқдим ва унинг орқа дарвозаси қаршисида қад кўтарган мактаб биноси олдидаги каттакон хушманзара истироҳат боғига бордим; бу боғ мен ўзимнинг еримдан бир акрини совға қилган жойимда барпо этилган бўлиб, уни ўзимнинг намунали коттежларимда яшаётган фуқароларнинг сайр қилиб дам олиши ва болаларнинг яйраб ўйнаши учун мўлжаллаган эдим.

Боғнинг қоқ ўртасида атрофи мрамор тошлар билан чиройли қилиб ўралган ҳовуз бўлиб, ундаги фавворадан тинмай шариллаб сув отилиб турар, ҳовузнинг гир айланасига эса одамларнинг роҳатланиб дам олиши учун чўян ўриндиклар қўйилган эди; мен шу ўриндиклардан бирига бориб ўтирдим ва фавворанинг шовуллашига кулок соларканман, ҳовуз ёнидаги майдончада чуғуллашиб ўйнашаётган шўх болаларни мароқланиб кузата бошладим.

Кейин тасодифан бошимни кўтариб, боғнинг нариги тарафидан фаввора сари юриб келаётган бир одамга кўзим тушди. У мен ўтирган ердан ҳали эллиқ қадамча нарида эди, шу сабабли юз тузилишини аниқ кўра олмадим, лекин унинг бутун ташки киёфасида қандайдир бир ғалатилик мавжуд эдики, бу менинг диққатимни ўзига тортди.

Турган гапки, у ғариб бир дайди одам эди; уст-боши искирт ва йиртик; шляпасидаги соябоннинг ярми узилиб тушган; ийиғи чиқиб дабдала бўлган этигининг тумшугидан бармоқлари мўралаб турарди. Бу бегона одам кўзини фавворадан узмаган ҳолда бўйинини олдинга чўзиб, аста-аста имиллаб юриб келарди; у қоқ суяқ ориқ қўлини ўқтин-ўқтин кўтариб, юзи ва бошини чидамсизлик билан қашиб-қашиб кўярди.

“Чанқаган кўринади шўрлик”, – деб ўйладим мен. Ўйим тўғри чиқди: дайди фавворага етиб кела солиб, ҳовуз лабига чўккалади ва ютокиб-ютокиб сув ича бошлади. Чанқоғини қондириб бўлгач эса, ҳовуз лабига ўтирди-да, бирдан иккала оёғини этиги билан сувга тикди. Чамаси, сувдан ҳузур қилди шекилли, бир сакраб ҳовузга тушди ва худди каттакон ваннага тушгандай сувга кўмилиб ўтириб олди; энди сув бетида унинг фақат чўғдек қизарган юзи билан калласи кўринарди, бошидан тушиб кетган шляпаси сув бетида сузиб юрарди.

Дайди одамнинг бу ғайриоддий қилиғини кўрган болалар қувонишиб унинг устидан кула бошладилар. Улар бир зумда ҳовуз атрофини ўраб олишиб, сувга чўмиб ўтирган одамни масҳара қила бошладилар. Негадир шу пайт бирдан хаёлимга пайғамбар Елисей келди; ривоятларда ёзилишича уни болалар мазах қилиб, орқасидан қувишган, сўнг ўша болалар энг даҳшатли фалокатларга учраган эканлар.

Тўғри, менинг асабларим бугунги жазирама иссиқ туфайли бузилган-ди. Лекин сувда ўтирган дайдининг заиф ва бўғиқ овозида:

– Мени мазах қилманглар, болалар, устимдан қулманглар, бўлмасам, ҳозир ҳовуздан чиқаман-да ҳаммаларингни китиклай бошлайман, – деган гапини эшитиб, ҳозиргина тасаввуримда намоён бўлган қадимий ривоят гўё қайта жонлангандек, таажжубда қолдим.

Лекин дайдининг пўписаси болаларни баттар қутиртириб юборди ва энди улар сувда ўтирган дайдига майда-майда тошлар, ҳар хил чўпларни ота бошладилар. Олдинига мен ўртага тушиб бу можарога барҳам бермоқчи бўлдим, аммо ҳар қандай ғалва-жанжалдан ўзимни четга олишни одат қилганим сабабли, яхшиси, бу ерда тартиб ўрнатгани полисменни чакириб келмоқчи бўлиб, полисмен турадиган жойга кетдим. Лекин у жойида йўқ эди, балки у боғнинг нариги чеккасига кетгандир, деб ўша ёққа йўл олдим. Йўлим фаввора ёнидан ўтарди, шунда мен дайдининг ўз сўзи устидан чикканини кўрдим: у ҳовуздан чиқиб, худди сувга бўққан итдай силкинди, сўнг хохолаб қулганча гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга югуриб, болаларни бирма-бир тутиб китиклай ва ўпа бошлади. Билдимки, бу одам жинни эди.

У бирдан мени кўриб қолди-ю, бағрига босган болани кўйиб юборди. Бу бола – кичкина қизалоқ Тотти Смит эди. Кўрқиб кетган болалар ҳар томонга тирақайлаб қочишди, дайди одам бўлса, яна аста-аста имиллаб қадам босганча шаҳар томонга йўл олди. У ёнимдан ўтаётганида менга ўқрайиб қаради ва башарасини дахшатли бир тарзда бужмайтирди. Шундагина унинг кўрқинчли юзига кўзим тушди: бутун юзини чечакнинг кип-қизил жароҳатлари қоплаган эди.

Кўрдим-у, бутун вужудимни ғайритавсиф ваҳима туйғуси қамраб олди. Бу ҳақда дарҳол полицияни ҳамда санитария маъмуриятини огоҳлантириш лозим эди, чунки балои азим – чечакнинг бу дайди одамда айна пишиб етилган пайти эди. Лекин мен бу ҳақда ҳеч кимга хабар қилмадим – одамларнинг: “Эй пайғамбар, қайда қолди сенинг умиду ишончларинг?”, деб берадиган саволидан кўрққан эдим.

Йўқ, йўқ, бу ҳаммаси бўлмагур гаплар, пароканда хаёлот ўйини, дим ва жазирама иссиқнинг толиққан асабларимга салбий таъсири... Анави дайди шунчаки бир бадмаст ёки ақли заиф одам бўлса керак, ё бўлмаса, бу тоифа одамларда учраб турадиган дерматоз¹ касали билан оғригандир. Нега энди мен асабимни бузиб ўзимни қийнашим керак экан?

Мен уйимга қайтдим ва оғзимни яхшилаб чайқаб ювиб, бутун уст-бошимга калий пермаганатнинг кучли эритмасини сепдим, чунки ваҳима қилаётганим беҳуда эканини аниқ билсам ҳам, эҳтиёткор бўлиш, айниқса, жазирама иссиқ ҳавода ўзимни эҳтиёт қилишим ҳеч қачон зиён қилмаслигига катъий ишонардим. Лекин бошқа бир дахшатли фикр – борди-ю чечак балоси нафакат бизнинг Денчестерда, ҳатто Англиянинг яна бошқа юзлаб шаҳарлари аҳолиси ўртасида ёйилгудек бўлса, унда нима бўлади, деган фикр муттасил кўнглимни ғаш қилиб келарди.

Чечакка қарши эмлаш ҳақидаги билл тантана қилганидан буён орадан жуда кўп йиллар ўтганида (антивакциначилар айнан шу узок муддатни назарда тутган эдилар), чечакнинг олдини олиш учун эмлаш ҳақидаги қонун бутун Англия халқининг камида 75 фоизи учун ўлик сўз бўлиб қолганди.

¹ Дерматоз – тери касаллиги.

Билл тасдикланганига беш йил бўлганида мажбурий эмлаш ҳақидаги қонуннинг ўзини ҳам амалда қўлламай қўйдилар. Фақат ортиқча даҳма-задан қутилиш учунгина ўзларини чечакка қарши эмлашнинг ашаддий душманлари деб ҳисоблагувчи кўпчилик танбал ва беғам одамлар дидларига ёқмаган ёки ҳафсалаларини пир қиладиган ҳар қандай амалиётга қаршилиқ кўрсата бошлардиларки, мабодо агар биз одамларнинг савод чиқаришига қарши шундай ташвиқот қилгудек бўлсак, орадан бир неча йил ўтгач, болаларнинг камида 25 фоизи бошланғич мактабга бормай қўйган бўларди.

Хуллас калом, “ҳосил” ўримга тайёр эди ва у чечак касалининг бешафқат ўроғини кутарди. Бу ўрок ҳалитдан икки марта ишга киришишга уриниб ҳам кўрди, лекин давлатнинг қатъий қонунига амал қилишиб, касалга чалинганларни вақтида жамоадан четлаб қўйдилар.

Африкада яшовчи баъзи бир қабилаларда шундай удум бор: агар уларнинг кўрғонларидаги биронта кулбада чечак касали пайдо бўлса, бундай кулбани дарҳол иҳота қилиб, унга ҳеч кимни яқин йўлатмас эканлар. “Бу кулбадаги одамлар пешоналарига ёзилганини кўрурлар – ё очликдан ўлиб кетарлар, ё бир амаллаб жон саклаб қоларлар”, деб уларни ўз ҳолларига ташлаб қўйишар экан, ҳамда чечак уя қурган у кулбадан биронта ҳам тирки зотни зинҳор-базинҳор ташқарига чиқармас эканлар.

Эмлаш ҳақидаги қонунга амал қилмай қўйилганда, Англияда ҳам бундай удум татбиқ этилган эди ва шу сабабли, фалокатли чечакнинг муддати хануз орқага суриб келинарди, лекин бу муддат биздан қанча узоклашган сари, кўп йилдан бери тўланмай келаётган қарзни узиш шунча даҳшатли бўлиб кўринарди.

Дайди одам билан учрашганимга беш кун бўлганида, мен газетада, қандайдир бегона одамнинг (у мен учратган дайди бўлса керак) кеча кечаси Писокингамдаги ғарибхонада қазо қилгани ҳақида ўқидим. Мурдани кўздан кечириш учун таклиф этилган докторлар: Бутт ва Кларксон, бу одам табиий чечакдан ўлган, деган хулосага келибдилар. Мурда барча эҳтиёт чораларига амал қилинган ҳолда қабристондан ташқарига кўмиларкан. Бу ўлим маҳаллий аҳолини ваҳимага солиб қўйган эди. Одамларнинг гапига қараганда, бу дайди Писокингамга Денчестердан борган ва у ерда бир нечта ғарибхоналарда, тунги ётоқларда бўлган ҳамда ўзига ўхшаган бошпанасиз дайди одамлар билан алоқа қилган, чунки унинг касал экан ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган, ўзи ҳам бу ҳақда ҳеч кимга зорланмаган.

Шу газетанинг ўзида юқоридаги ахборотдан кейин тахририятнинг кичик бир мақоласи босилган бўлиб, унинг охирида фақат антивакциначиларгагина маъқул бўладиган куйидаги гаплар айтилган эди: “Оталаримиз замонида одамларни телба бўлиш даражасига олиб борган бу жирканч дарднинг ваҳимаси энди бизни асло чўчитмайди, зеро, бу касал оқибатида юз берадиган даҳшатли симптомлар ўта даражада муболага қилиб юборилганини биз жуда яхши биламиз. Англия аҳолисининг ярми чечакнинг олдини олиш учун энди эмлаш билан шуғулланмай қўйган бугунги кунда биз бу касалга чалинган одамни жамоадан четлатиш билан у дардни осонгина даф этиш имконига эгамиз. Лекин шундай бўлса ҳам, ўша бахти қаро дайди одамнинг бир неча кун мобайнида шаҳримиз кўчаларида доддираб юрганини ва тунги ётоқларда, ғарибхоналарда ётганини эътиборга

олиб, бу ҳақда шаҳар маъмуриятига маълум қилмоқ лозимдирки, тезроқ эҳтиёт чорасини кўрсинлар. Биз бу эски мараз – чечакнинг яна уйғониб, қоқ суяқ қўлини бошимиз узра чўзишига, айниқса, ҳозир – сайлов куни яқинлашиб қолганда оппонентларимизнинг ўз манфаатларини кўзлаб бу баттарин дарддан фойдаланишларига йўл қўймаслигимиз керак”.

Орадан бир ҳафта ўтиб, мен сиёсий ҳаракатимни бошлаб юбордим ва жуда катта бир халқ йиғинида нутқ сўзладим. Шу охириги дамгача мен билан тортишадиган биронта ҳам номзод пайдо бўлмади ва мен, бу гал ҳам ҳеч қандай оппозициянинг қаршилигисиз, ҳар галги сайловдагидай, парламентдаги ўрнимни яна ўзимда сақлаб қоларканман, деб ўйлай бошлаганимда, бирдан янги номзоднинг номини, тагин, кимнинг номини, денг – ашаддий рақибим бўлиб келган сэр Томас Колфорднинг номини эълон қилдилар. Бу одамнинг депутатликка номзод сифатида пайдо бўлиши олиб бораётган ишимни анча қийинлаштирарди, бинобарин, бундан кейинги сиёсий мавқеимни сақлаб қолишим учун у билан кескин курашишимга тўғри келарди.

Мен нафақат паст табақа аҳли орасида, ҳатто ўрта ҳол радикаллар даврасида ҳам катта обрў қозонган эдим, шу боис сэр Томаснинг ўз нутқида сайловчиларга юзланиб, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан: “Чечакка қарши мажбурий эмлаш ҳақидаги қонунни қайта тиклаш лозим”, – деб айтган гапини мен таҳлил қилиб нутқ сўзладим ва бу нутқимни баралла хайқириқлар, гулдирос қарсақлар билан қарши олдилар. Колфорднинг программаси бундан бир неча кун олдин махфий манбалар орқали менга маълум бўлган эди, лекин унинг программасида бу параграф йўқ эди, чамаси, уни биронта миш-миш гапни эшитиб кейин қўшган бўлса керак.

– Қани, айтинлар-чи, – дедим мен сайловчиларга мурожаат қилиб, – бизнинг, ҳозирги маърифатли замонимизда Англиянинг озод фарзандларини зўрлаб ваҳшиёна вакцинация қилишни тарғиб этаётган одам ҳақида нима деб ўйлашингиз мумкин? Ахир биз бу одатни, худди бир замонлар кундалик эҳтиёж анжомлари ҳисобланган ва бугунги кунда тамомила барҳам топиб, кишилар хотирасидан ўчиб кетган даҳшатли жазо қуроллари сингари бир неча йил бурун унутиб юборган эдик-ку!

Эҳ, кошқийди шу гапимда тўхтаб, нутқимни яқунлай қолсам, афсуски, мен ўз гоямга берилиб ва оломоннинг кўтаринки руҳдаги хайқириқларидан илҳомланиб, хаёлимда мени мудом таъкиб қилаётган юзи олов янглиғ кип-қизил дайдининг қўрқинчли арвоҳини бир зумга унутиб қўйиб, ўз нутқим ва гоямни тарғиб этишда давом этавердим.

– Эсингизда бўлса, дўстлар, – деб нутқимни давом эттирдим мен, – чечак эмлашнинг мажбурийлиги ҳақида қабул қилинган билл йўқ қилинганида, бизнинг душманларимиз, орадан ўн йил ўтар-ўтмай, бу чечак офати бутун аҳолининг ярмини пашшадай қириб юборади, деб “башорат” қилган эдилар. Лекин мана, орадан деярли йигирма йил ўтди-ю, халқимиз бу ерда, Денчестерда шу ўтган узоқ вақт мобайнида ҳатто ўша мажбурий эмлаш давридаги чечак азобини ҳам бошидан кечирмай, соғомон яшаб келмоқда. Шу ўтган ўн тўққиз-йигирма йил ичида шаҳримиз худудида фақат учтагина одам чечак билан оғриди...

– Ҳозир улар бешта бўлди! – деган овоз эшитилди залдаги одамлар орасидан.

Мен бу маҳмадона ёлгончини шарманда қилиб, унга танбех бергани кадимни ғоз тутиб бўйнимни чўзган эдим, шу пайт бирдан кўз олдимда юзлари чўғдек қизарган дайди одамнинг қиёфаси намоён бўлди-ю, дабдурустан силлам куриб, шалвираб қолгандай хис қилдим ўзимни ва нуткимни чет эл сиёсати мавзуга буриб юбордим.

Лекин сўзамол нотиклигим, тингловчиларнинг қалбларига сингиб борувчи кудратли ва оташин сўзларим энди мени тарк этганди.

Митинг тугаши билан мен шаҳарда не ҳол юз берганини одамлардан сўраб суриштира бошладим. Маълум бўлишича, шаҳарнинг турли томонида еттита одам чечакдан ўлибди: уларнинг учтаси мактаб ёшидаги болалар экан. Кейинроқ аниқланишича, ўша болаларнинг учинчиси бундан икки ҳафта олдин фаввора атрофида ўйнаб юрганларида дайди одам тегажаклик қилган болалардан биттаси экан. Лекин қолган икки бола дайдини ҳатто кўрмаган ҳам.

Бу юкимли касални, ҳар қандай ҳолатида ҳам, авж олмасидан бурун бартараф қилиш ҳақида маҳаллий маъмурият томонидан энг кескин тадбирлар қўлланилган бўлишига қарамай, у балои азим Денчестернинг ҳамма ерида пайдо бўла бошлади. Ҳеч ким чечак ҳақида гапирмасди, фақат онда-сонда қандайдир мавҳум миш-мишлар қулоққа чалиниб қоларди. Лекин камдан-кам одам эътибор берарди бундай гапларга, сабаби бу пайт ҳаммамизнинг хаёлимизни, асосан, сайлов масаласи ва кундалиқ ҳаёт масалалари: пиво ва унинг софлиги, яъни таркибида ҳеч қандай омухта нарса бўлмаслиги, уни тайёрлаш ва савдога чиқариш масалалари банд этган эди. Энди шахсан ўзим ҳақимда гапирадиган бўлсам, юкумли чечакнинг шаҳарда қай даражада авж олгани ҳақида биронта одамдан сўрашга юрагим дов бермасди ва бамисоли туяқушдек, бошимни сиёсат кумига тикиб кун кечирардим. Лекин кўнглим бир нафас ҳам ором билмасди ва яқинлашиб келаётган даҳшатли фалокатдан ҳеч ерга ўзимни олиб қоча олмасдим.

XI БОБ

Балои азимнинг белгилари

Шу кунларда Денчестердаги партиялар ўртасида жуда шиддатли кураш бошланиши аниқ бўлди. Шунча йилдан бери мени ёқлаб садоқат кўрсатиб келган сайловчиларим, эҳтимол, ўз эътиқодларини ўзгартирмоқчи бўлгандирларки, бу гал менга унча ишонқирамай қўйдилар.

Мағлубиятга учраш мен учун энг оғир мусибат эди. Шу сабабли, пулларим ва вақтимни аямай, терлаб-пишиб, жон-жаҳдим билан астойдил ишлай бошладимки, сиёсий фаолиятим бошланган дастлабки йилларда ҳам бунчалик ғайрат қилмаган эдим. Мен деярли ҳар куни митинглар уюштирдим, варақалар, брошюралар таркатдим, агентларим эса, ҳар куни эртадан кечгача маҳаллама-маҳалла, хонадонма-хонадон юришиб, мени ёқловчи овозлар йиғардилар.

Агентларим гуруҳларидан бирига Женни раҳбарлик қиларди ва мен Женнидек сиёсий сезгирлик лаёқатига эга бўлган биронта киз ё йигитни агентларим ичида учратмадим.

Бир куни кечкурун Женни кун бўйи тинмай ишлаб, хориб-толиб уйга қайтаётганида коттежларим ёнидан ўта туриб, бир дақиқагина дам олиб чиқиш ниятида миссис Смесникига кирмоқчи бўлибди.

– Хуш келибсиз, мисс, – дебди ёш жувон уни ховлидаги гулзор олдида қарши оларкан, – афсуски, бугун оғир ғамга ботган холда кўряпсиз мени: кичкинтой ўғилчам касал бўлиб қолди, боякиш боламнинг иситмаси баланд – алангаи оташ бўлиб ёняпти. Мен доктор Мерчисонга одам юбордим. Кириб кўрарсиз боламини? Биз уни кираверишдаги хонага ётқизганмиз.

Женни бир оз иккиланиб турибди. У кун бўйи югуриб-елиб жуда чарчаган ва энди қилган қайдлари, ёзган ҳисоботлари билан тезроқ уйга боришга ошиқарди. Лекин қаттиқ ғамга ботган миссис Смес ҳозир Женнининг назарида ҳамдард одамга мухтождай бўлиб кўринибди, шунда ширинтой гўдакни бир зумгагина кириб кўриш иштиёки Женнини коттежга етаклабди.

Касал бола хона бурчагидаги қамишдан тўқилган арзон каравотда ётар, унинг оёқ томонида эса, боланинг опаси Тотти ўйнаб ўтирарди. Болани қакшатаётган тутқанок энди тўхтаган ва у гир атрофига қўйилган ёстикчалар қуршовида ўтирарди; унинг оқ-сарик сочлари тўзғиб елкасига тушган, икки юзи иситма ҳароратидан чўгдек қизариб лов-лов ёнарди. У қўлчаларини кўрпага тап-тап уриб ўтираркан, онасининг кириб келганини кўриб дебди:

– Ойи, мени кўтаринг!.. Кўтаринг!.. Сув беринг... сув!

– Кўрдингизми, кун бўйи аҳвол шу... Нукул сув сўрагани-сўраган, ўзи бўлса алангаи оташ бўлиб ёнмоқда, – дебди қайғуга ботган она фартуги этаги билан кўз ёшларини артаркан. – Агар сиз, ойимқиз, ўғилчамни бир дақиқагина кўтариб турсангиз, мен унга лимонад тайёрлаб келардим.

Женни болани кўлига олиб, хона ичида у ёқдан бу ёққа юра бошлабди, она ичимлик тайёрлагани чиқиб кетибди.

Кейин Женни тасодифан бошини кўтариб эшик олдида турган доктор Мерчисонни кўриб қолибди.

– Ие, Женни, сиз ҳам келувдингизми?, – деб пичирлабди у хурсанд бўлганидан.

– Ҳа, Эрнест, мен ҳам келувдим.

Доктор қатта-қатта қадам ташлаб Женнининг олдига келибди, энгашиб қизимнинг лабидан ўтди. Кейин болани қаллиғи қўлидан олиб, уни ўзининг тиззасига ўтқазибди. Женнининг кўзига у нимадандир безовталанаётгандек туйилибди. Мана, у чўнтагидан кичкинагина лупа шиша олиб, боланинг пешонасини ва айнан унинг соч толалари тагини диққат билан кўздан кечира бошлабди, кейин унинг бўйинини, қўлининг бармоқларини синчиклаб кўриб чиқибди-ю, бир оғиз ҳам сўз айтмай, гўдакни каравотига ётқизибди. Женни келиб яна болани кўлига олмоқчи бўлган экан, доктор болага яқин келмасликни буюрибди унга, сўнг шу пайт бир стакан лимонад кўтариб кириб келган уй бекасига бир неча қиска саволлар билан мурожаат қилибди.

Сўнг Женнига ўгирилиб дебди:

– Ҳеч ҳам кўрқитмоқчи эмасман сизни, лекин тезроқ бу ердан кетсангиз ўзингизга яхши бўларди. Яхшиямки, сиз туғилган пайтингизда, – дебди у яна хиёлгина жилмайиб, – антивакциначилик ҳали мода бўлмаган эди докторлар жамоасида. Бу болага чечак тоша бошлаган.

– Чечак! – дебди Женни ва сал жаҳл билан илова қилибди. – Жуда соз, мана энди кўрамиз кимнинг назарияси тўғри эканлигини: ҳозир ўзингиз кўрдингиз болани кўтариб юрганамни, сизга маълум бўлсинки, мен ҳеч қачон чечакка қарши эмланмаганман. Чунки отам бунга ҳеч ҳам йўл қўймаган бўларди. Эшитишимча, у фақат шу ғояси туфайли биринчи марта парламент сайловида ғолиб чиққан экан.

Бу гапни эшитган Мерчисон хушини йўқотаёзибди ва бир дақиқа давомида тошдай қотиб қолибди, у нимадир демоқчи бўлибди-ю лекин ҳеч тили айланмабди.

– Аблах! – дебди у ниҳоят эшитилар-эшитилмас хириллаб, сўнг жим бўлиб қолибди, чунки у оғзидан чиқиб кетган сўздан хижолат тортиб лабини ғарчча тишлаган ва қонатиб юборганди. Кейин сал хушини йиғиб, ўзига келгач, Женнига ўгирилиб, хиёл бўғиқ овозда, аммо хотиржам кайфиятда дебди:

– Балки ҳали ҳам кечмасдир... Ҳа, назаримда, ҳали ҳам сизни чечак балосидан асраб қололсам керак! – Илтимос, чап кўлингизнинг енгини шимаринг, – дебди у яна, бахтингизга, менда битта янги лимфа бор эди.

– Нима қилмоқчисиз ўзи? – деб сўрабди Женни.

– Сизни мен ҳозирок эмлайман.

– Нима, жиннимисиз ўзи, Эрнест? – дебди қизим. – Ахир сиз кимлигини яхши биласиз-ку, шунингдек, менинг қандай назарияда тарбияланганимни ҳам биласиз... Бас, шундай экан, қонимга мараз оғу қуйишингизга рози бўларканманми?

– Олдин гапимни эшитинг, Женни, сиз мени чин юракдан севишингиз ҳақида неча-неча марта гапиргансиз... Сиз учун энг азиз инсон эканимни ва мени бахтли қилиш учун жонингизни фидо қилишга ҳам тайёр эканлигингиз ҳақида сўз бергансиз. Мана ўша сўзингизнинг самимийлигини исботлайдиган пайт келди. Ўтиниб сўрайман сиздан, Женни, менинг шу телбаваш илтимосимни рад этманг! Наҳотки, шу битта арзимас ишни ҳам бажаролмайсиз мен учун?

– Эрнест, сиз мендан ўзингиз хоҳлаган бошқа бир қатор ишларни талаб қилинг! Ҳар қандай талабингизни бажонидил бажаришга тайёрман сиз учун, ҳамма талабингизни... фақат буни эмас!

– Худо ҳақки, айтинг, нима учун ахир?

– Шунинг учунки, Эрнест, – дебди Женни, – агар шу илтимосингизни бажарсам, ўз отамнинг ёлғончи ва фирибгар одамлигини тан олган бўламан ва мен унинг суюкли кизи ҳамда энг вафодор химоячиси бўла туриб, ўз падаримга ҳам, унинг шу ўтган йиғирма йил давомида тарғиб қилиб келган таълимотига ҳам ишонмаслигимни бутун халққа ошкор қилган бўламан!

Кўр-кўрона садоқат соҳибаси бўлган бу қизни ҳеч қандай далил ё ўғит билан гапга қўндириб бўлмаслигини билган Эрнест Мерчисон уни мажбурлаб эмламоқчи бўлибди.

Мана, у дабдурустдан қизнинг белидан кучиб, уни креслога зўрлаб ўтказибди ва қўйлаги енгини ланцет билан тила бошлабди.

Лекин қиз қаллиғининг қўлидан қутилиб чиқишга улгурибди ва энди у Мерчисоннинг қаршисидаги креслога бориб ўтириб, унга худди дарғазаб маъбудадек тикилибди.

– Бу қилмишингизни, Эрнест Мерчисон, мен ҳеч қачон кечирмайман! Билиб қўйинг, ҳозирдан бошлаб ўртамизда ҳеч қандай яқинлик қолмади! Энди сиз ўз йўлингиздан боринг, мен ўз йўлимдан бораман!

– Ўлим билан учрашганими, Женни? – деб гўлдирабди доктор.

Қиз ҳеч нима демай уйдан чиқиб кетибди ва Смесларга ён қўшни бўлган ўз уйи томон йўл олибди. У ўн-ўн беш қадам юриб бориб, орқасига ўгирилибди ва севикли каллиғининг коттеж эшиги олдида туриб, иккала кафти билан юзини коплаганча ҳўнг-ҳўнг йиғлаётганини, унинг паҳлавон келбат қадди-қомати эса дағ-дағ титраётганини кўрибди. Женни бир дақиқача тараддулланиб туриб қолибди: иктидорли, вазмин табиат, ҳамиша сипо ва мустаҳкам иродали бу одамнинг ҳамманинг кўзи олдида худди боладек ҳўнграб йиғлаётганини кўриш даҳшатли манзара эди. Эрнестни бу қўйга солган руҳий изтиробнинг нақадар қудратли эканини тушунибди шунда Женни ва ҳали ҳеч қачон бу йигитни ҳозирги дамдагидек астойдил севмаганлигини кўз олдига келтирибди.

Лекин шу пайт докторнинг тахкиромуз қилган муомаласи эсига тушибди-ю, қалбидаги жамики метин иродасини ёрдамга чақириб, шаҳдам-шаҳдам юриб, отасининг саккизинчи хиёбони дарвозаси сари кета бошлабди.

Ўшанда Женни бу ҳақда менга ҳеч нима демаган эди, лекин кейинчалик бу воқеанинг бутун тафсилотини қизимнинг ўзидан ва қисман миссис Смесдан эшитдим. Аммо қизим ўшанда коттежга киргани ҳақида оғиз ҳам очмаган эди. Бир ҳафтадан кейин биз Женни билан нонушта қилиб ўтирганимизда уй ходимам ҳаяжонланиб кириб келиб, Смес хонимнинг ўғилчаси шаҳар госпиталида чечак касалидан ўлгани, унинг катта қизчаси ҳам ўзига хавфли дардни юқтиргани ҳақида гапириб берди. Бу хабар мени қаттиқ ваҳимага солди – ахир Смеслар бизга шундоқкина ён қўшни эдилар-да. Шу маҳал мен малла соч дайди одамнинг ўша қизалоқ Тоттини бағрига босганини ўз кўзим билан кўрганимни эсладим; балки шу қизалоқ чечак балосини уйига олиб келган-у, уни укасига юқтиргандир, кейин болакай ўлган.

– Женни, – дедим мен ходима чиқиб кетганидан кейин, – Смеснинг ўғилчаси ўлганини эшитдинг-а?

– Ҳа, ота, унинг чечакка чалинганини мен бир ҳафта бурун билгандим!

– Билган бўлсанг, нега менга бу ҳақда гапирмадинг?

– Негаки, отагинам, бу ҳақда эслашнинг ўзи ҳам сизни ваҳимага солиши мумкин, айниқса, ҳозир, сайлов ташвиши билан безовта бўлаётган пайтингизда. Мен буни билардим, чунки ўшанда Смесларникида бўлгандим ва уларнинг ўғилчасини кўтариб юриб овута бошлаган пайтимда доктор кириб келганди, сўнг болани кўздан кечириб, унинг чечакка чалинганини айтганди.

– Ҳали сен у болани кўтариб овутдингми? – деб бақириб сакраб ўрнимдан турдим, худди безгак хуруж қилгандек дағ-дағ калтирардим. – Ё барҳақ худо, нима қилиб қўйдинг, қизим? Ахир бу дардни бутун уйимиздагиларга юқтирибсан-ку!

– Эрнест ҳам, яъни доктор Мерчисон ҳам айнан шу гапни айтди ва нима қилиб бўлса ҳам мени эмлатмокчи бўлди.

– О-о... хўш, кейин-чи? Сен рози бўлдингми?

– Вой, менга бундай савол беришга қандай тилингиз борди, ота? Ҳамиша менга уқдириб келган ўғитларингиз ва барча одамларга берган ибратли сабоқларингизни бир эсланг. Мен унга айтдимки... – ва у ўзи билан доктор Мерчисон ўртасида нималар бўлганини қисқа жумлаларда сўзлаб берди менга.

– Йўқ, мен бутунлай бошқа нарсани гапирмоқчи эдим, биласанми, кизим... – дедим мен Женни жим бўлиб қолганидан кейин, – ўйловдимки, бу қутилмаган зуғум таъсирида сен... Хайрият, сен ҳар доимгидай, оқилона ва тўғри иш қилгансан. – Мен гапимдан адашиб кетаётганимни ва бунақада ўзимни ортик бошқара олмаслигимни сезиб, ниманидир баҳона қилдим-да, хонадан чиқиб кетдим.

Мен кизимни оқила деб айтдим, ваҳоланки, унинг бу журъати ўта кетган ақлсизлик эди! Эҳ, аттанг, нега энди Мерчисон сўзида қаттиқ турмабди-я? Ахир бошқалардан кўра у Женнини ўз сўзига осонроқ кўндира олиши мумкин эди-ку! Лекин энди кеч... Энди ҳеч қанақа эмлаш асраб қололмайди кизимни. Мабодо бир мўъжизавий тасодифга кўра, унинг организми мараз касалликларни ўзига юқтирмайдиган бўлса – бу бошқа гап, лекин бунга ишониб бўлмайди. Зеро, шу нарса бизга маълумки, чечакдан сақланиш учун ҳеч ҳам эмланмаган бир одамнинг чечакка чалиниб, баданида иссиқликлар тоша бошлаган бемор билан мулоқотда бўлганидан сўнг бу дардни ўзига юқтирмаганлиги ҳақида ҳатто биронта мисол ҳам йўқ тиббиёт тарихида.

Бошқача қилиб айтганда, менинг яккаю ёлғиз жигарбандим – кизим Женни бир неча кундан кейин дунёда энг мудҳиш касалликлардан бири бўлган чечакнинг қурбони бўлади. Бу ҳам етмагандай, ҳеч қачон эмланмаган Женнининг дарди ниҳоятда машаққатли бўлиши аниқ. Бундан ташқари, ҳозир шаҳарда авж олаётган чечакнинг тури шу қадар дахшатли эдики, бу дардга чалинганларнинг ярмидан кўпи ўла бошлаганди.

Мени яна бир нарса ваҳимага соларди: болалик пайтимда, яъни бундан эллик йил муқаддам мени эмлашганларидан бери, бошқа ҳеч ҳам ўзимни чечакка қарши эмламаган эдим, демак, энди ўзим ҳам ҳимоясиз қолган эдим.

Ҳозир мен жон-жон деб бу шаҳардан қочиб кетган бўлардим, бироқ қандоқ коча олардим сайлов арафасида?

Ўзимнинг қандай мудҳиш ҳиссий исқанжасида эканлигимни ҳеч қимга сездирмасликка уринардим, чунки агар сезиб қолгудай бўлсалар: “Манави дор бандасига қаранглар, арконни сиртмоқ деб ўйлаб ранги қув ўчиб кетяпти!”, – деган бўлардилар. Чечакка қарши мажбурий эмлаш ҳақидаги қонун бекор қилинганидан бери биз бу дардни одамларга юқтирмаслик учун, чечакка чалинганларни соғлом одамлардан қатъий тарзда ихота қилиш усулидан фойдаланиб келаётган эдик.

Лекин қандай қилиб мен ўз суюкли кизимни ўша юкумли дардга чалинганлар сақланаётган ғурбатгоҳга юборай, ахир бутун Денчестер аҳолиси кўзи олдида у мен тарғиб қилиб келган таълимотнинг мутлақо сохта ва ёлғон эканлигини ҳеч рад этиб бўлмайдиган аниқ далиллар билан фош этишда хизмат қилиб келаётган бўлса?

Ўлим мавсуми

Яна беш кун ўтди; бу беш кун энг машаққатли азоб кунлари, юракни ваҳимага солувчи ғайритаъриф кутиш кунлари бўлди мен учун. Ҳар куни эрталаб Женнининг нонушта қилгани кириб келишини юрагим така-пука бўлиб кутардим. Бу кутишнинг энг даҳшатли томони шунда эдики, ўзимнинг ваҳима исканжасида эканлигимни ўз кизимга – ғоятда сезгир ва зийрак Женнига билдирмаслигим керак эди. Шунинг учун ҳам, кизим емакхонага кириб келганида унинг кўзига қарагани зўрға бошимни кўтаришга журъат этардим.

Бешинчи куни эрталаб Женни нонуштага бир оз кечикиб келди – ҳеч бунақа одати йўқ эди унинг, у эрталаблари жуда барвақт ўрнидан турарди. Балки тунги дим ҳавонинг таъсири бўлса керак – унинг бир оз ранги ўчган эди.

– Бугун нонуштага сал кечикиб тушдинг, Женни! – дедим бепарво оҳангда.

– Ҳа, отажоним, кечаси бошим оғриди. Ҳозир тузукман. Иссиқнинг таъсири бўлса керак.

Шундай деб, у ҳар кунги одати бўйича мени ўпди.

– Гапинг тўғри, кизим – иссиқнинг таъсири бу! – деб унинг гапини маъкулладим ва биз стол атрофига ўтирдик.

Нонушта пайтида мен доим Женнини кузатдим. У ўзини гўё чой ичаётгандек қилиб кўрсатмоқчи бўларди-ю, аммо олдига қўйилган тақсимчадаги илвасин гўштига қўл ҳам урмасди – мен унинг ҳеч нима емаётганини пайқадим. Агар Женни ўзига касал юқтирган бўлса, агар у ўлса, мен, фақат мен бўламан ўз кизимнинг қотили, бу ҳам етмагандай, билмасдан ё адашиб қолиб эмас, балки ўз шахсий манфаатимни кўзлаган ҳолда, мараз кўрқоклигим туфайли, қандай жирканч ишга қўл ураётганимни кўра-била туриб қилган бўламан бу қотилликни!

Нонуштадан кейин мен кун бўйи митингларда нутқ сўзлаш ва сайловчиларнинг овозини йиғиш билан овора бўлдим. Лекин бу кун мен учун энг мудхиш, энг разил кун бўлдики, ўз виждонимни савдога қўйиб, парламент аъзоси бўлиш ва сарик чакага кадри бўлмаган обрў учун ўз маслагимни сотганим бу кунга лаънатлар ўқидим! Агар ўшанда Стефан Стронг юрагимга ғулғула солмаганида, кизим Женнини албатта эмлатган бўлардим, гарчи Стефан Стронг то умрининг охиригача энг қалин, энг жонажон дўстим бўлган бўлса ҳам, шу куни унинг руҳига мен лаънатлар ўқидим.

Мен айна вақтида уйга етиб келиб, кечқурун бўладиган зиёфат учун кийимларимни алмаштиришга улгурдим. Бугун биз меҳмонларни кутаётгандик ва Женни бу зиёфат чоғида уй бекаси сифатида иштирок этиши керак эди. Бугун у жуда хушчакчак, сертакаллуф ва ширинсухан эди. Мен кизимнинг шу окшомдагидек лайофатли бўлганини илгари ҳеч кўрмаганман. Женнининг чеҳрасида пайто бўлган ёрқин қизиллик уни яна ҳам гўзалроқ қилиб кўрсатар, кўзлари эса, қандайдир антиқа бир тарзда ўт бўлиб чакнардики, пешонасига қўндирилган бриллиант тиллакошнинг лов-лов ёниб турган шуъласини унинг хусни гўё хиралаш-

тиргандай бўларди. Лекин кизим яна ҳеч бир таомга қўл узатмаётган эди, аммо у ўз одаига зид ўларок, шу окшом бир неча кадах шампан виноси ичди. Кейин мен меҳмонларни кузатиб қўйишга улгурмасимдан, Женни тепадаги ўз хонасига ухлагани чикиб кетди ва мен ўша куни кечкурун кизим билан гаплаша олмадим.

Меҳмонлар кетганидан кейин мен кабинетимга кирдим, сигара чекиб ўтириб чуқур хаёлга толдим.

Бугун кечкурун кизимнинг юзида пайдо бўлган ёрқин қизиллик чечакнинг пинхоний иситмаси эканига ва бу дарди бало энди менинг уйимга ҳам ин қурганига шубҳа қолмаган эди. Зиёфат пайтида анчагина вино ичганимдан бўлса керак, кизишиб қоним қайнаб кетди. Лекин чечак фалокати ҳақида ўйларканман, ваҳимага тушганимдан бутун вужудим тош қотиб, юрагим орқамга тортиб кета бошлади. Ҳа, Женни юктириб бўлганди ўзига чечакни, лекин у ҳали ёш, тузалиб кетиши ҳам мумкин, лекин борди-ю, мен бу дарди балони кизимдан ўзимга юктирсам, унда ўлишим муқаррар, албатта.

“Балки аллақачон ўзимга юктириб ҳам бўлгандирман” – деб ўйлай бошладим. Ким билсин, бу даҳшатли балои азим айна шу дамда ўзининг ҳалокатли фаолиятини бошлаб юборган бўлиши ҳам мумкин. “Лекин, шундай бўлганда ҳам, – дедим, чўкаётган чўпга ёпишар, деганларидай, инграб, – ҳатто шундай бўлганда ҳам, хали кеч эмас-ку!”

Захирамда янги лимфалар бор эди: тингловчиларимга маъруза ўқиётган пайгимда чечакнинг олдини олиш учун эмлашнинг даҳшатли оқибатларга олиб келишини намойиш қилиш учун яқинда сотиб олган эдим бу лимфаларни. Агарда мен чап қўлимни ланцет билан икки-уч марта салгина тилсам – ким буни билиб ўтирибди? Қўлимнинг хиёл яллиғланиб шишгани эса, митингларда нутқ сўзлашимга ҳалал бермайди, камзулим панасидаги ўша яллиғланган шишларни ҳеч ким кўрмайди!

Бордию ҳозирнинг ўзида тараддудланиб ўтирмай, ўзимни чечакка қарши эмлагудек бўлсам, ким ҳам қаршилиқ кўрсатарди менга? Аммо ўзимнинг ноҳақлигимни тўла тушуниб турган бўлишимга қарамай, мен ҳалол, диёнатли одамман, деб ўзимга таскин берсам-у, кейин сирим очилиб мисим чикиб қолса, бу хатар мен учун энг оғир фалокат бўлардики, бу ҳақда ҳатто ўйлашнинг ўзи ҳам мени ваҳимага соларди. Ва лекин отамнинг жонини суғуриб олган, ёлғизгина кизимни аёвсиз тарзда хиппа бўга бошлаб, мени доимо ваҳимага солиб келган энг кабиҳ дарди бало олдида қандайдир гумон ва эътирозлар нима экан? Йўқ, мен ҳозирок эмлайман ўзимни! Дарров ўрнимдан туриб кабинетим эшигини кулфладим. Ётоқхоналаримизга чиқадиغان иккинчи эшик ҳақида ўйламадим ҳам, чунки Женни аллақачон ухлаб қолган ва бу томонда ундан бошқа ҳеч ким турмасди.

Мен камзулимни ечиб ташлаб, қўйлагимнинг чап енгини шимардим, ланцетни стерилизация қилиш (микроблардан поклаш) учун кичкинагина спирт чироғини ёқдим, суяк пичоқчаси билан зигирдаккина лимфа шишчасининг оғзини очдим. Кейин яланғоч чап қўлимни электр чироғи нурига тўғрилаб, креслога жойлашиб ўтирдим-да қўлимни қон чиқадиغان қилиб ланцет билан беш марта тилдим, шундан сўнг ҳар битта жароҳатга микроблардан тозаловчи тегишли дори суриб чиқдим.

Мана операция ҳам тугади, энди мен кўлимни, то ундаги қон қотгунича креслом суянчиғи оша пастга осилтириб кимир этмай ўтиришим ва фақат шундан кейингина шимарилган енгимни туширишим керак.

Шу пайт оркамда алланима хиёлгина шитирлагандай бўлди ва мен ўгирилиб, Женни билан юзма-юз учрашдим. У эшик олдида, гўё оёғида туришга ҳоли қолмагандай, кушетка суянчиғига кўлини тираб турарди.

Кўзим кизимга тушди-ю, шу заҳоти унинг кўзларида даҳшат ва нафрат ифодалари акс этганини пайқадим. Мен дарҳол электр тугмасини бураб, хонани зулматга кўмдим. Энди бу ерда фақат спирт чироғи милтиллаб ёнарди.

– Ота, – деб сўради кизим (унинг овози жуда узоқдан хириллаб эшитилди), – сиз ҳозир нима қилдингиз?

– Қоронғида қоқилиб кетиб, кўлимни камоннинг киррасига уриб олудим... – деб эсимга келган шу биринчи баҳонани айтдим, лекин кизим гапимни тугатишимга имкон бермади.

– Ох, менга раҳм қилинг отажон, раҳм қилинг! – деб илтижо қилди у. – Ёлғон гапларингизни эшитолмайман! Ахир ўз кўзим билан кўрдим-ку ҳамма қилган ишларингизни!..

Хонада сукунат ҳукм сура бошлади, бизни камраб олган зулмат оғушида бу сукунат яна ҳам изтиробли ва даҳшатли бўлиб туйилди.

Ниҳоят, Женни яна гапира бошлади:

– Наҳотки, ота, мени юпатгани бир оғизгина сўзингиз бўлмаса? Наҳотки, энди шу аҳволда ўлиб кетишим керак? Қани, айтинг, ахир сиз шунча йилдан бери юзлаб, минглаб одамларнинг ўзларини ва ўз болаларини эмлатишларига қаршилиқ қилиб келгандингиз-ку, энди қайси виждон билан ўзингизни махфий тарзда чечакка қарши эмладингиз? Ҳамонки, сиз ўша дарди балодан сақланиш учун эмлашнинг зарурий воситалигини билар экансиз, нима сабабдан мени, ўзингизнинг ёлғизгина қизингизни ҳам эмлатиш ҳақида жон қуйдирмадингиз? Нега ахир сиз одамларга, чечак эмлашни зарарли ва бемаъни хурофий бидъат, деб уқдириб келдингиз? Эҳ, ота, ота, қани, айтинг! Бу қилмишларингизнинг ҳаммасини изоҳлаб беринг менга, йўкса, ҳадемай жинни бўлиб қоладиганга ўхшайман!

Шундан кейин мен гапиришга мажбур бўлдим:

– Ўтир, Женни, майли, эшит гапимни, ёкмайман чироқни, қоронғида осонроқ бўлади гапиришим.

Ва мен кизимга ҳамма бўлган воқеаларни қисқартириб, лекин ҳеч нима яширмай, бутун бор ҳақиқатни сўзлаб бердим. Мен кизимга бутун қалбимни очиб, иродасизлигим оқибатида йўл қўйган хатоларим учун пуншаймон эканлигимни айтдим ва ундан кечирим сўрадим.

Женни бирон марта ҳам сўзимни бўлмади, лекин гапимни эшитиб бўлганидан кейин деди:

– Бечора отагинам! Шўрликкина отагинам! Бу гапларингизни менга бир неча йил аввал, балоғатга етиб фикрларингизни тушунадиган бўлганимда айтсангиз бўлмасмиди? Энди уларни айтишингиздан нима фойда? Ҳозир мен олдингизга касалим оғирлашганини айтгани тушувдим, ҳа, мен бу даҳшатли дардга чалинганимни аниқ биламан. О, агар ҳозир эшитганим ҳақиқатни бундан икки ҳафта олдин билганимда эди, мени эмламоқчи бўлган Эрнестга ҳеч ҳам монёлик қилмаган бўлардим. Чироқни ёқинг, мен яна бир марта сизни кўрмоқчиман. Зеро, энди ҳеч

качон бир-биримизни кўрмаймиз. Хонамга киришингизни тақиклайман, ўз жонимга қасд қилсам қиламан-у, аммо хонамга киритмайман сизни... Йўқ, йўқ! Яқинлашманг менга, ўпманг ҳам энди мени! Алвидо, ота! Алвидо! Мана энди ҳамма гапни билганимдан кейин ўлишимга ҳам рози бўлардим... агар ҳаётимда Эрнестни учратмаганимда... – Женни шу гапларини айтиб бўлиб, оркасига ўгирилди-да хонадан чиқиб, кенг зинадан кийнала-кийнала, секин-секин чиқиб ўз хонасига кирди ва у ердан бошқа бир марта ҳам чиқмади.

Яна бир кундан кейин Женнининг чечакка чалингани, чалинганида ҳам айни шу кунларда шаҳарда авж олган ва ҳар куни ўнлаб одамларнинг жонига қасд қилаётган энг ҳалокатли чечак тури билан оғригани маълум бўлди. Лекин шунда ҳам қизим госпиталга бориб ётмади, чунки унинг дардга чалинганини мен одамлардан сир сақлаган эдим. Мен яқинда чечакка қарши эмланган бир аёлни қизимга қараб туриш учун атайлаб Лондондан қақиртирдим. Касал қизимни даволаш билан эса шахсан ўзим шуғулландим, лекин унинг хонасига кирмадим, уни кўрмадим, сабабки, Женнининг хонасидан чиқиб митинглар, мажлисларга бораётганимда бу дарди балони бутун шаҳар аҳлига юктириб қўйишдан кўрққандим.

Агар ўзим ҳақимда гапирадиган бўлсам, орадан бир ҳафта ўтганида кўлимда тўртта йирик-йирик яра пайдо бўлдики, улар менинг энди чечакка чалинмаслигимни билдирувчи хавфсизлик кафолати эди.

Орадан яна олти кун ўтиб, сайлов куни арафаси етиб келди. Шу куни сал кўлим бўшаши билан Женнидан хабар олгани уйимга югуриб келдим ва кейинги икки кеча-кундуз давомида ўлим билан олишиб, жони узилай-узилай деб ётган қизимнинг бугун ўзини анча яхши ҳис қилаётганини эшитиб беҳад қувониб кетдим. Женнининг эшиги олдига борганимда бу янгиликни менга унинг ўзи айтди ва митингга менга муваффақият тилади, шунда мен ўзимни дунёда энг бахтли одам ҳисоблаб яна жўнаб кетдим.

Лекин мен кетганимдан кейин қизимнинг аҳволи бирдан ёмонлашибди ва у жони узила бошлаганини ҳис этиб, ўзига қараб турган аёлдан доктор Мерчисон номига телеграмма юборишни илтимос қилибди:

“Тез етиб келинг. Ўляпман. Сизни кўришни истайман”.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмай, Мерчисон Женни хонаси эшигини тақиллатибди. Ўзининг нақадар бадбашара бўлиб кетганини қайлиғига кўрсатишни хоҳламаган қизим боқувчи аёлдан, юзига чойшаб ёпиб қўйишни ва икковларини холи колдиришни сўрабди.

– Гап бундай, – дебди у доктор Мерчисон кириб Женнининг каравоти ёнига ўтиргач, – мен чечак касалидан ўляпман, сизни қақиртирганим боси – сиздан кечирим сўрамоқчиман. Сизнинг ҳақ эканлигингизни, Эрнест, мен энди билдим, лекин буни билиш менга шу қадар оғир ботдики, кўрққанимдан юрагим қинидан чиқиб кетаёзди...

Қизим мендан эшитган гапларини узук-юлук жумлаларда энтика-энтика сўзлаб берибди. Доктор унинг ҳамма айтганларини бошини ҳам қилганча жим ўтириб эшитибди. Бир соатдан кейин Женнининг жони узилибди. Мерчисон то охириги дамгача қаллиғининг ёнидан кетмабди.

Сўнг бу энг оғир жудоликдан телба бўлаётган Эрнест уйига югуриб бориб кийимини алмаштирган ва тўғри дехқонлар йиғинига келган: у ерда мен сайловчилар олдида нутқ сўзлаётган эдим. Бу митингга жуда кўп одам йиғилган эди, лекин чечак офатидан ўлаётганлар сони кун са-

йин ошиб бораётганидан, бутун шаҳар теран кайғуга ботиб ваҳимага тушган эдики, бунинг оқибагида, ҳатто энг садоқатли тарафдорларим ҳам, энди чечак эмлаш масаласидаги ягона фикрим хақида ўзларича мулоҳаза юритишиб, “Доктор Терннинг бу назарияси чиндан ҳам ҳеч эътироз билдириб бўлмайдиган ҳақиқатмикин?”, – деб шубҳага тушган ва иккилана бошлаган эдилар.

Шунга карамай, вакцинация масаласини жўрттага четлаб ўтган бу нутқимни оломон завқ-шавқ билан бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, ҳурмат-эҳтиром ила қарши олди. Мен нутқимнинг охирида мажлис аҳлига мурожаат қилиб, уларни бу сафар ҳам озодликнинг буюк принципларига содиқ бўлишга даъват этарканман, мени халқ вакили этиб парламентга сайлаганлари учун йигирма йилдан бери шу буюк принципларни жидду жаҳд билан ҳимоя қилиб келаётганимни ва ҳаминиша бу менинг энг фахрли ишим бўлганини эслатдим ҳамда эртага бўладиган сайловда халқ манфаатларини йигирма йил давомида қатъий ишонч билан ҳимоя қилиб, инсон ҳақ-ҳуқуқлари учун курашаётган номзодларга овоз беришларини сўрадим улардан.

Мен нутқимни тантанавор хайқириқлар, гулдирос қарсақлар кутловида тугатиб жойимга ўтиргандим, шу пайт залнинг орқа томонидаги галереянинг қоронғи бир бурчагидан овоз эшитилди:

– Мен доктор Терндан сўрамоқчиман: у чечакка қарши эмлашнинг самара беришига ишонадимми?

Бутун мажлис аҳли хиёлгина хиринглаб кулиб қўйди, мажлис раиси эса, ўрнидан тураркан жилмайганча деди:

– Ўйлайманки, мистер Тернга бундай савол билан мурожаат қилишнинг ҳеч ҳожати йўқ, чунки у мана, йигирма йилдан бери бутун Англияда антивакцинациянинг энг жонқуяр ҳомийси ҳисобланиб келяпти.

– Мен саволимни яна такрорлайман! – деди тагин ўша овоз.

Бегона одамнинг бу сакраши раиснинг ғашини келтирди.

– Агар савол берган номаълум кимса галереянинг қоронғи бурчагида беркиниб ўтирмай, кимлигини бизга очиқ кўрсатса, доктор Терн унинг синчковлигини, албатта, қондиргай.

Галереядагилар ғимирлаб қолишди ва бир одам у ердаги кишилар орасидан ўзига йўл очиб пастга туша бошлади.

Мана, ниҳоят савол берган махфий кимса саҳна олдига яқин келди ва мен қизимнинг қайлиғи доктор Эрнест Мерчисонни бир қарашдаёқ танидим.

– Мен сиздан сўрамоқчиман, сэр, – деди у ўша-ўша қўрс ва дағал овозда, – сиз ўзингиз ишонасизми ё йўқми чечакка қарши эмлашнинг самара беришига?

Мен нима деб жавоб қилишим мумкин эди?

– Ўйлайманки, сэр, менинг шу кейинги йигирма йил давомида олиб берган ижтимоий фаолиятим, ҳозир бу ерда жаноб раис эслаб ўтганидай, сизнинг саволингизга жавобим бўлиши мумкин. Мен ўзимнинг фикр-мулоҳазаларим ва нўқтаи назарларимни сўзлаган нутқларимда тингловчиларга ҳам очиқ, ҳам ёзма тарзларда жуда кўп марта изҳор этганманки, улар ҳозир бу ерга йиғилган мажлис аҳлига аёндир.

Шунда Эрнест Мерчисон менга орқа ўғирди-да, янғроқ ва баралла овозда мажлис аҳлига мурожаат қилиб:

– Денчестер фукарolari! – деди ва митингга йиғилган барча одамлар диққатини ўзига қаратди. – Ҳаммангиз эшитгансиз ва биласиз албатта, доктор Тернинг, чечакнинг олдини олиш учун эмлаш бефойда, ҳаттоки зарарлидир, деган таълимотини. У ўзининг бу фикрини халқимиз онгига очикдан-очик сингдириш билан минг-минглаб одамларнинг ўзларини ҳамда ўз фарзандларини эмлатишларига тўсқинлик қилиб келди. Энди мен ундан ўзининг ана шу эътиқодини ўз тили билан бутун халққа очик баён қилишини ҳамда ҳаммангизнинг кўзингиз олдида чап кўлини очиб кўрсатишини сўрайман.

Мажлис ахли орасида шов-шув кўтарилди: “Э, уялинг-е!”, “Йўк, кўрсатсин!”, – деган овозлар эшитилди. Менинг тарафдорларим қаттиқ ғазабланишиб, бутун зални бошларига кўтариб бакира бошлашди, бу бакирик-чакирик, шовкин-суронларнинг ҳаммаси менинг қулоғимга ўрмондаги ваҳший хайвонларнинг ўқириши бўлиб эшитилди, лекин мен бутун ирода кучимни жамлаб ҳушимни йиғиб олдидим-да, оломонга юзланиб дедим:

– Мен ҳар қандай саволга ҳам жавоб бериш учун келганман бу ерга, лекин, илтимос, мени ҳақорат қилишларига йўл қўйманглар!

Оломон шовкин солар, безовта бўларди, Эрнест Мерчисон эса, менинг ёнимда худди бадқаҳр тақдирдек, бешафкат ажал фариштасидек кимир этмай хотиржам кайфиятда турарди.

Залда шовкин тингач, у яна баралла овоз билан деди:

– Мен саволимни яна такрорлайман. Шаҳарда чечак касали кун сайин авж олиб бормоқда, юзлаб одамлар кирилиб кетяпти, ҳозир кўплар чечак балосидан сақланиш учун шоша-пиша ўзларини эмлата бошладилар. Шунга кўра, доктор Терн ўзини чечакка қарши эмланмаганлигини исботлаш учун, ҳозир бутун жамоага чап кўлини очиб кўрсатсин!

Мажлис раиси менга безовталаниб қаради, шунда мен унинг лаблари кўқариб кетганини ва пир-пир уча бошлаганини кўрдим.

– Митингни ёпиқ деб эълон қиламан! – деди у бор овози билан бақариб.

Мен шоша-пиша саҳнадан туша бошладим. Шу пайт бирдан қулоғим тагида бадқаҳр тақдирнинг овози жаранглаб эшитилди: “Қотил! Ўша яшираётган нарсангни мана мен очиб кўрсатаман!” Ва мен ҳушимни йиғиб олишга улгурмасимдан, Мерчисон ўнг кўли билан хиқилдоғимни бўғиб, чап кўли билан камзулим ва қўйлагимнинг чап енгини бир ҳамлада шартта юлиб олиб, чап елкамни яланғочлади ва хиёнаткор чечак белгилари ҳамманинг кўзига яққол ташланиб, бутун халқ кўзи олдида шарманда бўлганимни намойиш қилдилар.

Мен ҳушимдан кета бошлаганимда, қилган ваъзларим, берган таълимларимни эшитиб алданган юзлаб, минглаб одамларнинг ваҳшиёна бақаришиб, мени лаънатлаганларини, бўралаб ҳақорат қилганларини эшитдим. Ўшандан бери бу таҳқиру лаънатлар мени ҳамма ерда таъкиб қилиб келмоқдалар. Бу таҳқиру қарғишлар мени ўз ватанимдан бош олиб чиқиб кетишга мажбур этдилар, улар ҳатто ҳозир, шу бегона юртда ҳам менга тинчлик бермаётирлар...

Қиссам тугади, айтадиган бошқа гапим қолмади.

Азизиддин НАСАФИЙ

КОМИЛ ИНСОН КИТОБИ¹

Форс тилидан
Нажмиддин КОМИЛОВ,
Олимжон ДАВЛАТОВ таржумаси

ЎН ЕТТИНЧИ РИСОЛА

ИЛК ЯРАТИҚ ҲАҚИДАГИ ҲАДИСЛАР БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳмонир Роҳим

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ъала анбиёйҳи ва авлиёйҳи хойру холқиҳи, ва ъала алиҳим ва асҳобиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва фақирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – аҳодиси авойил (илк яратик ҳақидаги ҳадислар) ҳақида бир рисола тартиб бериб, унда бу ҳадислардан мақсад бир жавҳар ёки ҳар бир ҳадисдан мақсад бўлган жавҳарлар турлича эканлигини тушунтириб беришимни сўрадилар. Чунки бир ҳадисда “Аввалу мо халақаллоҳу таоло ал-Ақл” (Аллоҳ таоло яратган илк нарса – Ақлдир) дейилган бўлса, бошқа бир ҳадисда келтирилганким, “Аввалу мо халақаллоҳу таоло ал-Қалам” (Аллоҳ таоло яратган илк нарса – Қаламдир), яна бошқа бир ҳадисда “Аввалу мо халақаллоҳу таоло ал-Арш” (Аллоҳ таоло яратган илк нарса – Аршдир) дейилган; бунга ўхшаш ҳадислар жуда кўп. Бундан ташқари, фаришта нима, шайтон нима, шулар ҳақида ҳам маълумот беришимни сўрадилар.

Уларнинг тақлифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муктадир.

Биринчи фасл

АҚЛ ВА УНИНГ ҚАЛАМИ БАЁНИДА

Билгилки, Аллоҳ таоло малакут оламида яратган илк нарса – Биринчи Ақлдирким, у Аллоҳнинг Қаламидир; Аллоҳ таоло мулк оламида яратган илк нарса Биринчи фалақдирким, у Аллоҳнинг Аршидир. Аллоҳнинг Қалами бўлмиш Биринчи Ақл – нур дарёси эди, Аллоҳнинг Арши

¹ Давоми. Бошланиши аввалги сонларда.

бўлмиш Биринчи фалак – зулмат дарёси эди; ушбу Қаламга хитоб келдиким: ушбу Аршга ёз! Қалам айтди: Худовандо! Нима ёзайин? Хитоб келдиким, бўлган, бўлаётган ва киёматга қадар бўладиган барча нарсаларни ёз! Қалам ёзди. “Инналлоҳа таола холақал-халқа фий зулматин сумма рашша ʔалайҳим мин нуриҳи фаман асоба мин золикан-нури ихтада, ва ман залла фағаво”.

Эй дарвеш! Нур сочилиши нима эканлиги ва қанақа эканлигини биласан. Нур учта ҳарф – “нун”, “вов” ва “ро”дан таркиб топган. Нун – набийдан, вов – валийдан, ро – рушд (камол топиш, етуклик)дан иборат. Нур рашши – сочилиши тўғри йўлга кўрсатиш (рушди ҳидоят)дан, валийни ва набийни юборишдан иборат. Кимгаки рушд ва ақл бериб, унга набий юбордилар умумий нурни топди, кимники валийга таништирдилар, у хос нурни топди. Йақаду зайтухо йазиʔу ва лав лам тамсасху нарун ва нурун ʔала нурун йаҳдийаллоҳу линуриҳи ман яшау ва йазрибуллоҳал-амсола линнаси валлоҳу бикулли шайʔин ʔалийм.

Аллоҳнинг сўзи: “Аллоҳ осмонлар ва Ернинг “нури”дир. Нурунинг мисоли худди бир тоқча ичидаги чирок, бу чирок бир шиша ичида, у шиша гўё бир дурдан яралган юлдузга ўхшайди. У (чирок) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган муборак зайтун дарахти (мойи)дан ёқилур. Унинг мойи (мусаффолигидан), ғарчи унга олов тегмаса-да, (атрофни) ёритиб юборгудекдир. (Мазкурлар қўшилганда эса) нур устига нур (бўлур). Аллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур. Аллоҳ одамлар (ибрат олишлари) учун (мана шундай) мисолларни келтирур. Аллоҳ барча нарсани билувчидир”.¹

Сўз чўзилиб, асл мақсаддан узоқлашдик.

Эй дарвеш! Аллоҳ таоло катта оламда бир Қалам яратибди, у – Биринчи Ақлдир, кичик оламда ҳам бир қалам яратибдир, у – инсоннинг ақлидир.

Олдингиларни билиб олдинг, энди билгилки, инсон ақлининг сиртдан қараганда икки қалами бор, бу икки қаламнинг бири – тил, иккинчиси – қўлдир. Тил – илм зоҳир бўлишининг асбобидир, қўл – амал зоҳир бўлишининг асбобидир. Тил ва қўл қаламдирлар ва ҳамиша Китобдадирлар, аммо ҳақиқий қалам ақлдир, негаки, инсоннинг билими ва қудратининг мазҳари – ақлдир. Тил ва қўл эса инсон ақлининг суратидирлар. Инсон ақли фақат ушбу икки қалам воситасида шаҳодат оламида зоҳир бўлади. Тил ақл сўзини ҳозир бўлганларга етказди, китоб – ақл сўзини ғойибларга етказди. Фитратдаги ҳикматлар ва ақлли фикрлар тилдан зоҳир бўлади, амалий ҳикматлар ва идрок этувчи санʔатлар қўлдан пайдо бўлади.

Эй дарвеш! Ақл яратилгандир, шу жиҳатданким, ақл сўзлашувчидир ва тил ҳам сўзлашувчидир; ақл ўргатувчидир, тил ҳам ўргатувчидир; Ақл Аллоҳнинг элчисидир, тил Ақлнинг элчисидир. Жабарут ақлининг ўзларига хос суратлари бор, малакут ақлининг ўзларига хос суратлари бор, мулк ақлининг ўзларига хос суратлари бор, аммо ҳар бир нарсанинг сурати ўзининг ҳолатига мос бўлади. Мулк ақлининг сурати ҳиссийдир, малакут ақлининг сурати ақлийдир, жабарут ақлининг ҳақиқий сурати бордир.

Аллоҳ таоло мулкни малакут суратида яратиб, малакутнинг мазҳари этмишдир; малакутни жабарут суратида яратиб, жабарут сифатларининг мазҳари этмишдир. Шу учун жабарут ақли малакутга ошиқдирлар,

¹ Нур, 35-оят.

малакут аҳли ҳам мулк аҳлига ошиқдирлар. Чунки жабарут аҳли малакутда ўз жамолларини кўрадилар ҳамда ўз сифатларини мушоҳада этадилар. Шундан келиб чиқиб, айтадиларким, Вужуд Ишкка тўладир ва Ўзига Ошиқдир. Барча ҳаракатда, ҳаракатда шавклари бор ва ўзларини талаб қиладилар. Сўз чўзилмасликни шунча истасам ҳам, ихтиёримсиз чўзилиб кетаяпти.

Эй дарвеш! Кичик оламдагиларни маълум қилдинг, катта оламда ҳам шундай деб билгил. Билгилки, Биринчи Ақлнинг ҳам қуйи оламда иккита қалами бордир, бу қаламларнинг бири – пайғамбар, иккинчиси – султондир. Пайғамбар – Илм мазҳаридир, султон – Қудрат мазҳаридир. Пайғамбар ва султон Илм ва Қудрат мазҳаридир, Илм ва Қудрат улардан ҳаммиша жорий бўлади, аммо ҳақиқий Қалам – Биринчи Ақлди; Пайғамбар ва султон Биринчи Ақлнинг мазҳаридирлар; негаки, Аллоҳнинг Илми ва Қудратининг мазҳари Биринчи Ақл бўлиб, Биринчи Ақлнинг илми ва қудрати ушбу оламда фақат шу икки қалам орқали зоҳир бўлади. Бир киши ҳам пайғамбар ва ҳам султон бўлиши, ҳам Илм ва ҳам Қудратнинг мазҳари бўлиши мумкин. Шу сабабдан буюрдиким, “Инналлоҳа таъала холақол-Адамаъа суратир-Роҳман”.

Эй дарвеш! Одам набий-Пайғамбардир, у Биринчи Ақлнинг суратидир; Биринчи Ақл Одамнинг жамолида ўз суратини кўради ва ўз сифатларини мушоҳада этади. Аллоҳ таоло Одамни Биринчи Ақл суратида яратмишдир.

Эй дарвеш! Биринчи Ақлнинг зоҳир илмида тўртта қалами бор, инсоннинг ақли ҳам зоҳир оламида тўртта қалами бор, аммо бу саккизта қаламнинг ҳаммасини ҳам баён этсам, сўз чўзилиб кетарди. Қалаванинг учини зехни ўткир кишиларга бердим, ўз фикрлари билан хулоса қилиб оладилар. Агар саккизтадан кўп дейишса ҳам, тўғри айтган бўладилар, чунки мулк олами малакут оламининг асбоби ва меҳнат қуролидир, мулк оламининг ҳар бир нарсаси малакут оламининг сифатларининг зуҳуридир: Нун вал-қалам ва ма йастирун. “Нун” – жабарутдан иборат, “қалам” – малакутдан иборат, “Ва ма йастирун” – мулкдан иборатдирким, улар қаламнинг суратларидирлар.

Аллоҳнинг сўзи: “Нун. Қалам ва (у билан) ёзадиган нарсалар (битиклар) билан қасамёд этаманки”.

Эй дарвеш! Агар жабарутни Давот(сиёҳдон), малакутни Қалам, мулкни Лавҳ, десалар, тўғридир; агар жабарутни Давот, малакутни Қалам ва мулкни Қаламнинг сурати ва Қаламнинг асбоби – дасгоҳи, десалар, у ҳам тўғридир.

Эй дарвеш! Агар мулк Қаламнинг сурати ва асбоби бўлса, бас, Қаламга хитоб келдиким, “Ёз!” Маъноси шуки, мартабаларингни пайдо қил ва мулкдан ўз сифатларинг мазҳари ҳамда асбобларингни зоҳир айла; Қалам буларни ёзди. “Жафғал-Қалам”нинг маъноси шуки, Қалам ўз мартабалари ва асбоб-дасгоҳларини барчасини пайдо қилди, муфрадот (оддий нарсалар) буткул пайдо бўлдилар. Энди мураккабот нима қилсалар, ўзлари билан келтирганлар.

АҚЛ – АЛЛОҲНИНГ ФЕЪЛЛАРИ ВА СИФАТЛАРИНИНГ МАЗҲАРИ ЭКАНЛИГИ БАЁНИДА

Билгилки, ушбу рисоланинг бошида айтилганидек, Аллоҳ таоло малакут оламида яратган илк нарса – бир жавҳар эди, бу жавҳарнинг номи – Биринчи Ақлдир, у Аллоҳнинг Қаламидир; Аллоҳ таоло мулк оламида яратган илк нарса ҳам бир жавҳар эди, бу жавҳарнинг номи – Биринчи фалак эди, у Аллоҳ таолонинг Аршидир. Ушбу Биринчи Ақл Аллоҳнинг Аршида муставийдир. Биринчи Ақл Аллоҳнинг исмлари ва сифатларининг мазҳаридир. Аллоҳнинг исмлари, сифатлари ва феъллари Биринчи Ақлдан зоҳир бўлади.

Эй дарвеш! Ҳаёт, Илм, Ирода, Кудрат, Самъ, Басар, Калом – Биринчи Ақлнинг сифатларидир, Ижод, Ихё (тирилиш) ва Таълим – Биринчи Ақлнинг феълларидир. Биринчи Ақлнинг улуғлиги даражасини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди. Улуғ шайхлардан кўпчилик ушбу Биринчи Ақлга етишганлар ва шу Биринчи Ақлда қолиб кетдилар, чунки улар Биринчи Ақлнинг сифатлари ва феълларини кўриб, унинг ҳукмидан устун бошқа ҳукм кўрмадилар, унинг амридан устун бошқа амр топмадилар; “Иннама амруху иза арода шайъан ан йакулу кун фаякун”.

Аллоҳнинг сўзи: “Бирор нарсани (яратиш)ни ирода қилганида, Унинг иши фақатгина: “Бўл!” – дейишдир. У (наrsa) эса бўлур (вужудга келур)”¹.

Аллоҳ – шу бўлса керак, деб бир муддат унга сиғиндилар; сўнг Ҳақ таолонинг инояти етиб, Биринчи Ақлнинг ҳукмидан устун Ҳукм кўрдилар, унинг амридан устун Амр топдилар: “Ва ма амруна илла ваҳидатун каламҳим бил-басар”.

Аллоҳнинг сўзи: “Бизнинг фармонимиз фақат биргина (“Бўл!”, – деган сўздир). (Муддати) кўз юмиб очгунчадир”².

Сўнг уларга ойдинлашдики, у – Аллоҳнинг халифасидир, Аллоҳ эмас, у Аллоҳнинг сифатлари ва феълларининг мазҳаридир.

Эй дарвеш! Куръони Карим ва ҳадиси шарифда Биринчи Ақлнинг зикри кўп келтирилган.

Учинчи фасл

БИРИНЧИ АҚЛНИНГ ТУРЛИ ИСМЛАРИ БАЁНИДА

Билгилки, Биринчи Ақлни изофа ва эътиборлар ила турли исмлар билан зикр этмишлар.

Эй дарвеш! Агар бир нарсани юзта эътибор билан номласалар, бу нарса бу юзта ном билан кўпайиб кетмайди. Масалан, агар бир кишини турли эътибор билан турлича – темирчи, косиб, тикувчи ва шу кабилар билан номласалар, бу турли исмлар ўша одамни ҳеч қачон кўпайтирмади.

Олдингиларни билиб олдинг, энди билгилки, пайғамбарлар бир жавҳар кўрдилар – тирик эди ва бошқаларни тирилтирарди, исмини Рух қўйдилар. Шу жиҳатданким, Рух тирик ва тирилтирувчидир. Худди шу

¹ Есин, 82-оят.

² Қамар, 50-оят.

жавҳарни кўрдиларким, биларди ва бошқаларга ҳам ўргатарди, исмини Акл қўйдилар. Шу жиҳатданким, Акл ҳам олим, ҳам муаллимдир. Худди шу жавҳарни кўрдиларким, пайдо эди ва бошқаларни ҳам пайдо қиларди, исмини Нур қўйдилар. Шу жиҳатданким, Нур ҳам зоҳир ва ҳам мазҳардир.

Эй дарвеш! Агар ҳар бирига таъриф берсак, гап чўзилади. Худди шу жавҳарни кўрдиларким, кўнгилларга илмларни нақш этувчи эди, исмини Қалам қўйдилар. Худди шу жавҳарни кўрдиларким, бўлган, бўлаётган ва бўлажак барча нарсалар унга ёзилган эди, исмини Лавҳи маҳфуз қўйдилар. Агар худди шу жавҳарни Байтуллоҳ ва Байтул-атийқ ва Байтулмаъмур ва Байти аввал ва Масжиди Ақсо ва Одам ва Аллоҳнинг расули ва муқарраб фаришта ва Арши азим деб айтсалар ҳам, хато бўлмайди. Буларнинг барчаси – Биринчи Ақлнинг исмлари дир.

Тўртинчи фасл

ФАРИШТА ВА ШАЙТОН БАЁНИДА

Билгилки, баъзилар айтадиларким, фаришта – қошиф (кашф этувчи) ва шайтон сотир (ёпувчи) дир. Баъзилар айтадиларким, фаришта – сабабдир, шайтон ҳам сабабдир. Қашф сабаби фариштадир, сатр сабаби шайтондир. Яхшилик сабаби фариштадир. Ёмонлик сабаби шайтондир; раҳмат сабаби фариштадир, азоб сабаби шайтондир. Кимки сени яхши ишларга даъват қилиб, ёмон ишлардан қайтарса, сенинг фариштангдир; кимки сени ёмон ишларга даъват қилиб, яхши ишлардан қайтарса, сенинг шайтонинг ўшадир.

Эй дарвеш! Ўз она юртим – Насаф шаҳрида эдим. Бир кеча Расулуллоҳ (с.а.в)ни тушимда кўрдим. Буюрдиларким: “Эй Азиз! “Аъзу” ўқийдиган дев ва “Ла ҳавла” айтадиган шайтонни биласанми?” Дедим: Йўқ ё Расулуллоҳ. Дедиларким, фалончи “Аъзу” ўқийдиган дев ва фалончи “Ла ҳавла” айтадиган шайтондир, улардан ҳазир бўл.

Иккаласини ҳам танирдим ва улар билан суҳбатдош эдим, уларнинг суҳбатини тарк этдим.

Бешинчи фасл

ФАРИШТАЛАР БАЁНИДА

Билгилки, бу заифнинг фикрича, улвий оламнинг ишчилари ва куйи оламнинг ишчилари – барчалари фаришталардир. Ҳар бирининг илми маълумдир, ҳар бирининг амали маълумдир, ҳар бирининг мақоми маълумдир. “Ва ма минна илла лаҳу мақомин маълумин”. Уларнинг илми кўпаймайди ва амаллари ўзгармайди. Ҳар бири ўз амалига машғулдир. Бу илм ва амални бировдан ўрганмадилар, уларнинг илми ва амаллари туғмадир, уларнинг зоти билан биргадир. Унга амал қилмаслик қўлларидан келмайди, унга хилоф ҳам амал қилолмайдилар. “Ла йаъсуналлоҳа ма амараҳум ва йафъалуна ма йуъмурун”.

Аллоҳнинг сўзи: “Эй, имон келтирганлар! Ўзларингизни ва оила аъзоларингизни ёқилғиси одамлар ва тошлар бўлмиш дўзахдан сақлангизки, унда дағал ва қаттиққўл, Аллоҳ буюрган нарсага итоатсизлик

килмайдиган, фақат буюрилган ишни қиладиган фаришталар (хизмат қилурлар)”.¹

Эй дарвеш! Биринчи ақл фақат бир сафдир, улвий олам ва қуйи оламнинг фаришталари ҳам бир сафдир. Чунки барчаси унинг мартабаларидирлар ва уларнинг барчасининг мабдаъи – сарчашмаси удир. Комилларнинг қайтиши ҳам унга бўлур. У комилларнинг жаннатидир: йавма йақумур-Руху вал-малаикату соффан ла йатакаллимуна илла ман азина лахур-Роҳману ва кола савабан заликал-йавмал-ҳаққи фаман шаат-тахазза ила Роббиҳи маабан”.

Аллоҳнинг сўзи: “Рух (Жаброил) ва (барча) фаришталар саф тортиб турадиган кунда (одамлар) гапирмаслар, фақат Раҳмон (меҳрибон зот) изн берган кишигина (сўзлар) ва (фақат) рост сўзлар. Бу ҳақ (ва рост) бўлган кундир. Бас, ким хоҳласа Парвардигори томон қайтадиган йўлни тутар”².

“Ма ла йатакаллимуна”, яъниким Одамдан ўзга барча мавжудотнинг турлари гапиришни билмайдилар. “Заликал-йавмул-ҳаққи” – Явм (кун) – даражадан иборатдир, яъниким ушбу инсоний мартаба ҳақдир; шу жиҳатданким, ушбу инсоний мартабага етишмагунча, қайтишга истеъдоди йўқдир. Ўз мабдаъ ва маъодини билмайди, ўз Парвардигорини танимайди. Энди ушбу мартабада ҳар ким хоҳласа, қайта олади; Фаман шаа-т-тахазза ила Роббиҳи маабан”.

Олтинчи фасл

НАСИҲАТ БАЁНИДА

Билгилки, одамлар бу дунёга ўз ихтиёрларидан ташқарида келадилар. Бу дунёга келиб-кетадиган ҳар юз минг кишидан биттаси ўзини аслида ким эканлигини англай олади, дунёни аслида қандай бўлса, шундай танийди, каердан келиб, қаён бораётганини билади. Яъниким, ўзининг мабдаъ ва маъоди – ибтидоси ва интиҳоси, илмулякин ва ҳаққулякинни таниди ва кўрди. Бошқалар барчаси сўқир келдилар ва сўқир кетдилар: “Ман кана фий ҳазихи аъма фаҳува фил-ахирати аъма ва азалла сабилан”.

Аллоҳнинг сўзи: “Кимки, бу (дунё)да кўр (гумроҳ) экан, бас, у охиратда ҳам кўр ва бутунлай йўлдан озувчидир”³.

Ҳар бири ҳайвонлик даражаларининг бирига тушиб кетиб, инсонийлик макомга кўтарилмади, чунки бу оламда қорин ғами, шаҳватни қондириш ва бола-чақа орттириш ташвиши билан машғул эдилар. Умрларининг аввалидан охиригача уларнинг саъй-ҳаракати ҳам, урушлари ва ярашишлари ҳам шу учун эди. Ушбу уч нарсадан бошқа ҳеч нарса кўрмадилар ҳам, билмадилар ҳам: “Ва лакод зароъна лажаҳаннама касирон минал-жинни вал-инси лаҳум кулубун ла йафҳамуна биха ва лаҳум аъйунул ла йубсируна биха ва лаҳум азонун ла ясмаъуна биха улаика кал-анъами бал хум азаллу, улаика хумул-ғофилун”.

Аллоҳнинг сўзи: “Жаҳаннам учун жинлар ва инсонларнинг кўпчилигини яратганмиз. Уларда қалблар бор, (лекин) улар билан “англамайдилар”. Уларда кўзлар бор, (лекин) улар билан “кўрмайдилар”.

¹ Таҳрим, 6-оят.

² Набаъ, 38,39-оятлар.

³ Исро, 72-оят.

Уларда кулоқлар бор, (лекин) улар билан “эшитмайдилар”. Ана ўшалар хайвонлар кабидирлар. Балки, улар (янада) адашганроқдирлар. Айнан ўшалар ғофиллардир”¹.

Айримлари ушбу учта бут-санамдан кутулиб, булардан-да каттароқ бошқа уч бутга йўлиқдилар. Бу учта хижобдан ўтиб, бундан-да кучлироқ бошқа учта хижобда қолиб кетдилар. Булар – зоҳирпарастлик, мол-дунёпарастлик ва мансабпарастликдир. Бу учта бут каттароқ ва бу учта хижоб кучлироқдир.

Эй дарвеш! Дунё бундан ортиқ эмас, бу олти нарса дунёнинг шоҳларидир. Охирги учта шоҳ агар кучга тўлиб, ғалаба қилсалар, аввалгилари кучсизланиб, мағлуб бўладилар. Дунё аҳли ҳар бирлари бу шоҳларнинг бирининг, баъзида олтига шоҳнинг ҳаммасининг соясида паноҳ истаб, умр кечирадилар. Бу – ўз нафсининг роҳат топиши ва лаззатланиб, мурод ҳосил қилмоқ учундир. Билмайдиларким, нафснинг битта муродиға етмоқ учун ўнга, балким, юзлаб, минглаб маҳрумликларга чидаш керак. Битта вақтинчалик хурсандчилик учун мингга ғуссага ким кўнади? Доно киши бунга ҳеч қачон чидамайди, ўша хурсандчиликдан воз кеча қолади. Аммо нодон кишилар ўша битта хурсандчилик талабида бўлади ва ғофилдирким, бу битта хурсандчиликдан кейин қанчалар ғуссалар уни ғафлатда қолдиради: улоика кал-анъами бал хум азаллу улаика хумул-ғофилун”.

Аллоҳнинг сўзи: “Жаҳаннам учун жинлар ва инсонларнинг кўпчилигини яратганмиз. Уларда калблар бор, (лекин) улар билан “англамайдилар”. Уларда кўзлар бор, (лекин) улар билан “кўрмайдилар”. Уларда кулоқлар бор, (лекин) улар билан “эшитмайдилар”. Ана ўшалар хайвонлар кабидирлар. Балки, улар (янада) адашганроқдирлар. Айнан ўшалар ғофиллардир”².

Эй дарвеш! Айтилган дунёнинг шоҳлари ўзи соядир, сояли шоҳлар эмас. Чунки дунё ўзи соядир ва вужуди зиллий (сояли вужуд)дир; кўринади, аммо ҳақиқий эмас. Бу соядан ҳеч кимга роҳат етмайди, фақат заҳмат ва машаққат кўпаяди, чунки бу соянинг салкини йўқ, иссиқликни қайтаролмайди, балким иссиқлик ва ҳароратни оширади. “Инталақу ила зиллин зий салоса шаъбин ло залилун ва ла йағний минал-лаҳаби иннаҳа тармий бишарорин қалқасри кааннаҳа жамалату сафарин”.

Аллоҳнинг сўзи: “Уч бўлакли сояга борингиз! Ҳеч қандай салкинлик бермайдиган ва алангани ҳам тўсмайдиган (“соя”дир у). Дарвоқе, у (жаҳаннам баландликда) қасрдек (улкан) алангаларни отур. (Улар) худди сарик туяга ўхшар”³.

Эй дарвеш! Хижоб ҳақиқатда еттита келди: бири – нафси дўст тутмоқ, қолгани – айтилган олтига нарсани нафс учун дўст тутмоқ. Бу еттита нарса ҳар бири бепоён бир дўзахдир. Ҳар бири бир лаҳзада минглаб кишини ютиб юбориб, ўшанда ҳам оч-наҳор қоладиган йиртқич наҳангдир. Инсонда барча ёмон хислатлар ва ёвуз сифатлар ушбу еттита нарса воситасида шаклланади. Инсонга дунё ва охирада етишажак минглаб балолар, азоблар ва офатлар шу етти нарса туфайли содир бўлади. Инсон бундан беҳабар ғафлатда умр кечиради: улиика кал-анъами балхум азаллу ва улаика хумул-ғофилун”.

¹ Аъроф, 179-оят.

² Аъроф, 179-оят.

³ Мурсалот, 30-33 оятлар.

Аллоҳнинг сўзи: “Жаҳаннам учун жинлар ва инсонларнинг кўпчилигини яратганмиз. Уларда қалблар бор, (лекин) улар билан “англамайдилар”. Уларда кўзлар бор, (лекин) улар билан “кўрмайдилар”. Уларда кулоқлар бор, (лекин) улар билан “эшитмайдилар”. Ана ўшалар ҳайвонлар кабидирлар. Балки, улар (янада) адашганроқдирлар. Айнан ўшалар ғофиллардир”¹.

Фафлат уйқусидан уйғониб, шаҳват мастлигидан ўзига келгач, ақл камоли билан инсонийлик мартабасига етишади. Бу оламни қандай бўлса, шундайлигича кўради ва билади, албатта, бу оламдан тўяди ва нафратланади. Бунинг аломати шуки, бу дунёда кафасдаги қуш каби ёхуд зиндондаги тутқун сингари яшар. Яна бир аломати шуки, бу дунёдан кетиш вақти бўлганида, унинг сўзи ушбу бўлар: фазту ва роббул-каъбаги.

Эй дарвеш! Кўп улуг кишилар ушбу оламда турли балолар ва фитналарни кўриб, кўп азиятлар ва машаққатларни дунё ва охирада мушоҳада этиб, демишларким, кошкийди онандан туғилмасдим ва кошкийди тупроқ бўлардим; тупроқдан куйроқ даража йўқ, йўқса бу даражани ҳам орзу қилмасдилар. Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

ЎН САККИЗИНЧИ РИСОЛА

ВАҲИЙ, ИЛҲОМ ВА ТУШ КЎРМОҚ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳмонир Роҳим

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ʼала анбиёйҳи ва авлиёйҳи хойру холқиҳи ва ʼала алиҳим ва асхабиҳим ат-тоиййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва фақирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – ваҳий, илҳом ва туш кўриш ҳақида бир рисола тартиб беришимни сўрадилар. Уларнинг таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муктадир.

Биринчи фасл

ИНСОНИЙ РУҲ БАЁНИДА

Аллоҳ таоло сени икки оламда азиз қилсин, билгилки, инсон ўз ички оламини поклаб, кўнгил кўзгусини мусаффо этса, осмон фаришталарига ёвуқ келади, чунки осмон фаришталари барчалари пок ва мусаффордирлар, илм ва таҳорат соҳибидирлар.

Эй дарвеш! Инсон руҳи осмон фаришталари жинсидандир, пок ва соф бир жавҳардан яралгандир. Аммо жасад воситасида булғаниб, ғубор қоплабди. Баданнинг шаҳвати ва лаззатларини тарк этиб, илм ва поклик ҳосил этса, ўзининг таши ва ичини покласа, кўнгил кўзгусига сайқал берса, яна пок ва мусаффо бўлади. Пок ва мусаффо бўлгач, унинг руҳи осмон

¹ Аъроф, 179-оят.

фаришталари билан муносабат ҳосил қилади. Бу муносабат пайдо бўлгач, бир-бирига қарама-қарши қўйилган иккита мусаффо кўзгу каби бўлади. Унда нима кўринса, бунда ҳам ўз аксини топади, бунда нима акс топса, унда зоҳир бўлади. Бундай мулоқот тушда ҳам, ўнгда ҳам содир бўлади, тушда кўпроқ, ўнгда камроқ бўлади. Уйғокликдаги мулоқот важд, ворид ва илҳомга сабаб бўлади, уйқудаги мулоқот ўнг тушнинг сабаби бўлади.

Иккинчи фасл

ОСМОН ФАРИШТАЛАРИ БАЁНИДА

Билгилки, осмон фаришталари барчалари пок ва мусаффордирлар, барчалари илм ва таҳорат эгасидирлар, фаришта жойлашган осмон қанча юксак бўлса, у ҳам шунча покрок ва мусаффорокдир, илм ва таҳорати кўпроқдир. Демак, одам қанча покрок ва софрок бўлса, шунча кўп илм ва покликка эришади; юксакрок осмондаги фаришталар билан муносабат ҳосил қилади. Алалоқибат шундай бир мақомга келадики, поклик, сафо, илм ва таҳоратда барча фаришталардан ўзиб, Биринчи Ақлга етишади. Айримлар айтадиларким, Биринчи Ақлдан ўзиб кетолмайди, Биринчи Ақлдан файз олади. Биринчи Ақл солиқ ва Аллоҳ ўртасида восита бўлади, чунки Биринчи Ақл Аллоҳнинг муқарраб фариштасидир, у жуда ҳам улуг ва донишманддир, ундан донишмандрок ва яқинроқ бошқа нарса йўқ. Айримлар айтадиларким, солиқ Биринчи Ақлдан ҳам ўзиб кетади, фаришта воситачилигисиз Аллоҳ билан сўзлашади ва Ундан эшитади. Бу одамийлик мақомининг энг юқори нуктасидир; белги-аломати шуки, бундай одамга мулк, малакут, жабарут ва Биринчи мабдаъдан ҳеч нарса ундан яширин қолмайди; барча ашёлар, ашёларнинг табиати, ҳикмати ва хосиятларини қандай бўлса, шундайлигича билади ва улар билан сўзлашади. Бошқалар валийлар, пайғамбарлар ва фаришталарнинг руҳини тушда кўриб, улар билан тушда сўзлашиб, улардан мадад сўраганидек, у (Биринчи Ақлдан ўзган киши) бедорлигида фаришталар, пайғамбарлар ва валийларнинг арвоҳини кўради, улар билан сўзлашади, улардан мадад ва ёрдам сўрайди. Қашф, ваҳй ва илҳомнинг маънисини шудир, бундай одамни Комил Инсон деб аташади. Кимки бу мақомга етишса, олам аҳли ундан кўп мадад ва ёрдам олишади, улвий оламнинг ақллари ва нафслари қуйи оламга таъсир кўрсатади, шу жиҳатдан у ҳам қуйи оламга таъсир ўтказиши. Қуйи оламда ким ундан мадад сўраса, мадад беради, ҳам дунё ишларига, ҳам охирагача ишларига унинг ҳимматининг асарлари бордир. Агар оламдан ўтиб кетганидан кейин унинг қабри зиёратига бориб, ундан мадад сўрасалар, мадад кўрсатади. Комил инсон қабрини зиёрат қилиши ва ундан мадад сўрашнинг тартиби шуки, бундай кишининг қабри бошига борган киши узокроқ туриб, қабрга юзланади. Ўша соат барча нарсалар ва ташвишлардан кўнгилни фориғ этиб, кўнгил кўзгусини пок ва мусаффо этади, ўшанда зиёратчи ва зиёрат қилинувчининг руҳи ўртасида қабр воситасида мулоқот бўлади. Ўшанда агар зиёратчининг мақсади илм ва маърифат бўлса, ўша соатда сўрамоқчи бўлган мушкул масаланинг ечими унинг кўнглида пайдо бўлади. Агар талаб қиладиган нарсасига истеъдоди бўлса, зиёратчи бошқа нарсани қўлга киритишда мадад сўраса ҳам, зиёратдан кейин унинг ишларида дуолари ижобат бўлиши асарлари

зохир бўлади. Чунки зиёрат қилинувчининг руҳи Аллохнинг олдида қурбати бордир, у Аллохдан зиёратчининг мушкулоти осон бўлишига восита бўлади. Агар зиёрат қилинувчининг руҳи Аллохга эмас, балки, Аллохнинг муқаррабларига муқарраб бўлса, улардан шу зиёратчининг мушкулотини осон бўлишини сўрашларини илтимос қилади.

Учинчи фасл

КОМИЛ ИНСОННИНГ КЎНГЛИ БАЁНИДА

Билгилки, ғайб олаמידан ушбу шаҳодат оламига бирор бало ёки ато юборилса, шаҳодат оламига келиши ва ушбу шаҳодат оламида содир бўлишидан олдин комил инсоннинг кўнглида пайдо бўлади ва унга бу ҳолат маълум бўлади. Бошқалар тушларида кўрганини у ўнгида кўради, каррубий ва руҳоний фаришталар англашларидек у ҳам англайди; яъниким баъзи солиқлар каррубий ва руҳоний фаришталардан файз қабул қиладилар ва акс топадилар. Дастлаб каррубий ва руҳоний фаришталар келаётган бало ва ё ато (неъмат)дан хабар топадилар, сўнг улардан солиқлар кўнглига акс топади. Айрим солиқлар каррубий ва руҳоний фаришталарнинг воситачилигисиз каррубий ва руҳоний фаришталар хабар топганлари даражасида ўша бало ё атодан бохабар бўладилар, ҳатто каррубий ва руҳоний фаришталар англаган ва бохабар бўлганлариданда кўпроқ бохабар бўладилар ва англаб оладилар: “Қалбул-муъмини ʻаршуллоҳил-акбар”.

Эй дарвеш! Анчадан бери эшитиб юрибсанким, Муҳит дарёсида жаҳоннамо кўзгу ўрнатмишлар, бу дарёда йўлга чиққан ҳар бир нарса уларга етиб келгунга қадар ўша нарсанинг акси жаҳоннамо кўзгуда кўринармиш. Аслида бу жаҳоннамо кўзгу нима ва бу дарё қайсилгини билмайсан. Бу дарё ғайбнинг ғайб оламидир ва бу кўзгу Комил инсоннинг кўнглидир. Ғайбнинг ғайб оламидан бирор нарса чиқиб, вужуд соҳилига етиб келгач, бу нарсанинг акси Комил инсоннинг кўнглида пайдо бўлади, Комил инсон бу ҳолдан хабардор бўлади. Кимки комил инсон ҳузурига келса, унинг кўнглида кечаётган барча нарсалар комил инсоннинг кўнглида акс топади.

Солиқлардан ташқари шундай бир қавм борки, уларнинг кўнгли аслида соф ва безаксиз яралган, уларнинг кўнгилиларида ҳам баъзи нарсалар пайдо бўлади. Улар ҳам келажакнинг аҳволидан хабар бериб, одамларнинг ичидан ва аҳволдан огоҳдирлар. Бу ҳол айрим ҳайвонларнинг кўнглида ҳам пайдо бўлади, чунки уларнинг кўнгли ҳам соф ва безаксиздир ва бу ҳайвонлар одамларга хабар берадилар. Айрим одамлар буни тушунадилар, айримлари тушунмайдилар.

Эй дарвеш! Бу акс топишлар исломга ҳам, куфрга ҳам дахли йўқ. Акснинг зоҳир бўлиши кўнглининг софлиги ва безаксизлигига боғлиқ. Бу акс комил инсонда ҳам, ноқис инсонда ҳам, солиҳ кишида ҳам, фосиқ кишида ҳам зоҳир бўлиши мумкин. Агар солиҳ кишида пайдо бўлса, унинг салоҳияти ошиб, кўп кишилар унинг воситасида фойда топадилар. Агар фосиқда пайдо бўлса, унинг фосиқлиги кўпайиб, кўпчилик у туфайли кўп зиён-заҳмат кўрадилар. Сўз чўзилиб, мақсаддан узоклашдик.

ШАРИАТ АҲЛИ СЎЗЛАРИНИНГ БАЁНИ

Билгилки, шариат аҳли дейдиларким, осмон фаришталари айрим вақтлар қиёфа касб этиб, баъзи одамлар билан сўзлашадилар ва айтадиларким, биз фариштамиз ва Аллоҳнинг элчисимиз, муайян юмуш билан келганмиз. Куръони Каримдаги Марям (а.с.) ва Иброҳим (а.с.) қиссаси, бошқа Куръоний қиссалар ва қатор ҳадисларда бу ҳақда кўп зикр этилган. Баъзи вақтларда эса, уларнинг сурати одамга кўринмайди, аммо одам билан сўзлашадилар ва бирор нарсага буюрадилар, ёхуд бирор ҳолатдан хабардор қиладилар. Бу овозни хотиф овози деб атайдилар.

Олдингиларни билдинг, энди шуни ҳам билгилки, осмон фаришталари одамнинг кўнглига бирор сўзни талқин этсалар, агар бу талқин уйғоқлик ҳолатида бўлса, унинг номи илҳомдир, агар тушда бўлса, унинг номи ўнг тушдир. Агар фаришталар қиёфа касб этиб, пайгамбарларга кўринсалар ва уларга Аллоҳнинг сўзларини етказсалар, бу – ваҳий бўлади. Бу – ваҳий, илҳом, ўнг туш ва фаришталарнинг қиёфа касб этиши ҳақидаги шариат аҳлининг сўзлари эди.

Бешинчи фасл

ҲИКМАТ АҲЛИ СЎЗЛАРИНИНГ БАЁНИ

Билгилки, ҳикмат аҳли дейдиларким, айтилган бу суратлар (қиёфа касб этган фаришталар) фақат тахайюл қуввати ғолиб бўлган кишиларгагина зоҳир бўлади. Бу ҳаммага ҳам насиб этавермайди, санокли кишиларгагина бу хислат бўлади. Чунки инсоннинг учта қуввати бор: сезги қуввати, амал қуввати ва учинчиси тахайюл қуввати. Баъзи кишиларда бу учта қувват ҳам кучли бўлади, айрим кишиларда ҳар учала қуввати ҳам заиф бўлади, айримларда қувватлар нисбати турлича бўлади, яъниким бу уч қувватнинг айримлари заиф ва айримлари кучли бўлади. Бу сўзлардан бизнинг максадимиз шуки, кимдаки тахайюл қуввати кучли бўлса, бу суратларни кўп кўради, бу суратларнинг мусаввири бундай одамнинг ичидадир. Тушда турли шакллар ва қиёфаларни кўргани каби ўнгида ҳам бу шакллар ва қиёфаларни кўра олади. Тушда ҳамма одамда бу ҳолат юзланади, аммо ўнгида озчиликка насиб этади. Шундай ҳолат бўладиким, биров тушида чанқаб қолади, тушида бир киши қўлида бир коса сув билан пайдо бўлади, унга сув беради, у сувни олиб ичади ва сув ичишдан унинг жисмини лаззат қамраб олади, уйғонса, ўша тушдаги лаззатдан ҳали нимадир қолган бўлади. Ҳеч қандай шубҳа йўқки бу тушдаги сурат ва сув барчаси ҳаёлдир, бу суроб ва сувни яратувчи тасвир қуввати туш кўрувчининг ичидадир. Уйғоқликда ҳам шундай ҳолат бўлиши мумкин: бир киши биёбонда суваб, сув тополмаганда, ташналик кучайгач, унинг тасаввур қуввати кимнингдир суробини яратиб, унинг қўлидан бир қадах сув олиб ичиб, бу сув унга ажиб лаззат бахш этади ва чанқоқлиги йўқолади. Очлик пайти ҳам шундай ҳолат бўлиши мумкин: бир кишининг сиймоси пайдо бўлади, қўлида иссиқ нон, унга беради, нонни еб бўлгач, вужудида ажиб бир лаззат пайдо бўлиб, очлик ҳисси буткул йўқолади. Ҳаёл қуввати

ва таваҳҳум қуввати ичкарида ҳам, ташқарида ҳам бундай суратларни тасаввур этади. Одамлар кўрқув ва гумон билан чанкайдилар, кўрқув ва гумондан сероб бўладилар, балким кўрққанларидан бемор бўлиб, кўрққанларидан вафот этадилар.

Эй дарвеш! Кўрқув ақл билан қарама-қаршидир, гоҳида бу кўрқув ақлга ҳам ғолиб келади. Сўз чўзилиб, максаддан узоқлашдик. Бу сўзлардан ғараз шуки, ҳикмат аҳли айтадиларким, бу суратлар фаришталар эмас, чунки осмон фаришталари ҳамиша ўзларининг маълум мақомларида бўладилар, ўз ишларига машғулдирлар ва ўз ишларидан бошқасига аралашмайдилар. Аммо осмон фаришталари барчалари пок ва мусаффордирлар, барчаларида илм ва таҳорат бор. Кимки риёзат ва мужоҳада орқали ўзини пок ва мусаффо айласа, илм ва таҳорат ҳосил этса, у осмон фаришталари билан муносабат ҳосил килади. Муносабат ҳосил бўлгач, олдинроқ айтганимиздек, иккита мусаффо кўзгуни қарама-қарши қўйгандек бўлади. Уйғоқликдаги бундай мулоқот илҳомга сабабдир, уйқудагиси ўнг тушга сабабдир. Бу – ҳикмат аҳлининг фаришталарнинг одам киёфасига кириш-кирмаслиги ҳақидаги ақидалари эди, бу – Хизр ва Илёсни ҳамда ғайб эранларини кўриш, солиқлар чиллада ўтирганларида ғойибдаги шайхни кўриш ва бошқа ғаройиб киёфа ва суратларни мушоҳада этишлари, қуёш, ой ва юлдузларнинг шуълаларини кўришлари ҳақида ҳикмат аҳлининг жавоби эди.

Олтинчи фасл

ҒАЙБНИ БИЛИШ БАЁНИДА

Билгилки, сендан сўрашади: агар фаришталар ғайбни билмасалар, унда улар эртага, индинга ва умуман келажакда нима бўлишини қаердан биладилар?

Жавоб. Билгилки, фаришталар ғайб оламидадирлар, ўзлари ғайб оламидирлар. Ғайб оламида кеча, бугун ва эрта йўқ, ўтган йил, бу йил, келаси йил ҳам йўқ. Ўтган юз минг йилларда ҳам, келажак юз минг йилларда ҳам ўзгаришсиз ҳозирдирлар, чунки ғайб олами қарама-қаршилиқлар олами эмас, қарама-қаршилиқлар олами – бу шаҳодат оламидир.

Эй дарвеш! Замон ва вақт биздадир, чунки биз осмонлар ва юлдузлар фарзандларимиз ва шаҳодат оламидамиз. Ғайб оламида замон ва вақт йўқ, бўлган, бўлаётган ва бўладиган нарсалар барчаси ҳозир эрур. Демак, фаришталар ғайбни билмайдилар, ҳозир бўлган нарсани биладилар.

Олдингиларни билдинг, энди шуни ҳам билгилки, ғайб оламидан шаҳодат оламга келиши муайян бўлганларни фаришталар билдилар. Фаришталар билгач, унинг акси бизнинг кўнгил кўзгумизга пайдо бўлиб, биз ҳам билдик. Бу хабар балким, бир кундан кейин, балким бир йилдан сўнг, балким икки йилдан кейин, балким юз йил ва балким минг йилдан сўнг ғайб оламидан шаҳодат оламга келар.

Эй дарвеш! Бу сўзнинг тафсили бор, агар шарҳи билан ёзилса, чўзилиб кетади. Аммо калаванинг учини фаҳми дақиқ инсонларга бердим, қолганларини ўз фикрлари билан чиқариб оладилар.

УЙҚУ, БЕДОРЛИК ВА ТУШ КЎРМОҚ БАЁНИДА

Билгилки, инсонда шундай ҳолат борки, уни уйғоклик ҳолати дейдилар. Бошқа яна бир ҳолати бор, уни уйқудаги ҳолат деб айтадилар. Уйқу ва уйғоклик шундан иборатки, инсон руҳи ҳис ва сезгилар орқали ташқари оламга чиқади ва ташқаридаги ишларни амалга оширади. Ташқаридаги ишлар биттач, яна ичкарига кириб, ичкаридаги ишларни битказа бошлайди. Руҳнинг ташқарига чиқиб, ташқи ишларни битказишга сезгиларни ишга солиш ҳолати уйғоклик, ичкарига кириб, сезгиларга дам бериб, ўзи ички ишларга машғуллиги уйқу ҳолати деб айтилади. Руҳнинг ичкарига кириши сабаблари кўпдир, аммо бизнинг бу ердаги мақсадимиз уйқу тадқиқидир.

Уйқу ва уйғоклик маъносини билдинг, энди билгилки, туш кўрмоқнинг сабаби иккита: бири – ички сезимлар, иккинчиси – осмон фаришталари туфайли. Ички сезимлардан вужудга келадиган туш ҳаёл ва ҳофиза туфайлидир; ҳаёл – муштарак сезгисининг ғазначисидир, ҳофиза – кўрқув ва ваҳм ғазначисидир. Иккаласи ҳам ҳазина соҳиби сифатида узок йиллар маънавий ва моддий ашёлардан кўп нарса ўрганмишлар ва ўз ҳазиналарида сақлаб қўймишлар, ўз вақтида талаб қилиб, уларни тортиқ этажаклар.

Эй дарвеш! Бир нарсани ўрганиб, ёд олиш шундан иборатки, нарсаларнинг ғазначилари бу нарсаларни олиб, ҳазиналарида сақлаб қўядилар. Нарсаларни эслаш шундан иборатки, ғазначилар талаб вақтида ўша нарсани қайтариб тортиқ қиладилар. Агар тезда тортиқ этсалар, дарров эсга келди, деб айтишади; агар кеч тортиқ этсалар, эсимга кеч келди, деб айтишади. Агар тортиқ этмасалар, фаромушхотирлик дегани ўша бўлади. Ўз вақтида тортиқ этмаслик ёки умуман бермасликнинг сабаби – ғазначиларнинг ишида бир халал пайдо бўлганидан гувоҳлик беради.

Сўз чўзилиб, асл мақсаддан узоклашмайлик! Шундай вақтлар бўладикки, ғазначилар талаб қилинган нарсани ўз вақтида олиб чиқиб берадилар; шундай вақтлар бўладикки, улардан ҳеч нарса талаб қилинмасдан, ўзлари олиб чиқиб берадилар. Агар уйғоклик пайтида тортиқ этсалар, одамлар фалон нарса ёки фалончи эсимга тушди, деб айтадилар.

Эй дарвеш! Ўтмишдаги аҳволларни қачондир гўзал суратларда кўрган бўлсалар, ёки покиза таомлар еганликлари, ёки дўсту ёрлар билан чиройли суҳбатлар қилган бўлсалар, барчаси шу кабидир. Бу бефойда ва бемаъни ўй-хаёллардандир. Сўфийлар айтадиларки, нафий хотир (*хотир*даги бемаъни нарсаларни инкор этиш – О.Д.) тасаввуф шартларининг биридир. Уламо ҳам айтадиларки, бузук фикрларни тарк этмоқ лозимдир. Келажакда содир бўлиши керакдай туюлиб бу каби ҳолатлар ҳаёлингга келса, бундай фикрлар ҳам бефойда ва бемаънидир. Ўтмиш ва келажакни инкор этмоқ лозим. Бу – уйғокликдаги аҳволдир. Агар уйқу ҳолатида бу ғазначилар ниманидир арз этсалар, ухлаган киши тушида бир нималар кўради. Бундай тушларнинг эътибори йўқ, бемаъни тушдир, бундай тушни таъбир этиш бефойда. Уйғоклик ҳолатида бефойда

ва бемаъни бўлгани каби тушда кўрилган бундай ҳолатлар бефойда ва бемаънидир.

Яна бир қисм ҳолатлар борки, юқорида айтилганларга ўхшамайди, ammo бу ҳам ички сезгилардандир. Бундай тушлар эътиборга олинади ва таъбир қилинади.

Эй дарвеш! Агар инсон баданида тўртта хилтдан бири ғолиб келса, масалан, агар сафро ошиб кетса, тахайюл қуввати нарсаларни сарик рангда тасаввур этади ва тушда аён этади. Мисол тарикасида, сарик гул, сап-сарик пишган анжир, сарик тўн, гуриллаб ёнаётган олов шуъласи ва шу каби ҳолатларни туш кўради. Бундай тушнинг таъбири шуки, сафро (ўт, заҳра) бу кишида ғалаба қилибди, яхшиси, ўтини даволасин, йўқса, ўт касаллиги унда пайдо бўлади. Агар сафро баданида етишмаса, гулни сарик рангда кўради; агар кучайган бўлса, анжирни сарик рангда кўради; агар бундан-да кўпайган бўлса, гуриллаб ёнаётган олов шуъласини кўради. Агар сарик гулни кўрса, бемор бўлмайди, чунки ўт заҳраси қамайиб, озгина тинчиса, меъёрига келади. Агар саргайган анжир еяётганини туш кўрса, агар даволамаса, касалланади ва ҳарорати кўтарилади. Агар бир дона анжир еган бўлса, бир марта иситмаси кўтарилади. Агар иккита еган бўлса, икки марта иситма қилади; худди шу каби иситмаси миқдори еган анжирнинг сонига мувофиқ бўлади. Тушида сарик тўн кийган киши агар даволанмаса, ярақон касаллигига чалиниши мумкин. Агар тушида гуриллаб ёнаётган оловнинг олдида ўтириб, терга ботса, бундай одамнинг ўлими яқинлигига ишорадир. Сафро хилти ҳақида билдинг, бошқа хилтлар ҳақида ҳам шундай деб бил. Агар қон босими кўтарилса, хаёл қуввати тушда нарсаларни қизил рангда кўрсатади. Агар балғам кучайса, хаёл қуввати тушда нарсаларни рангсиз кўрсатади, бундай одамнинг тушида оқар сувлар кўп қиради. Агар савдо хилти ғолиб келса, хаёл қуввати қоп-қора нарсалар ва қоронғу жойларни тушда кўрсатади. Айтиб ўтилган бу икки қисм ички сезгилардандир; биринчи қисм аҳамиятсиз ва таъбирсиз тушлардир; иккинчи қисм эътиборга олинади ва таъбир қилинади.

Яна бир қисм тушлар осмон фаришталаридандир: уйку орқали сезгилар фаолиятини тўхташиб, ички олам ўзига йиғилади, кўнгил кўзгуси мусаффо бўлади. Ўша соатда кўнгил кўзгуси осмон фаришталари билан муносабат ҳосил қилади. Булар иккита қарама-қарши қўйилган кўзгу каби бўладилар. Фаришталарга маълум бўлган нарсаларнинг акси туш кўрувчининг кўнглида пайдо бўлади. Бу ҳақда бир неча марта айтиб ўтдик. Бундай туш эътиборлидир, бундай туш таъбир қилинади, ўнг туш деганда шундай тушлар тушунилади. Бундай туш пайғамбарликнинг қирк олти хиссасидан бирига тўғри келади.

Саккизинчи фасл

НАСИҲАТ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Қандай яшасанг, умринг ўтаверади. Солиҳлик ва беозорлик билан яшасанг, яхшироқ бўлур. Валхамду лиллахи Роббил-ъаламийн.

ВАҲДАТ АҲЛИНИНГ СЎЗЛАРИ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳмонир Роҳим

Алҳамду лиллаҳи роббил-ғаламийн вал-ғақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ғала анбиёиҳи ва авлиёиҳи хойру холқиҳи, ва ғала алиҳим ва асхабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аллоҳ таоло сени икки оламда азиз этсин, билгилки, ўтган ўн саккиз рисолада уламо, ҳақимлар ва машойих сўзларидан етарли даражада айтиб ўтилди. Кейинги иккита рисолада ваҳдат аҳлининг сўзлари баён этилади.

Эй дарвеш! Ушбу икки рисоланинг сўзлари олдинги рисоаларнинг сўзларига ўхшамайди. Бу сўзлар бир-биридан жуда узокдир. Нариги қавм (уламо, ҳикмат аҳли ва шайхлар) исбот қилиб, айнул-ҳақиқат деб номлаган нарсаларни бу қавм (ваҳдат аҳли) айтадиларқим, барчаси хаёлдир, улар хаёл аҳлидирлар.

Эй дарвеш! Энг холис гап шуки, бирор қавм бир-бирини айбламасин, барча бир-бирини маъзур тутсин. Чунки бу Вужуд азаматли ва ҳикматга тўладир, ҳеч ким бу Вужудни қандай бўлса, шундайлигича билолмайди.

Эй дарвеш! Бир чивиннинг яралиши ва хилқатида шунча ҳикмат яшириндирқим, бир донишманд агар бутун умрини ўша чивинни ўрганишга бағишласа ҳамки, бу чивиннинг барча сир-синоатидан хабардор бўлолмайди, ҳолбуки, бу чивин бор-йўғи бир неча соат умр кўрадиган махлуқдир. Ўзинг ўйла, бу корхона (*Олам – О.Д.*)нинг хас-хошоқида шунча ҳикмат бўлса, нима ҳам қилиш мумкин?! Ҳар бир кишига ўз даражасига яраша ушбу Вужуддан нимадир бермишлар. “Куллу хизбин бима ладайҳим фариҳун”.

Аллоҳнинг сўзи: “Сўнгра (одамлар) ишларини (динларини) турларга бўлиб юбордилар. Ҳар бир гуруҳ ўз олдиларидаги нарса (дин) билан мамнундирлар”¹.

Биринчи фасл

ВУЖУДНИНГ ЗОҲИРИ ВА БОТИНИ БАЁНИДА

Аллоҳ таоло сени икки оламда азиз этсин, билгилки, вужуд биттадан ортиқ эмас. Бу вужуднинг зоҳири ва ботини бор. Бу вужуднинг ботини бир Нурдир, бу Нур оламнинг жонидир; олам бу Нурдан лиммолим, бу Нур чексиз ва чегарасиздир, поёнсиз ва тубсиз бир денгиздир. Мавжудотнинг хаёти, илми ва иродаси бу Нурдандир, мавжудотнинг қудрати бу Нурдандир, мавжудотнинг кўриш, эшитиш, гапириш, ушлаш хосиятлари бу нурдан, хулоса, барча ўзи шу Нурдандир. Бу Вужуднинг зоҳири ушбу Нурнинг тажаллийсидир, бу Нурнинг сифатларининг мазҳари ва кўзгусидир.

Эй дарвеш! Бу Нур ўз жамолини кўришни истарди, ўз сифатлари, исмлари ва феълларини мушоҳада этмоқни истарди. Тажаллий этди ва феъл сифатлари билан ораста бўлди, зоҳирдан ботинга, ғайбдан шаҳодатга, ваҳдатдан қасратга келди; ўз жамолини кўрди, ўз сифатлари, исмлари ва феълларини мушоҳада этди.

¹ Муъминун, 53-оят.

Эй дарвеш! Агар бирор сохибжамол ўз жамолини мушоҳада этмокни истаса, тадбири шуки, дастлаб темир конини топиб, бу кондан темир маъданини чиқаради, маъданни бўтага солиб, эритади ва шу орқали темирни бошқа аралашмалардан тозалайди. Сўнг тозаланган темирни оловда кизитиб, яхшилаб боскон билан текислайди ва кўзгуга айлантиради. Бу кўзгуни сўнг сайқал бериб, жилолантиради ва унда ўзини кўради.

Эй дарвеш! Бу мавжудотнинг ҳар бири бу Нурнинг кўзгусидир, аммо жоми Жам ва оламни кўрсатувчи кўзгу – Инсондир. Мавжудот инсон билан хатм бўлди ва инсон хатми мавжудот келди. Яъниким, инсон вужудга келиши билан оламнинг яралиши тамом бўлди ва кўзгу ҳам тамом бўлди. Бу Нурнинг сифатлари, исмлари ва феъллари буткул зоҳир бўлдилар. Бу Нур ўзининг жамоли ва жалолини одамнинг камолида кўрди. Ва унда ўз сифатлари, исмлари ва феълларини мушоҳада этди. Тамом бўлган барча нарса хатм бўлди.

Эй дарвеш! Агар бутун оламда битта инсон комиллик даражасига етишса, бу Нур ўз жамолини кўради ва ўз сифатлари ва симларини мушоҳада этади. Барча одамлар камолга етишларига ҳожат йўқ. Агар барча одамлар камолга етишса, бу Нурнинг сифатлари, исмлари ва феъллари тўлиқ зоҳир бўлмайдилар ва оламда муназамлик йўқолади. Ҳар бир инсон ўз мартабасида бўлиши керак, ҳар бири қайсидир сифатнинг мазҳари бўлишади, ҳар бирининг қайсидир ишга истеъдоди бўлади, ўшанда ушбу Нурнинг сифатлари, исмлари ва феъллари тўлиқ зоҳир бўлиб, олам низомда бўлади.

Эй дарвеш! Тасвия – истеъдоддан иборатдир, яъниким, Нурни қабул қилиш истеъдоди. Нафхи рух (Рухни пуфлаш) Нурни қабул қилишдан иборат. Кимгадир сажда қилиш – ўша киши учун нимадир иш қилиш ва унга буткул таслим бўлиш демакдир: “Фаиза саввайтуҳу ва нафахту фийҳи мин Рухий фақоъу лаҳу сажидийн”.

Аллоҳнинг сўзи: “Бас, қачонки, уни ростлаб, унга руҳимдан пуфлаганимдан сўнг, унга сажда қилган холингизда йиқилингиз!”¹

Эй дарвеш! Барча мавжудот инсоннинг бўлақларидир. Оламнинг барча бўлақлари ишда эдилар – тараққий ва уружда бўлдилар, охири инсон пайдо бўлди. Маълум бўлдикки, мавжудотнинг меърожи бу томондандир, маълум бўлдикки, камол топишлари ҳам шунда – Инсондадир, чунки камол мевада бўлади, мавжудот дарахтининг меваси инсондир. Камол бу ерда ва меърож бу томонда экан, демак, инсон мавжудотнинг Каъбасидир, чунки барча мавжудот инсонга юзландилар, инсонга фаришталар сажда этмишлар, чунки улар барчалари инсоннинг ходимларидирлар. Ва сахара лакум ма фис-самавати ва ма фил-арзи жамийъан.

Аллоҳнинг сўзи: “У ўз томонидан сизларга осмонлардаги ва Ердаги барча нарсаларни бўйин сундирди. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун аломатлар бордир”².

Эй дарвеш! Сажда қилмоқ – пешонани ерга суртмоқ эмас, сажда қилмоқ – ким учундир бирор ишни бажармоқдир. Демак, бутун мавжудот инсониятга сажда қилади. Мавжудотнинг инсониятга сажда қилишига сабаб – одамлар ичида Комил инсон яшайди, демак, инсониятнинг борлиги Комил инсон туфайлидир.

¹ Сод, 72-оят.

² Жосия, 13-оят.

Эй дарвеш! Инсон деганда биз Комил инсонни назарда тутамиз. Яъниким, инсон – жоми Жам ва оламни кўрсатувчи кўзгудир, Нур сифатларининг мазҳаридир, деганимиздан мурод – Комил инсондир. Чунки Комил инсон мавжудотнинг хулосаси ва қаймоғидир; Арши аълодан энг қуйи нуктагача барча ашёлар Комил инсоннинг мартабаларидир; каррубий ва рухоний фаришталар, Арш, Курси, осмонлар, юлдузлар – барчалари Комил Инсоннинг ходимларидир, улар ҳамиша Комил инсон атрофида айланиб тавоф этадилар ва Комил инсоннинг хизматидадирлар.

Эй дарвеш! Инсонларнинг бу шарафи ва каромати бошқа бирор мавжудотда йўқ. Чунки бошқалар нимага эга бўлсалар, одамларда бор, одамларда шундай нарса борки, бошқа мавжудотда йўқ. Бу – Ақлдир. Ақл инсонларга хосдир, инсониятнинг бошқа мавжудотдан бўлган фазилати ҳам шу Ақлдир. Оқилларнинг бир-бирига нисбатан бўлган фазилати ҳам илми ва ахлоқи туфайлидир.

Эй дарвеш! Бутун мавжудотга бир омонат юкни таклиф этдилар, барчаси ибодат қилди ва қабул этмади. Инсон қабул этди ва у билан камолга етди. Бу омонат юки – Ақлдир.

Иккинчи фасл

ЗОТ МАРТАБАСИ ВА ВАЖҲ МАРТАБАСИ БАЁНИДА

Вужуд биттадан ортиқ эмаслигини билдинг, энди билгилки, бу вужуд ҳам қадимдир ва ҳам ходис, ҳам аввалдир ва ҳам охир, ҳам зоҳирдир ва ҳам ботин, ҳам холиқдир ва ҳам махлуқ, ҳам ризқ берувчидир ва ҳам ризқ терувчи, ҳам сожид (сажда килувчи)дир ва ҳам масжуд; ҳам обиддир ва ҳам маъбуд; ҳам шохиддир ва ҳам машхуд; ҳам ҳомид (ҳамд этувчи)дир ва ҳам махмуд (ҳамд килинувчи); ҳам кодир эрур ва ҳам мақдур; ҳам олимдир ва ҳам маълум; ҳам муриддир ва ҳам мурод; ҳам муҳибдир ва ҳам маҳбуб; ҳам ошиқдир ва ҳам маъшук; ҳам мурсилдир ва ҳам мурсал; ҳам ҳаёлдир ва ҳам ҳақиқат. Бошқа ҳолатларни ҳам шундай деб билгил.

Эй дарвеш! Агар касрат дарёсидан ўтиб, ваҳдат дарёсига етишсанг ва ваҳдат дарёсида ғаввослик қилсанг, ошиқ, маъшук ва ишқни битта кўрасан, олим, маълум ва илмни битта топасан, бу исмлар барчаси воҳид мартабасидадир. Ваҳж (сабаб)дан ўтиб зотга етишсанг, бу исмлардан ҳеч нарса қолмас, зоти мужаррад бўлар. Чунки оламдаги исмлар, сифатлар ва феъллар барчаси ушбу Вужуднинг сифатлари, исмлари ва феълларидир; аммо сифатлар зот мартабасидадир, исмлар ваҳж мартабасидадир ва феъллар нафс мартабасидадир. Мавжудотнинг ҳар бир тури ушбу уч мартаба ва икки сурати бордир: зот мартабаси, ваҳж мартабаси, нафс мартабаси; шунингдек, сурати жомиъа ва сурати мутафаррика. Сифатлар барчаси зот мартабасидадир, исмлар ваҳжлар мартабасидадир, феъллар нафс мартабасидадир. Сурати жомиъа зот суратидир ва сурати мутафаррика ваҳж суратидир. Зот мартабаси Қадр кечаси ва жумъа кечасидир. Ваҳж мартабаси Қиёмат куни ва жумъа кунидир.

СИФАТЛАР МАЗҲАРЛАРИ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Вужуд биттадан ортик эмаслигини, бу вужуд оламнинг жони бўлмиш Нур эканлигини, бутун олам бу Нурдан лиммо-лим тўла эканлигини билдинг, энди билгилки, бу сўзларни айтганингда сендан сўрашади: агар Вужуд биттадан ортик бўлмас, оламнинг Нури эса, бу Нурдан бутун олам лиммо-лим тўла бўлса, унда касрат (кўплик) қаердан пайдо бўлди ва оламдагилардаги бунча тафовутга нима сабаб бўлди?

Жавоб. Билгилки, юқорида айтилганидек, Вужуднинг ботини битта нурдир. Ана шу нур оламнинг жонидир ва бутун олам бу нурдан лиммо-лим тўла. Вужуднинг зохири ушбу нурнинг тажаллийси ҳамда бу нур сифатларининг мазҳаридир. Оламдаги ашёлар ушбу нурнинг мазҳарларидирлар. Бу нурнинг сифатлари кўп эди, шунинг учун мазҳар ҳам кўп бўлиши керак эди, токим нурнинг барча сифатлари тўлиқ зоҳир бўлсин. Шу сабабли, бу оламда касрат пайдо бўлди. Агар бу касрат бўлмаса эди тавҳид ҳам мавжуд бўлмасди.

Яна бир савол бериб сўрашадими, агар мавжудотнинг ҳар бир тури қайсидир сифатнинг мазҳари бўлса, инсон Илм сифатининг мазҳари бўлгани сабабли, одамлар ўртасида тафовут бўлмаслиги, барчалари илм мазҳари сифатида бир хил бўлишлари керак эди.

Жавоб. Билгилки, оламда ҳар бир мавжудот нимага эга бўлса, истеъдоди туфайлидир, одамлар ҳам нимага эришган бўлсалар, истеъдодлари туфайли эришдилар. Ушбу нурнинг мазҳарлари зоҳир этишдаги истеъдодлари турличадир, ҳар бир нарса ниманидир зоҳир этиш истеъдодига эга. Агар барча ашёлар истеъдодлари бир хил бўлганида эди, Нурнинг сифатлари буткул зоҳир бўлмасди. Бу мазҳарлардан мақсад – Нурнинг сифатларини тўлиқ аён этишдир. Ҳар бир нарса ниманидир зоҳир этиш истеъдодига эга, инсон илми зоҳир этиш истеъдодига эга; илми зоҳир этиш истеъдоди соҳиби бўлмиш одамларда илми зоҳир этишдаги истеъдоди турлича; чунки илмнинг турлари кўп, ҳар бирига ўзига хос истеъдод керак. Баъзилар битта илмга истеъдодлари бор, баъзилар иккита илмда истеъдод соҳибидирлар, айримлар ўнта илмда истеъдодлари бор, айримлар юзта илмда истеъдодлари бор. Айримларнинг истеъдоди ноқис, баъзиларнинг истеъдоди ўртача, баъзиларнинг истеъдоди комилдир. Шу сабабли, одамлар ўртасида тафовут кўп келди.

Эй дарвеш! Кўп одамлар инсоний киёфаси бўлгани билан, одамийлик маъноси уларда йўқ, улар ҳайвонлар ҳисобидадирлар. Ҳайвонларнинг сифатлари ва амаллари уларда зоҳирдир.

Эй дарвеш! Одамийликнинг аломати тўртта нарсадир: эзгу сўзлар, эзгу амаллар, эзгу ахлоқ ва маориф. Кимдаким бу тўрт наrsa бўлса, инсондир, кимдаким булар бўлмаса, инсон эмас. Кимки ушбу тўрт нарсани камолга етказса, Комил инсондир.

Эй дарвеш! Айримлар истеъдодни хосият деб номлаганлар. Улар айтадиларким, ҳар бир кишининг бир хосияти бор, масалан, кимдир шеър ёзади ва бошқалар шеър ёзолмайди. Кимдир шеърни яхши ўқийди, бошқалар яхши ўқийёлмайди. Кимдир тўғри фикрлайди, кимлардир эплотмайди. Кимдир илм ўрганишга, кимдир мол тўплашга киришади

ва бошқалар бунинг уддасидан чиколмайдилар. Шу каби нарсаларни хосият деб номлаганлар. Шак йўқким, буларнинг барчаси истеъдод билан бўлади, ҳар бир кишининг ўз истеъдоди бор, бу истеъдод унда туғма бўлади. Истеъдод ўзлаштирадиган нарса эмас, истеъдод тўрт замоннинг хосияти туфайли шаклланади. Истеъдод касбий бўлмагани билан, у тарбия ва парваришлаш билан кўпаяди, агар тарбия топмаса, бу истеъдод камаяди. Масалан, бировда ўнг туш кўриш истеъдоди бор, яна бошқа бировда ўнгида нарсалар унинг кўнглида тезда акс топади, агар бирор киши унинг олдига келса, у одамнинг кўнглидан нима кечаётгани бунга маълум бўлиб туради. Бу икки киши риёзат ва мужоҳада орқали юксак даражаларга эришиб, ғайб оламидан шаҳодат оламига йўл олган воқеа ва ҳодисаларни олдиндан хабардор бўлиш салоҳиятига эришишлари мумкин. Агар бу нарса уйқу пайти аён бўлса, унинг номи ўнг тушдир; агар уйғоқликда аён бўлса, номи илҳомдир.

Эй дарвеш! Мавжудотнинг барча турлари ушбу Нур сифатининг мазҳаридир, уларнинг орасида иккита мазҳар жуда қудратли ҳисобланади: бири Инсонни кабир (Улуғ инсон). Иккинчиси Инсонни сағир (Кичик инсон). Инсонни кабир қудрат мазҳаридир, Инсонни сағир илм мазҳаридир, яъниким осмонлар, юлдузлар, унсурлар қудрат мазҳаридир ва Комил инсон илм мазҳаридир. Шунинг учун ҳам оламдагиларнинг бу оламда бўлишлари Кўк гумбазнинг иқтисосига қараб бўлади.

Эй дарвеш! Кўк гумбаз Лавҳи маҳфуз ва Худонинг китобидир, Худонинг китобида нима ёзилган бўлса, Аллоҳнинг қазосидир ва ушбу оламда Аллоҳнинг китобида нима ёзилган бўлса, ўша зоҳир бўлади.

Тўртинчи фасл

ТАНОСУБ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Оламнинг жони бўлмиш Нур биттадан ортиқ эмаслиги ҳамда олам бу нурдан лиммо-лим тўла эканлигини билдинг, энди билгилки, ашёларнинг бир-биридан ўз сурати ва сифати билан имтиёз топади, чунки оламнинг жони бўлмиш бу нур биттадир, аммо бу Нурнинг кўп сифатлари бор эди, барча сифатлари зоҳир бўлиши учун унга кўп мазҳар керак эди. Бу Нур тажаллий этди ва минглаб суратларда зоҳир бўлди. Ҳар бир сурат бир сифатнинг мазҳари бўлди, ҳар бир сифат бир суратга ихтисос топди, натижада бу Нурнинг сифатлари тўлиқ зоҳир бўлди. Бу сурат ҳамиша у сифат билан ва у сифат ҳамиша бу сурат билан боғлиқ бўлажак. Бу суратлардан инсон суратидек бирорта сурат камолга етган эмас. Шу сабабдан инсон сурати сифатлар ичида энг камолга етган сифат билан ихтисос топди, бу сифат – нутқдир. Демак, инсон бошқа жонли мавжудотдан ўз сурати ва нутқ сифати билан мумтоз бўлди. Илм ва ахлоқи билан ўзига ўхшаганлардан мумтоз бўлди ва камолга етди.

Оламнинг жони бўлмиш Нурнинг биттадан ортиқ эмаслиги, бутун олам бу Нурдан лиммо-лим тўла эканлиги, жамийки мавжудот бу Нурнинг сифатларининг мазҳарлари эканлигини билдинг, демак, агар айтсаларким, бор бўлган ҳам бизмиз, яшаётган ҳам бизмиз, келажакда ҳам бўладиган бизмиз, десалар, бу тўғридир; агар айтсаларким, бор бўлган биз эмасмиз, яшаётган ҳам биз эмасмиз, келажакда ҳам биз бўлмаймиз, десалар, бу ҳам ростдир.

Оламнинг жони бўлмиш Нурнинг биттадан ортик эмаслиги, олам бу нурдан лиммо-лим тўла эканлиги, бу нурнинг аввали ҳам, охири ҳам йўклиги, жамийки мавжудот бу Нурнинг сифатларининг мазхарлари эканлигини билдинг. Демак, ушбу оламга қайси сурат келса, муайян бир сифат билан сифатланади, муайян бир исм билан номланади. Бу сурат оламдан кетгач шу сифатга сифатланадиган ва шу исм билан номланадиган бошқа бир сурат келади. Бу – ўша оламдан кетган суратдир, аммо бу таносух юзасидан эмас, балки таносуб юзасидандир. Негаки, агар дарёдан бир челақ сув олиб, яна ўша дарёга тўксанг, таносуб юзасидан ўша сувдир, аммо ҳақиқат юзасидан ўша сув эмас.

Эй дарвеш! Ушбу рисолада айтилган фикрлар ҳулул аҳлининг сўзи ҳам, иттиҳод аҳлининг сўзи ҳам эмас, чунки ҳулул иккита нарса, яъниким, иккита вужуд ўртасида бўлади, иттиҳод ҳам иккита вужуд ўртасида бўлади. Аммо ушбу рисолада айтилмоқдаким, вужуд биттадан ортик эмас. Демак, иттиҳод ва ҳулул ботил акидалардир.

Бешинчи фасл

НАСИҲАТ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Яхшилар билан суҳбат тут ва ёмонлардан узоқ юр. Ҳар кимки бир яхшиликка эришса, яхшилар суҳбатининг шарофати билан эришади, кимки бир ёмонликка учраса, ёмонлар суҳбатининг касофатидан бу ҳолга тушади. Яхши одамни ёмонлардан ажратишни билишни истасанг, билгилки, яхши одам – сўзи ва иши бирдек тўғри, яхши хулкли ва одамларга манфаат етказувчидир. Ёмон одам – ёлғон сўзлайдиган, эгриқадам, ахлоқан бузуқ ва одамларга зиён етказувчидир.

Тўғрисўз, тўғри амалли, яхши хулкли ва одамларга роҳат етказувчи бўлишга ҳаракат қил, токим ўшанда ўзингдан ҳамда одамлар сендан омонда бўлсинлар. Омонлик қаерда бўлса, ўша ер жаннатдир, қаердаким омонлик бўлмаса, ўша ер дўзахдир. Энг улуғ неъмат – жаннатий одамларнинг жаннатда бўлишларидир. Энг оғир укубат – дўзахи одамнинг дўзахда бўлишидир. Тўғрисўз, тўғри амалли, яхши хулкли ва одамларга манфаати етадиган одам – жаннати одамдир. Бундай одамнинг суҳбатига етишган одам жаннатда бўлган кабирдир.

Эй дарвеш! Жаннати одам қандай саодатли, дўзахи одам қандай бахтсиз! Суҳбати жаннат бўлган одам қандай саодатли! Суҳбати дўзах бўлган одам қандай бахтсиз!

Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

ЙИГИРМАНЧИ РИСОЛА

ВАҲДАТ АҲЛИНИНГ ОЛАМ ҲАҚИДАГИ СЎЗЛАРИ

Бисмиллаҳир Роҳмонир Роҳим

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн вал-ъакибату лил-муттакийн, вас-солату вас-саламу ъала анбиёихи ва авлиёихи хойру холқиҳи, ва ъала алиҳим ва асҳабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва фақирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарवेशлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – ваҳдат аҳлининг олам ҳақида, улвий олам ва куйи олам, еттинчи осмон ва биринчи осмон тўғрисидаги ақидалари ҳақида бир рисола тартиб беришимни сўрадилар. Уларнинг таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки, истаса Кодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муктадир.

Биринчи фасл

АҚЛ ВА ИЛМ ИНСОН УЧУН ИХТИСОСЛАШГАНЛИГИ БАЁНИДА

Аллоҳ таоло сени икки оламда азиз қилсин, билгилки, ваҳдат аҳлининг бири айтадики, Ақл ва Илм инсондан бошқа мавжудотда йўқ. Абутуробнинг¹ бу сўздан мақсади – уламо ва файласуфларни инкор этиш эди. Чунки уламо ва файласуфлар дейдиларким, осмонлар, юлдузлар ҳам илм, ирода ва қудрат соҳибидирлар, яъниким ҳар бир осмоннинг ақли бор; тўққиз осмондаги тўққизта ақл доим илмларни ўзлаштириш ва нурларни иктибос этиш билан машғулдирлар, уларнинг ҳаракати ўз ихтиёрлари билан бўлади. Уламо дейдиларким, фаришталарда илм бор, аммо уларнинг илми кўпаймайди. Ҳар бирларининг билган нарсалари туғма билимларидир. Абутуроб бу икки тоифанинг сўзини қабул этмайди ва икки тоифани инкорида сўзлайди. У айтадики, осмонлар, юлдузлар ва фаришталарнинг ақли ва илми йўқ, ақл ва илм инсонга хосдир. Осмонлар, юлдузлар ва фаришталар доим муайян бир ишга машғулдирлар, ҳар бирининг ўз амали бор ва ўз амалига машғул; аммо ўша амални қилмасликлари ёки шу амалдан бошқа иш билан шугулланиш уларнинг кўлидан келмайди. Демак, бу амал улардан илм ва иродасиз вужудга келади; осмонлар, юлдузлар ва фаришталар ўз амалларида мажбурдирлар. Осмонлар, юлдузлар ва фаришталар амал мазҳаридир ва одамлар илм мазҳаридирлар.

Эй дарвеш! Ҳайвонларда сезги бор, улар айрим нарсаларни идрок эта оладилар ва ҳаракатда ихтиёр соҳибидирлар. Инсон эса ақл ва илм эгасидир. Тирик жонзотлардан ташқари бошқа бирор мавжудотда ақл, илм, сезги ва ихтиёр йўқ.

Абутуроб яна айтадики, осмонлар, юлдузлар, унсурлар ва маволид (маъданлар, ўсимликлар, тирик мавжудотлар олами) қандай бўлсалар, худди шундай бўлганлар, ҳозир қандай бўлсалар, келажакда ҳам шундай бўлиб қоладилар: борлиқ юзасидан бирор нарса аввал эмас, йўқлик юзасидан бирор нарса охир эмас. Баъзи ашёлар келадилар ва кетадилар, ўз суратларини кўйиб, бошқа суратга кирадилар. Баъзи ашёлар келмайдилар ва кетмайдилар ва ўз суратларини ўзгартирмайдилар. Абутуроб бу билан демоқچики, йўқдан бор бўлиши ва бордан йўқ бўлиши имконсиздир. Йўқ нарса ҳамиша йўқдир, бор нарса ҳамиша бордир. Ашёларнинг йўқ бўлиши шундан иборатки, муфрадот (оддий, бўлинмас нарсалар) мураккаб бўлади ва мураккаб нарса яна муфрадотга айланади. Қувват

¹ Абутуроб – машхур сўфий Абутуроб Нахшабий назарда тутилмоқда (таржимон).

оламидан феъл оламига келади ва феъл оламидан яна кувват оламига қайтади. Таркиб сабабли мизож пайдо бўлади ва мизожда тасвия сабабли рух зоҳир бўлади. Шу орқали мураккабот тараққий топишга истеъдод пайдо қиладилар.

Иккинчи фасл

МИЗОЖ ВА ТАСВИЯ БАЁНИДА

Билгилки, унсурлар ва табиатлар белгиланган шароитда бир-бирлари билан қоришсалар, албатта, бу орада уларга ўхшаш бир нарса пайдо бўлади, бу ўхшаш нарсани мизож деб айтадилар.

Мизожнинг маъносини билдинг, энди билгилки, тасвиянинг маъноси тенглаштирмақ, мусовотнинг маъноси – тенглиқдир. Ҳар бир мизожда унсурлар ва табиатларнинг қисматлари тенгдир, бу қисмлар ўртасида тенглик бор. Бу мизож мўътадилдир, инсон руҳига ярайдиган мизож муставий (баробар, солим) бўлиши шарт; қайси мизожда унсурлар ва табиатлар тенг бўлмаса, уларнинг қисмлари ўртасида тенглик кўринмаса, бу мизож мўътадил ҳам, муставий ҳам эмас. Тасвия ҳақиқат юзасидан истеъдоддир, яъниким, Рухни қабул қилиш салоҳияти. Истеъдоднинг маъноси ҳақида айтиб ўтилди. Мўътадил бўлмаган мизож учта ҳолатдан ташқари бўлмас: ё мўътадилликка яқин бўлар, ё мўътадилликдан узок бўлади, ё яқинлик ва узокликнинг ўртасида бўлади. Мўътадилликдан узок бўлган мизожлар маъдан мизожга айландилар, маъдан руҳи пайдо бўлди. Яқинлик ва узокликнинг ўртасида бўлган мизожлар ўсимлик мизожга айландилар, ўсимлик руҳи пайдо бўлди. Мўътадилликка яқин бўлган мизожлар ҳайвон мизожга айландилар, ҳайвон руҳи пайдо бўлди. Инсон ҳайвон – жонли мавжудотнинг бир туридир. Демак, мизожлар ичида мўътадилликка энг яқин бўлган мизож инсоний мизожга айланди ҳамда инсон руҳи пайдо бўлди. Демак, инсоний рух нисбатан мўътадил ҳисобланади.

Олдингиларни билдинг, энди шуни ҳам билгилки, ҳақиқий мўътадил мавжуд эмас, чунки мўътадил макон ва мўътадил ғизонинг ўзи йўқ. Агар мизож ҳақиқатда мўътадил бўлиб, мўътадил макон ва мўътадил ғизоси бўлганида эди, бундай мизож ҳам боқий (ўлмас) бўларди ва ҳам иккала истеъдодга эга бўларди, яъниким ҳам бақо ва ҳам ривожланиш истеъдоди унда бўларди. Муфрадотда боқийлик истеъдоди бор, аммо ривожланиш истеъдоди йўқ; мураккаботда ривожланиш истеъдоди бор, аммо боқийлик истеъдоди йўқ, чунки мураккабот зиддиятларнинг биригидир; уларда мизожни мўътадилликдан чиқарадиган сабаблар кўп. Шундай ҳам бўлиши мумкинки, бир неча соатда бир нарса сабаб бўлиб, мизож ўзгариб кетиб, унсурлардан бири қолиб келади ёки мағлуб бўлади. Ўша таркиб бузилиб, мизож ўзгарганида агар бирор яхши тасодиф юз берса, мизож ўз аслига қайтади, агар бу нарса муяссар бўлмасдан, мизож ўз аслига қайтмаса, фасод зоҳир бўлади ва оқибат шундай ҳолат юз берадики ҳар бир нарса ўз аслига қайтади ва бу мизож қолмайди, ўшанда бу нарса қолмади (ўлди), деб айтишади. Бу тўғридир, чунки мураккабот қолмайди ва муфрадотга қайтади.

Эй дарвеш! Агар бировнинг мизожи дуруст ва соғлом бўлса ҳамда унга бирор офат етмаса, бир юз йигирма йилгача яшаши мумкин. Бу ҳолатни ажали мусаммо (шартли ўлим) деб айтадилар. Агар бирор офат етиб, мизож хароб бўлса, уни ажали қазо (тақдирдаги ўлим) деб айтадилар. Осмонлар ва юлдузлар муфрадотдирлар, уларга бирор халал етмайди, уларнинг аҳоли ўзгармайди, шакллари ҳам ўзгармасдир. Шунинг жиҳатидан осмонлар ва юлдузларни олами бақо ва субот деб айтадилар, унсурлар, табиатлар, маъданлар, ўсимликлар ва ҳайвонот оламини олами кавну фасод деб айтадилар.

Эй дарвеш! Бу дарахтнинг шохи қанча ўсса, шунча нозикрок, покizarоқ ва латифроқ бўлади, нозик бўлгани сайин офатга чидамсизроқ бўлади. Яъниким, Абутороб Насафий айтадиким, фалакул-афлок (осмонлар осмони) бўлмиш биринчи осмон мавжудотнинг муҳити (камраб олувчи)дир. Бу фалак содда ва безаксиз бўлиб, бу дарахтнинг еридир. Собитлар (тургун юлдузлар) фалаки бўлмиш иккинчи фалак, бу дарахтнинг илдизидир, ҳар бири муайян сайёранинг ватани бўлмиш етти осмон бу дарахтнинг танасидир: биздан узокроқ бўлган Зухал сайёраси дарахт танасининг илдизга яқинроқ жойида ва биринчи осмондадир; Ой сайёраси бизга яқинроқдир, шунинг учун тананинг юқорироқ қисмида ва еттинчи осмондадир; яъниким, бизга нима яқинроқ бўлса, юқорироқ, нима узокроқ бўлса, қуйироқдир. Тўрт унсур ва тўрт табиат бу дарахтнинг шохларидир; маъданлар, ўсимликлар ва ҳайвонот бу дарахтнинг барглари, гуллари ва мевасидир. Бу дарахтнинг ери бўлган жойдан ушбу дарахтнинг меваси бўлган жойгача қанча юксалса, шунча нозикроқ, покizarоқ ва латифроқ бўлади. Бу дарахтнинг даражаларини билдинг, энди билгилки, дарахтнинг меваси унинг шохлари учида бўлади, мева дарахтдан кўра нозикроқ, покizarоқ ва латифроқ бўлади. Дарахтдан ҳам нимаики мевага яқинроқ бўлса, юксакроқ, покizarоқ ва латифроқ бўлади.

Эй дарвеш! Абутороб фикри бўйича, осмонлар ва юлдузлар қуйи оламдир, унсурлар, табиатлар, маъданлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар улвий оламдир. Ва бу шундай бўлиши керак, чунки мавжудотнинг хулосаси ва қаймоғи – биз, бизнинг ўрнимиз ҳаммадан юқори бўлиши керак. Бизга яқинроқ бўлган нарса ҳам мақоми юксакроқ, покizarоқ, ва латифроқ бўлиши лозим. Шунинг учун айтмишларким, осмонлар ва юлдузлар Лавҳи маҳфуз ва Аллоҳнинг Китобидирлар. Барча нарса Аллоҳнинг Китобида ёзилган ва Қалам қуригандир. Аллоҳнинг Китобида нима ёзилган бўлса, бу оламда зоҳир бўлажак. Худди шундай эканлигига ҳеч шубҳа йўқдир. Чунки дарахтнинг илдизи ва танасида бор нарса албатта шохларида аён бўлади, дарахтнинг илдизи ва танасида йўқ бўлган нарса унинг шохларида аён бўлиши мумкин эмас.

Учинчи фасл

ВУЖУД ЎЗИДАН ЭКАНЛИГИ БАЁНИДА

Билгилки, Абуторобнинг айтишича, ушбу дарахтнинг илдизи ҳам ўзидан, танаси ҳам ўзидан, шохлари ҳам ўзидан, барглари ҳам ўзидан, гуллари ҳам ўзидан, меваси ҳам ўзидан, ейдиган ҳам ўзидан, боғбон ҳам

ўзидан, ер ҳам ўзидан, сув ҳам ўзидан, ҳаво ҳам ўзидан, қуёш ҳам ўзидан, соғлиги ҳам, ҳаёт ва мамоти ҳам ўзидандир, мулк, малакут ва жабарут ҳам ўзидан; ҳаммаси ўзи билан, ҳаммаси ўзидадир. Бу дарахт – ҳаммадир, ҳамма – бу дарахтдир. Бу – ваҳдат аҳлининг олам ва оламдагилар ҳақидаги сўзлари эди.

Тўртинчи фасл

ЙИГИРМА РИСОЛАНИНГ ХОТИМАСИ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Йигирмата рисола тугади. Ушбу йигирмата рисолада кўп сўзлар айтилди. Булар – менинг сўзларим, мендан бошқа ҳеч ким бу гапларни айтмаган, деган гумонга борма; мен буларни билиб олдим, мендан бошқа ҳеч ким буларни билмайди, деб ҳам ўйлама. Сендан бу оламга бирор сўз, бирор илм, бирор амал бу дунёга келмайди. Чунки бу дунёга айтилмаган сўз қолмади, барчасини айтганлар ва айтадилар; номаълум илм қолмади, барчасини билдилар ва биладилар; қилинмаган бирор амал қолмади, барчасини қилдилар ва қилмоқдалар. Шундан келиб чиқиб айтадиларким, мавжуд нарсалар олдин ҳам бўлган, бундан кейин ҳам бўлади. Йўқ нарсалар олдин ҳам бўлмаган ва бундан кейин ҳам бўлмайди.

Эй дарвеш! Яхшилаб ўйласам, одамлар ўртасидаги ихтилофни учта нарсда кўрдим. Бу ихтилоф одамлар орасида минг йиллардан бери давом этиб келмоқда ва бундан кейин ҳам бўлади. Баъзилар айтадиларким, оламнинг аввали ва охири бордир; бу – уламоларнинг ақидасидир. Иккинчиси, баъзилар айтадиларким, оламнинг аввали бор, охири йўқ; бу – файласуфларнинг ақидаси. Учинчиси, баъзилар айтадиларким, бу оламнинг аввали ҳам охири ҳам йўқ, ҳозир қандай бўлса, аввал ҳам шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади; бу тоифа – ваҳдат аҳлидирлар.

Диққат билан яхшилаб ўйласам, беиштибоҳ англадимки, уламо ва файласуфлар ўртасидаги ихтилоф ҳеч қачон йўқолмайди. Бу илм китоб ўқиш ва баҳсу мунозара билан уларга маълум бўлмайди ва ойдинлашмайди. Чунки бу илм кашф аҳлининг насибасидир; бу маърифат, завқ аҳлининг насибасидир. Кимки шакарни кўрмаган бўлса, унга қанча тушунтирсалар ҳам, шакар қанақа эканлигини билмай қолаверади; кимки шакар емаган бўлса, унга қанча таърифласалар ҳам, мазасини билмай қолаверади.

Эй дарвеш! Нарсалар ҳақиқатига кашф аҳли етишдилар, нарсалар қандай бўлса, ўшандай кўрдилар ва билдилар; қолганлар ғафлат уйқуда, тушда кўрадилар ва тушда бир-бирларига айтиб берадилар.

Эй дарвеш! Агар узок йиллар риёзат ва мужоҳида билан шуғулланиш қўлингдан келмаса, умринг аввалидан охиригача доно кишиларнинг суҳбатида собит бўл, ўшанда кашф мақомига етиб, завқ аҳлидан бўласан, нарсаларнинг ҳақиқатини қандай бўлса, шундай кўрасан ва билиб оласан. Бу насиҳатни мендан қабул айла ва шу насиҳатга мувофиқ амал қил, токим наҳот топгайсан.

НАСИХАТ БАЁНИДА

Билгилки, донишмандлар бу оламни дарёга ва ундаги ахволни дарё тўлкинига ўхшатганлар; негаки, бу олам ҳар бир лахзада ўзга сурат ва киёфа касб этиб, ҳар дамда янги безак ва нақшлар яратади ва уларнинг бирортасида субот ва бако йўқдир. Биринчи сурат ҳали тугал бўлиб, барқарорлик топмасдан, бошқа сурат пайдо бўла бошлайди ва олдинги суратни махв этади. Баъзилар бу оламни тушда кўриладиган нарсаларга менгаганлар. Унга ҳам ўхшайди, чунки тушда кўриладиган нарсаларга одамлар алданадилар ва уларга кўнгил қўядилар; бир соат ўтар-ўтмас, бу нарсаларни бошқа кўрмайдилар ва фироқ оловида куядилар.

Эй дарвеш! Шубҳа йўқким, донолар айтган гаплар айни ҳақиқатдир. Шундай эди ва шундай бўлиб ҳам қолажак. Олам шундай эканлигига қарамасдан, ёруғ оламга келадиغانлар дунёга боғланиб қоладилар, дунёга алданиб, дунё учун турли бало ва фитналарга дуч келадилар, турлитуман азобларга учраб, маънавий оловларда куядилар. Баъзилар ҳасад оловида ёнадилар, айримлар йўқчилик оташида куйиб, фарёд чекадилар, билмайдиларким улар уйқудалар ва барчасини тушда кўрмоқдалар: “Аннасу ниёмун фаиза мату интабаху”.

Эй дарвеш! Сенга бунда ортик насихат керакмас, чунки жамийки балолар, фитналар ва офатларнинг сабаби – мол-дунёни севишдир.

Эй дарвеш! Бу сўзларни фақат сенга айтмаяпман, ўзимга ҳам айтаётирманким, бу оламнинг субот ва бакоси йўқ, аммо биз унга алданаимизми-йўқми, бундан қатъи назар, бу дунёга келдикми, бу дунёга эҳтиёжимиз бор. Шу эҳтиёж юзасидан нокаслар билан суҳбат қуришга тўғри келади, шу эҳтиёж туфайли Худобехабар кимсалар билан бир лаганда таом еймиз. Кўп нарсага чидашга мажбурмиз, аммо нокаслар билан муомала қилиш, Худобехабарлар билан ҳамтовоқ бўлишга чидаш жуда қийин; шу азоб бўлмаса, бўлмасмиди!

Эй дарвеш! Бу оламда бор эканмиз, доим огоҳ ва зийрак бўлишимиз керак, балолардан соғ-саломат, зиён-захматсиз ўтишга ҳаракат қилайликким, олам бало ва фитналарга тўладир. Дунё азоб ва машаққатларга тўла бўлиши билан бирга, чўчка ва тўнғизлар, бўри ва сиртлонлар, илон ва чаёнларнинг уясиدير; булар билан суҳбат қуриш керак, кечаю кундуз буларнинг хизматини қилиш керак, буларнинг ҳукми остида бўлишга мажбурмиз. Менинг қўлимда эмас, йўкса айтардимки, шу азоб бўлмаса, бўлмасмиди! Бу оҳ-нолалардан нима фойда, гапни чўзишдан ва кўп шикоят қилишдан не наф?! Бу оламда бор эканмиз, такдирга тан бериб, шунга рози ва таслим бўлишдан ўзга чора йўқ.

Эй дарвеш! Ҳайвонлик даражасидан ўтиб, одабийлик мартабасига етган ҳамда илм ва ахлоқ билан безаниб, оламни қандай бўлса, шундайлигича таниган зотни билмоқчи ва бошқалардан ажратмоқчи бўлсанг, билгилки, ундай одамда тўрт аломат бўлади: биринчиси – тарк, иккинчиси – узлат, учинчиси – каноат, тўртинчиси – хумул (ном-нишонсиз яшаш). Кимдаким бу тўрт нарса бўлса ва ушбу тўрт нарсани истаса, доим бу тўрт сифатни камолга етказиш пайида бўлса, аниқ билгилки, у донишманд ва хур кишидир; билимсиз ва эрксиз бу тўрт нарсани камолга етказиб бўлмайди.

Эй дарвеш! Солик ва толибда ушбу тўрт нарса бўлиши керакким бу тўрт нарсасиз сулук муяссар бўлмас: оз емок, оз сўзламок, оз ухламок ва донишманд суҳбати. Мукаммал комилда яна ушбу тўрт нарса ҳам бўлиши керак, чунки бу тўрт нарсасиз камолга етиб бўлмас: эзгу феъл (амал)лар, эзгу сўзлар, эзгу хулқлар ва маориф. Озод комил инсонда яна тўрт хислат бўлиши керак: тарк, узлат, каноат ва хумул.

Эй дарвеш! Инсон комилликка етишгач, кимдир комилликдан кейин бошқаларнинг комил бўлишликка тарбият қилади, кимдир буткул озод ва хурлигича яшашни давом этади; иш – озодлик ва фароғатдадир; хур кишилар – подшоҳдирлар.

Сўз чўзилиб, асл мақсаддан четлашмайлик. Озод комил инсон – мавжудотнинг гулгожидир; бутун мавжудот унинг назари остидадир. Ҳар бир мавжудот нарсани ўз жойида кўради, ҳар бир нарсани ўз даражасида танийди; ҳеч нарса ва ҳеч ким билан низо ва урушда эмас; барча билан муросяю мадуро қилиб яшайди; ҳаммадан хур ва эркиндир; ҳаммани узрли деб билади; ёмон одамдан қочиб, яхши одамларга интилади. Доно ва комил инсоннинг аломати олдин айтиб ўтилган тўрт нарсадир. Кимдаки бу тўрт нарса бўлмаса ва бўлишини ҳам истамаса, яъниким, хумул эмас, шуҳрат истаса, каноат ўрнига бойликка ружу қилса, тарк ва узлатни тарк этиб амал ва мансабга интилса, бу шунинг аломатиким, бундай одам ўзини таниган эмас, ўз суҳбатдошларининг кимлигини билмайди, бу оламни қандай бўлса, шундайлигича кўрган эмас, у Худодан ҳам беҳабардир, зулматда қолиб, қаттиқазоблар ичида қолмиш, буткул нурсиздир, чунки шуҳратгалабликнинг зулмати жуда қуюқ ва қаттиқ азобдир; мол-дунёпарастликнинг зулмати ҳам жуда қуюқ ва қаттиқ азобдир: “Ав казулуматин фий баҳрил-лужийин йағшаху мавжун мин фавқиҳи мавжун мин фавқиҳи саҳобун зулуматун баъзуҳа фавқа баъзин иза ахрожа йадаҳи лам йакад йароҳа ва ман лам йажъл аллоҳу лаху нурон фама лаху мин нурин”.

Аллоҳнинг сўзи: “Ёки (кофирларнинг қилган амаллари) қаватма-қават тўлқин ва унинг устида (қора) булут қоплаб олган сермавж денгиздаги зулматларга ўхшайди. (Улар) устма-уст зулматлардир: қўлини чиқариб (қараса) уни кўра олмас. Кимга Аллоҳ нур (имон) бермаса, бас, унинг (учун) ҳеч қандай нур йўқдир”¹.

Эй дарвеш! Кимдаким бир зарра нур бўлса, бу оламнинг моли ва мансаб-амалига ишонмагай. Бу оламга эгамен бўлишга интилмагай. Кимки бу оламга ишониб, бу оламга эгамен чиқишга интилса, жаҳолат зулматида қолмишдир, ақл нури ундан пинҳон қолиб, бу оламнинг аҳволи тушдаги нарсалар каби бақосиз, сароб эканлигини билмайди: “Валлазийна кафару аъмалаҳум касаробин бақийъатин йаҳсабуҳу-з-замъони маан ҳатта изи жааху лам йажидҳу шайъан ва важадаллоҳа ындаху фаваффаҳу хисабуху валлоҳу сарийъул-ҳисаб”.

Аллоҳнинг сўзи: “Қуфрда бўлганларнинг қилган амаллари эса, саҳ-родаги саробга ўхшайди. Ташна одам уни сув деб ўйлар, унинг олдига келгач эса, ҳеч нарса топа олмас ва Аллоҳни унинг (қилган амалининг) олдига топур. Бас, У унинг хисоб-китобини мукаммал қилур. Аллоҳ тез хисоб-китоб қилувчи зотдир”².

Тамом

¹ Нур, 40-оят.

² Нур, 39-оят.

ИЖОД ЗИЁСИ

Севимли адибимиз Шукрулло неча минглаб мухлисларнинг, кўп улуғларнинг таҳсинига сазовор бўлган – барчаси самимий ва фахрланиб айтилган. “Йирик лирик шоиримиз” (Ғафур Гулом таърифи), “Улкан миллий шоир” (Мирмуҳсин таърифи), “Шеърий заргарлари сафидан ўрин олиш ҳуқуқига эга” (Қайсин Кулиев эътирофи), “Тўла маънода ҳақиқат куйчиси” (Расул Ҳамзатов таърифи), “Ўз миллатининг муносиб фарзанди ва умуман, мустақил гражданин” (Чабуа Амирэжиби таърифи)...

Устоз Шукрулло истеъдоди – бой ва кўпқиррали.

У шоир сифатида “Биринчи дафтар” (1949), “Қалб кўшиқлари” (1949), “Ҳаёт илҳомлари” (1959), “Умрим борича” (1960), “Инсон ва яхшилик” (1961), “Инсон – инсон учун” (1964), “Зарралар” (1973), “Суянчик” (1977), “Яшагим келади” (1978), “Сенинг бахтинг” (1988), “Тўқилган дардларим” (2001) сингари шеърий тўпламларини, “Чоллар” (1948), “Россия” (1956), “Икки қоя” (1964), “26-тонг отари” (1966), “Гул ва оташ” (1972), “Нур (Кўнгил чироғи)” (1975), “Аср баҳси” (1985) каби дostonларини, болаларга аталган “Баҳор совғаси” (1962), “Юлдузлар” шеърий тўпламларини кенг ўқувчилар оmmasига тақдим этган.

Шоиримиз коинотни яхлитликда ва айни вақтда ўзгаришлар жараёнида тасвирлай олган лаҳзалар бизни ҳаваслантиради, хотирамизга нақшланиб қолади:

*Саҳрода ой ботар, саҳро зим-зиё,
Юлдузлар ёпирилар осмонга бир дам.
Юлдуз оқ из солиб учади баъзан,
Биллур жомдан шароб тўқилди гўё.*

У юксак илҳомий ҳолатларида инсон қалбининг ақл бовар қилмас эврилишларини ҳассослик ила намоён қила олади. “Нур (Кўнгил чироғи)” дostonидаги ошиқ йигит иккинчи жаҳон уруши жабҳаларига жўнаб кетишидан аввал, ўзи ўсиб-улғайган кадрдон ерларни зиёрат қилади, кўзига диёри улуғвор қиёфада намоён бўлади: “Қуриб чордона / Давра олиб бир тўда улфат / Ўлтиргандек атрофда тоғлар... / Ўрталикда гўёки неъмат / Ёзилгандек мевазор боғлар / Яшнаб ётар. Пастда Сирдарё...” Боқар экан, юраги тўлиб-тошади, миждасига ёш тепчиб, “бирданига хўнграб юборади”... Муаллиф бизни у билан шу тарзда – ватанга мухаббати авж пардаларга кўтарилган лаҳзаларда таништиради... Бу, эҳтирослар туғени – “Қиз севганда хўнғир-хўнғир қон йиғлади”, – деб куйлаган эди Шукруллонинг сеvimли шоири Усмон Носир) шу она-тупрокни деб қурбон бўлишга ҳам тайёр фидойиликнинг мужассамидир.

Ошиқ йигит куёшли туйғуларини эл-юртига бахш этиб, гўё кўқларда парвоз қилиб, улар дийдорига тўйолмай турганида, тағин ҳам балқилишига гал келади:

...ўзи севган қиз
 Пайдо бўлди сув парисидек,
 Иккаласи тикилиши тек...

Севишганлар учрашуви висол мўъжизасига айланиши аёндай эди...

Қиз турарди ҳўл сочин ёйиб,
 Беркитгандек холли бўйинини.
 Юзларидан томчилар томиб,
 Излагандек унинг қўйинини
 Оқ кўксидан аста сизарди
 Ва қиз юзи бирдан қизарди.

Таажжубки, олов музга, ёруғ зулматга, ловуллаган қалб тафтсиз кесак-ка эврилади ногаҳон, илкис...

Аммо йигит боқди бепарво,
 Кўрмагандек умрида гўё.

Бундай холдан – кўриб туриб ўзини кўрмаганга олишдан лол-у хайрон, изза бўлган қиз бирдан шиддат билан бурилиб, аламларин ичига ютиб, қайларгадир кетади... Ушбу кескин хатти-ҳаракатда бутун бир драма бор.

Лирик чекиниш қилиб, шоир ўз қаҳрамони руҳида ҳеч қутилмаганда рўй берган ўзгариш сирларини ахтаради; унинг мисралари шалоладай ўйнаб, қуйилиб келади, ўзига тобора махлиё қилади:

Оптоқ, майин оёқларидан
 Майсаларга аста солиб из,
 Парилардек сеҳрлаб секин
 Кўздан гойиб бўлганида қиз,
 Юлдузлардек тиниқ ва шаффоф
 Ўйнаб турган қуралай кўзи,
 Шарқ қуёшин шимган илиқ, соф
 Ҳаё билан бўртиган юзи
 Наҳот солмас қалбига ором!
 Наҳот қилмас тушларида ром!
 Суқсур каби қора сочлари,
 Йигит қалбин қилганда шайдо,
 Кўкдан тушган каби бир нафас
 Чақмоқ каби бўлганда пайдо,
 Нега тилсиз ёр бўлдинг, севги!
 Нега қилсиз тор бўлдинг, севги!

Таъбир жоиз бўлса, муаллифнинг ушбу нидоси дostonдаги бадий об-разлардан бири – севги шу ондан эътиборан замирдан юзага чикканини кўзгудагидай акс эттиради, биз бунни айна дақиқалардан бошлаб аниқ англаймиз. Зеро, у асарнинг бошидан охиригача нажот ва балоғардон: севиб-севилганларнинг олижаноблиги, мардлиги, ҳаёси, сукути ёки табассуми, ҳар бир хатти-ҳаракатини қўлловчи ва йўлловчидир... Дарвоқе,

достондаги йигит ва киз образларидан ташкари, севги ва муаллиф образлари ҳам асар ғояси тадрижий равишда бадий очилиб, намоён бўлишини таъминлайди.

Ҳар икки ёш халққа хос фазилатларни ўзларига сингирганлар, “коса, коса остида нимкоса” тарзида юритилган фикрлар, билдирилган муносабатлар, қилинган ҳаракатлар маъносини тўғри илғашга одатланганлар.

Масалан, йигитнинг бепарво муносабати мағзида шундай ҳаётий донолик пинҳон. Висол илинжида ўртанаётган бўлса-да, юрагидаги алангаларни қилоллайди, фирок, айрилиш синовлари борлигини эслатади дийдорига мушток ёрига, эсанқиратиб туриб синайди... Ниҳоят, “қалбин тўкиб солмоқчи бўлди”, излаб борди, лекин отаси жангларида мардларча ҳалок бўлгани тўғрисида хабар – қора хат олган севиклиси қора либосда эди... Шу ҳолида у иймони бутунлигини, бир умр вафодор бўлишини билдирди, бепарволик аро сўзсиз янграган ҳаёт-мамот саволига некин жавобларини қатъият билан айтди – қонига она сути билан сингган донолик мезонларига амал қилиб яшашини намоён этди. Бир ёстикқа бош қўймоқчи бўлган одами (йигит олчокларнинг алдовларига учмади, ўз шаънига лойиқ қарорга келди: “Ёв қўлига тушгандан асир, / Ўз юртида бўлишни басир / Афзал билди”) урушдан икки кўзи кўр бўлиб қайтганида, киз аҳди ростлигини исботлади, севгилисининг кўнгил чироғига айланди. Оила қуришди, фарзандлар кўриб, уларни тарбиялаб, вояга етказишди. Садокатли хотини тоғдай таянч бўлгани учун, бағри бутун эр сўқирлик тўрини узиб ташлаб, тўлақонли ҳаёт кечирди. Достондаги бадий ҳикматлар туйғун, оловли туйғуларнинг жавҳари бўлиб вуқудда келади:

*Бахтсиз ҳолин билмаган инсон
Бўлолурми бахтли ҳеч қачон!*

Ёки:

*Юракларда ёнмас экан нур
Кўзлар топмас ҳаётдан ҳузур.*

Танқидчи Махмуд Саъдий ўз вақтида (1981 йил) ушбу дostonни “адабиётимизнинг кейинги йиллардаги жиддий ютуғи” деб баҳолаган эди. Назаримизда, у ҳозирда ҳам шундай юксак эътирофга лойиқ асар сифатида яшаб келмоқда.

Шукрулло насрда бадий ижод сирлари, устозларнинг тажрибалари тўғрисидаги “Жавоҳирот сандиғи” (1983), адабиётшунослигимизда “қатагон йиллари ҳақида ўзбек ёзувчилари томонидан ёзиб қолдирилган ҳозирча ягона ҳужжатдир ва шу жиҳатдан аҳамиятлидир” (Н.Каримов) деб ҳисобланаётган “Қафансиз кўмилганлар” (1989), жамоат арбоби, жадидчилик ҳаракатининг йирик вакили, ўзбек матбуотининг илк ташкилотчиларидан бири Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, 1878–1937) ҳаёти асос қилиб олинган “Тирик руҳлар” (1999), ўзи ва рафиқасининг кўрган-кечирганлари ҳақида хикоя қилувчи “Оғир кунлар севинчи” (2001) каби асарларни яратди. Публицист сифатида олиб борган ижодий меҳнати “Қасосли дунё” (1994) мақолалар тўпламида жамланган.

“Қафансиз кўмилганлар” китоби маънавий ўзаги муаллиф образидир. У мустабид тузум исканжасига тушиб қолган – қатагон қурбонига айлан-

ган инсоннинг ожиз, эрксиз, топталган ҳолатини эмас, ички эркинлигини, маънан юксаклигини бутун асар давомида изчиллик билан ифодалаб боришга интилади. Шундай бадбин муҳитда азиз умри увол бўлаётганига қарамай, бу зўрлик-зўравонлик замони бари бир заволга учрашига ишонч ҳосил қилган кўркмас, фахми ўткир одамларнинг қиёфаларини эса қоларли тарзда ифодалашга ҳаракат қилади. Улардан бири – андижонлик Ёркинжон ака. Муаллиф, жумладан, шундай деб хотирлайди: “Унинг ўз бошидан кечирганлари нақадар даҳшатли, кишини ваҳимага соладиган бўлишига қарамасдан, иккинчи бир жиҳатдан менга далда ҳам бўлди... Бу одам қамокда ўз уйддек мағрур, гўё табиий бир ҳол дегандек юрарди... Бу одамнинг ўз фалсафаси бор эди, гарчанд унинг хулосаси мантиқан тўғри бўлиб, ичингда тан олсанг ҳам, аммо ҳозирги қама-қама даврида унча-мунча одам эшитишга ҳам чўчирди...”

Аммо у одам ўзига ишонч ва ҳақлигидан фахрлиниб ҳузур қилгандек: “– Инсофли, виждони бор одам бир-бирини талайдими? Бизнинг ҳукумат эса, талашни, бировларнинг ҳақидан кўркмасликни савоб деб ўргатади. Қариндош қариндошни талади, синфий душман деб бола отанинг кўзини ўйди. Мана оқибат; ҳаммани ўғирликка, Худодан кўркмасликка, бандадан уялмасликка ўргатиб бўлдик. Одамлардан меҳр-шафқат кўтарилди. Мана булар – ўша сиёсатнинг меваси, – деди ўз атрофидаги ўғирлик қилиб қамалганларни кўрсатиб. – Ҳар қандай ақли бор инсон оч-қашшоқлик, мухтожликда эмас, бой бўлиб, тўқ бўлиб яшасам, дейди. Бизнинг ҳукумат-чи, камбағалликни эмас, бойларни йўкотаман, деди. Мана энди ниятига етди. Ҳамма камбағал, ҳамма ўғри. Мана шундай тўғри гапни айтган сиз билан биз – халқ душмани. Виждонингни ютиб, ҳақиқатни гапиролмай эркин юрганингдан, оч-яланғоч бўлсанг ҳам, овозинг борича ўзинг севган куйни айтганинг маъқул.

Бу одамнинг шунча йил қамокда бўлиб, руҳан тушқунликка тушмай, бунчалик тетик юришига сабаб энди аён бўлган эди”.

Ёркинжон ака сирасидаги қамок, маҳбуслик қийноқлари остида ҳам руҳан синмаган кишилар ҳақидаги ҳикоялар мазкур асарнинг маънавий ўзагини мустаҳкамлашга омил бўлган.

Ҳеч шубҳасиз, Шукрулло “Қафансиз кўмилганлар”, “Тирик руҳлар” насрий асарлари билан ҳам адабиётимиз ривожига сезиларли ҳисса қўшди, ундаги мавжуд бўшлиқларни тўлдириб, халқимиз тарихининг ҳали бадий тасвирланмаган даврларини ёритди – керакли ишни зарур вақтида журъат ила бажарди.

Шукрулло драмалари эса театримиз саҳналарини обод қилиб, томошабинлар меҳрини қозонди. Ҳозирги Ўзбек Миллий театри ва вилоят театрларида “Хатарли йўл” (1962), “Табассум ўғрилари” (1964), “Тўйдан кейин томоша” (1980), “Ўғрини қароқчи урди” (1982), “Жанжал” (1983), “Ҳасрат боғи” (2004) сингари шеърий драмалари, шунингдек, унинг таржимасида итальян драматургиясида фьяба – театр эртақчилигига асос солган Карло Гоцци (1720 – 1806) “Бахтли гадолар” трагик-комик эртақ пьесаси 1985 йили саҳналаштирилган.

Биргина “Ҳасрат боғи” тўғрисида тўхталайлик:

Унда Ўзбекистонда XX асрнинг 20–30-йилларидан бошлаб, то 70–80-йилларигача кечган – афғон босқини оқибатларини ҳам камраб олган ҳаёт манзаралари, турли тақдирлар намоён бўлади. Муаллиф ва ре-

жиссёр (Т.Исроилов) ижодий режасини, фалсафий фикрини тўлақонли мужассамлаштирган икки образ – Она ва партиявий раҳбар Холиқулов образларига алоҳида тўхталган театршунос Т.Исломов “Ҳасрат боғи”ни “театр санъатининг ривожланишида профессионал услубиятларни кўриш, таҳлил этиш, зарур бўлса, баҳс-мунозараларга имкон берувчи”, ёки том маъносини айтсак, Миллий театрнинг ўзига хос юксак мақомини намоён этувчи спектакль яратилганини эътироф қилди. Режиссёр ва жамоа, муаллиф билан ҳамкорликда пьеса қурилмасини қайта кўриб чиқиш, янги сахналар ижод этиш, таъсирчан пластик ечимлар топиш йўли билан эришган муваффақиятдан қувониб, айна вақтда унинг замона берган имконият даражасида яратилганини назарда тутиб, санъатшунос олим Тошпўлат Турсунов, жумладан, шундай деган эди: “Чунки, бундай пьесани ҳозирги замонда яратиш мумкин, гарчи пьесада ҳамма гаплар очик айтилмаган бўлса ҳам. Ҳали шундай даврлар келадики, пьесада тилга олинган фожиаларни ёзувчилар, санъаткорлар тўла-тўқис ёритмаганларини келажак авлод айтади. Бугунги кунда шу спектакль яратилишининг ўзи ҳам жасорат”.

Хуллас, истеъдодли адибимиз халқнинг қалбини ўртаб, тили учига келиб турган гапларни ўз ўрнида: гоҳ шеърӣй, гоҳ насрий, гоҳ драматик асарларида айтиб келмоқда.

Устоз Шукруллонинг “Танланган асарлар”и аввал 2 жилдда (1973–74) нашр этилган бўлса, эндиликда эса унинг 9 жилдлик “Танланган асарлар”и китобхонлар қўлига етиб борган. Асарлари рус, олмон, араб, турк, озарбайжон, козок, қирғиз, болқор, қорақалпоқ ва бошқа тилларга ҳам таржима қилиниб, эътибор қозонган. У 1981 йили Ўзбекистон халқ шоири фахрий унвони билан тақдирланган, 1994 йили Алишер Навоӣй номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати бўлган, “Дўстлик” (1994) ва “Эл-юрт хурмати” (1999) орденлари билан тақдирланган.

* * *

Унинг ҳаётига бадиӣй таржима – катагон исканжасида, ноҳақлик жабрини тортаётган маҳбуслик чоғларида – умид париси бўлиб кириб келган... Бу сўзимизнинг исботи – шоирнинг “Кафансиз кўмилганлар” аса-ридаги ушбу кўнгил изхори:

“Айникса, – ёдимда йўқ, Александр Востоковми ёки бошқа рус шоирими, – Гётенинг “Умид” шеърининг таржимаси суд олдидан менга шу қадар далда бўлдики, китобни қайтариб йиғиштириб олгунча бу шеърни ўзбек тилига таржима қилиб, ёдлаб олдим.

*Ёлбораман, умид париси,
Иш чоғлари менга бўлгил ёр.
Тугатмасдан ишининг барисин,
Толиқишга эрк берма зинҳор!*

*Ишонаман, рўёбга чиқар,
Таскинларинг кетмай беҳуда,
Умид билан суқилган таёқ,*

*Меҳнат, чидам натижасида
Бир кун берар мева ва япроқ.*

Қамоқ муҳитида бу шеър энг яқин дўстнинг менга таскинидек бўлиб қолди. Бу шеър азобимни энгиллаштирди, дармон бўлди. Шайтоний хаёллар босиб келганда, ётган-турганимда ўқидим. Қамоқда ширин хаёлдан бошқа сенга ким таскин беради, ким дардкаш бўлади”.

Шоир Шукрулло ҳаётининг энг оғир дамларида рўй берган айни воқеа инсоннинг рухий эркинлигини на мустабид тузум, на қамоғу кийноқ чеклай олмаслигини, ҳар қандай аянчли ҳолатда ҳам маънавий ҳаёт, ижод дарди одамни ор-номус поясидан қуйи тушмасдан яшашга қобил қилишини сездиради. Бежиз эмаски, у маҳбуслик – чорасизликда қўл қовуштириб ўтирмай, қандай қилиб муаллифи шаънини сақлайдиган, имкони борича ҳақиқатни айтадиган асарлар ёзиш йўлларини ўйлайди: “Лекин буни халқка айтиб бўладими? Бўлади! – деб ўйлайди у. – Унинг бирдан-бир йўли бундай гапларни насрий ёки драматик асарда салбий образлар орқалигина, уларнинг тилидан айттириш мумкин... Драматургия ҳақида, драматик асар ёзиш ҳақида жиддий ўйлай бошладим... Драма ҳақида ўйлаш бир неча вақт иқир-чиқир хаёллар азобидан мени холи қилиб, худди айтадиган гапларимни айтиб, хуморим таркагандек, дардим энгиллашгандек бўларди”.

Шоир рўшноликка етишгач, ўз ижоди билан биргаликда, бадий таржима соҳасидаги фаолияти билан ҳам муҳлисларни хурсанд қилишга интилди. Шукрулло таржимасида турли йилларда Гёте, Ҳ.Ҳайне, Байрон, Ш.Петёфи, Т.Шевченко, А.Исаакян, А.Блок, А.Твардовский, М.Дудин, М.Танк, Р.Ҳамзатов, М.Карим, Қ.Қулиев каби шоирлар шеърий ижодидан намуналар ўзбек тилида янгради. Бу таржималарнинг вақт синовидан ўтганлари айни маълум ва машҳур шоирлар ижодига хос фазилатларни янада яқиндан ҳис қилиш, наглашга ёрдамлашганини, шунингдек, адабиёт мизистеъод ҳазинасида навбатини кутиб ётган бадий захиралар рўёбга чиқишига йўл очганини исботлашга эҳтиёж йўқ.

“Оқсоқол шоир унча-мунча поэтик экспериментлардан чўчимайди. Ундаги бу хусусият Расул Ҳамзатовнинг “Набирам Шаҳризодага” номи насрий шеъри таржимасида намоён бўлади, – деб ёзади профессор Қозокбой Йўлдош. – Хаёлий савол-жавобга қурилган бу мансурада бобо билан неваранинг тақдирлари мувозий қўйиб тасвирланади. Шеърда йиғлоки неварарага узун ҳаёт йўлини босиб ўтган бобонинг таъкидлари ўта таъсирли ифода этилган. Шеърнинг биргина сўнгги, асарнинг поэтик моҳиятини ўзида акс эттирган банди серийги невара тилидан берилади... Шеърда ёш авлоднинг зиммасида ҳам ўзига яраша ижтимоий-маънавий юк борлиги таъкидидан ташқари, катталарнинг келажак олдидаги масъуллиги ҳам акс этган. Шеърда шоир Шукруллога ҳам ўртоқ туйғулар тасвирга олингани учун мансуранинг таржимаси оригинал янглиғ жаранглайди” (Шукрулло. Танланган асарлар. 2-жилд. “Шарқ”, Т., 2008. 12-13-бет).

Шукрулло таржималари хусусида ўйлаганда, К.Ғоцци “Бахтли гадолар” пьесаси, албатта, диққатимиз марказида бўлиши табиийдир.

“Атоқли шоир ва драматург Шукрулло Карло Ғоцци асарини ўзбек тилига улкан маҳорат билан ғоят саҳнавий таржима қилган, – деб таъкид-

лайди профессор Тоир Исломов “Бахтли гадолар” намойиш этилишига бағишлаб 1986 йили ёзган мақоласида. – Спектаклни кўриш жараёнида унинг таржима асар эканлиги сезилмайди. Спектакль режиссёри Тожи Муҳаммад Исроилов ижодий изланувчан, забардаст санъаткор эканлигини томошабинларга ҳам, мутахассисларга ҳам англатади” (Режиссёр Тожи Муҳаммад. (Режиссёр масъулияти). Мақолалар, лавҳалар ва эсселар. “Адабиёт учкунлари”, Т., 2015. 105-бет).

Шукрулло “Бахтли гадолар”ни Т.Шчепкина-Куперник италян тилидан рус тилига қилган таржима (К.Гоцци. Сказки для театра. Москва, “Искусство”, 1956) асосида ўзбекчага ўгирган (К.Гоцци. Бахтли гадолар. Драма. Шукрулло таржимаси. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1970; кейинги нашри – Шукрулло пьесалари 2-жилди (“Тўйдан кейин томоша”, 2006).

Бу таржима тўғрисида театршунос олим айтган ижобий хулосани юқорида келтириб ўтдик. Айни шу фикрга таянган тасаввуримизни қисқа бир таҳлил воситасида тағин ҳам тиниклаштиришни истаб, пьесанинг сўнгги кўриниши тугалланмасини қиёсан ўрганиб, бир неча мисол келтирайлик.

Масалан, русчаси:

М у д з а ф е р

... Нет! Не зову тебя великодушным.

Ты хуже пытки выдумать не мог.

Но я сумею прекратить мученья!

(В бешенстве убегает).

Таржимаси:

М у з а ф ф а р

... Йўқ! Мен сени айтолмайман олиҳиммат деб,

Наҳот, бошқа қийноқ ўйлаб топа олмадинг,

Фақат ўзим бу азобга барҳам бераман.

(Кутуриб қоча бошлайди).

Ҳар икки тилдаги матнни муқояса этганимизда, юксак мартабасидан ажралгач, жазавага тушиб, ақлини йўқотгудай ҳолга келган бу кимсанинг пўртанали хиссиётлари ўзбек томошабини ёки ўқувчиси эътиборига ишонарли, лекин бир мунча босиқлик билан етказилганини уқамиз.

Ёки бошқа мисол; русчаси:

У з б е к

(страже)

За ним, чтоб он с собою не покончил!

Таржимаси:

Ў з б е к

(навкарларига)

Орқасидан боринг, яна ўзини-ўзи

Ўлдирмасин!

Таржимонимиз, Ўзбек – асар қахрамони, – гарчи руҳий ҳолати асов галаёнларни эслатса-да, – газабини жиловлаб иш кўраётганлигини таъкидлаш учун, “сенга жазо бериб ўтирмайман (яъни ўз жазонг – ўзинг би-

лан)“ деган гапни қўшади, бадий мантиқдан келиб чиккан бу бадиха табиий ва ишонарли; “мукофот” сўзини шундай ўйнатадики, у “жазо”, “тавки лаънат” маъноларини жилвалатиб янграйди. Буни томошабин ҳам, ўқувчи ҳам янглишмай илғайди.

Ўзбек ўз севикли ёри – Анжеллага мурожаат қилиб, фақирларнинг бахтини ўйлаб, бирор ният қилган бўлсанг, айт, деганида, у ҳеч қутилмаган бир жавобни беради.

Русчаси:

А н д ж е л а

*Не знать им счастья, если не найдут
У зрителей любезных одобренья!*

Таржимаси:

А н ж е л а

*Агар булар, шу ўтирган томошабинлар –
Халойиқнинг ҳурматиға лойиқ бўлмаса,
Бир умрга бахт топмайди.*

Анжеланинг сўзлари ушбу трагик-комик эртак пьеса моҳиятини тиниқ кўзгудай яққол акс эттиради. Зеро, унинг қаҳрамонлари хатти-ҳаракатлари, ишларига томошабинлар тимсолида халқ баҳо беради. Бахт эса, – юкорида ҳам эслаганимиздек, – улардан халқнинг, жумладан, айти ҳолатда томошабинларнинг розилигидадир. Таржимон “томошабинлар” – “халойиқ” рамзи деб таъкидлаш учун ўзидан шу мантиқий аниқламани қўшар экан, мазкур фалсафий-эстетик умумлашмани томошабин ва ўқувчи онига ўнғай қилиб етказишга интилади. Ушбу интилиш замирини эса, устозимиз – Мавлоно Шукрулло Шоший одамлар ризоси йўлида сочаётган ижод зиёси ташкил этади.

* * *

Навоий ҳазратлари “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида турк шуароси тўғрисида сўзлар экан, Мавлоно Лутфий Шоший (1366 – 1465) сиймосига алоҳида эҳтиром кўрсатади; форсий тилда ижод қилган улўғ шоирлар номларини зикр этгач, турк шуароси орасида булар “муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким, таъ ахли қошида ўқуса бўлур”, – деб таъкидлайди. (Шайх Аҳмад Тарозий Мирзо Улуғбекка бағишлаган “Фунун ул-балоға” асарида “маъдан ул латойиф Лутфийи Шоший” деб берган шаҳодат эндиликда барчамизга маълум. Барҳаёт адабиётшунос олимимиз Абдуқодир Ҳайитметов нашрга тайёрлаб эълон қилган шу китобга суяниб, “Мавлоно Лутфий Шоший” дейишга ҳақлимиз).

Мавлоно Лутфий Шошийнинг асрлар оша шогирдларидан ҳисобланмиш Мавлоно Шукрулло Шоший (1921 й.т.) ўз юртию жаҳонда овоза кўтарган қирғиз адиби Чингиз Айтматов, авар шоири Расул Ҳамзатов, рус шоири Михаил Дудин, болқор шоири Қайсин Қулиев, бошқирд шоири Мустай Карим, қалмиқ шоири Давид Қуғултинов ва бошқалар қаторида туриб, улар билан қиёматлик дўст, бу қутлуғ ижодий биродарлик даврасининг файзларидан бўлиб, шу муборак мушоирада ҳамиша ёруғ юз билан катнашиб келди.

Навоний ҳазратлари Мавлоно Лутфий Шоший 90 ёшдан ўтганида ҳам барча замондошларини қойил қолдириб, гўзал асарлар яратганлигини уқтиради.

Мавлоно Шукрулло Шоший ҳам (умри зиёда бўлсин!) юз ёшни қоралаб бораётганига қарамай, қалбини илҳом ёритиб турибди.

Мавлоно Лутфий Шоший ва Мавлоно Шукрулло Шоший гўзал анъанаси уларнинг келгуси авлодларида ҳам шарафли давомини топсин!

Муҳаммадали ҚўШМОҚОВ

ШУКРУЛЛО ТАРЖИМАЛАРИДАН НАМУНАЛАР

БАЙРОН

(1788–1824)

*Умр йўлинг битди, қаҳрамон!
Шухрат-шонинг энди бошланур.
Сен озодлик берган муқаддас
Ватанингни куйда мағрур
Яшар сенинг жасоратинг ҳам
Ва улугвор салобатинг ҳам.*

*Халқинг эркин оларкан нафас
Унутолмас сени мутлақо.
Ҳалок бўлдинг! Қонинг ердамас
Оқар бизнинг томирда, аммо
Сенинг қудрат, галабанг ҳар он
Қалбимизга бўлгуси дармон.*

*Тилга олсак номингни жангда
Душман ваҳм, даҳшатга тушар,
Қаҳрамоннинг шонли ўлимин
Қизлар қўшиқ қилиб айтишар.
Кўзларда ёш бўлмас, ёш, фақат,
Пок руҳингга бўлур ҳақорат.*

Шандор ПЕТЁФИ

(1823–1849)

ОТАШ

*Истамайман мажнунтол каби
Ботқоқликда чиришни мутлоқ.
Қани энди, чинор бўлсаму
Куйдирса ҳам розиман чақмоқ.*

*Оташ, қалбим тугёни сенсан!
Онлар бўлди баъзан музладим.
Қаҳшатса ҳам совуқ қалбимда –
Бир аланга доим гурлади.*

*Мен ўт бўлсам, сув кучогиди
Ола берсин бақалар роҳат.
Юксакликка қилолмай парвоз
Вақирлашса яралган фақат.*

*Менинг қайноқ эҳтиросимга
Сен ҳам ёниб жавоб бер, эй қиз!
Менга совуқ пурқар экансан
Кўзларимдан йўқол ўша кез.*

Майхонага май қўй! Майингга
Заррача сув қўйсанг, эй шайтон.
Май косангни отмай юзингга
Ерга отиб қиламан яксон.

Кўйланг, ўтли қўшиқларин сиз!
Қўшигингиз қалбга ўт солсин.
Кўйиб-ёниб айтмаган кўнгил
Қўшиқлари бўғзида қолсин!

Яшаиш учун ўтли ҳислару
Шароб кайфи ҳамиша даркор.
Унутибман бир нарсани мен –
Яшаб бўлмас қўшиқсиз зинҳор!

Истамайман – мажнунтол каби
Ботқоқликда чиршини мутлоқ.
Мен истайман чинор бўлмоқни
Кўйдирса ҳам розиман чақмоқ.

Михаил ДУДИН

(1916–1993)

Булут танклари каби гулдурос солиб,
Бўрон дов-дарахтни қулатиб ўтди.
Сокин, мовий қўллар ногоҳ қўзғалиб,
Бош уриб қиргоққа, кўтириб кетди.

Аммо бугун яна сокин теваарак,
Сувлар жимирлайди, зумраддек осмон.
Кечаги сурон-у бугунги жимлик
Сехри бир дам сени қилади ҳайрон...

Кафтдек текис, сокин замин қалбига
Агар солиб кўрсанг бир нафас қулоқ,
Бўрон сўнгидаги бу сокинликда
Недир яралмогин сезасан шу чоқ.

* * *

Кўз олдимда баҳор, сен онагинам...—
Сен ёш аёл эдинг, мен мурғак гўдак.
Тиззангга юзимни қўйганимча ман
Қўшигингни тинглаб кетардим мудраб.
Сен эса ишингни тўхтатмай сира,
Урчуқнинг бир текис кўйига қўшиб,
Айиқча ҳақида куйлардинг менга –
Қўшигинг тинглардим юрагим жўшиб.
Баҳор чоғидаги тин-тиниқ кўлда
Ялт-юлт товлангандек балиқ тангаси,
Сенинг ҳам ёқимтой, илиқ сўзингдан
Келарди ўрмоннинг муаттар иси.
Ашуланг жарангдор ва майин эди,
Ўртарди дилингни қандайдир қайғу,
Айиқчамас, гўё сенинг болангни
Оқизиб кетгандек туюларди сув.

Расул ҲАМЗАТОВ

(1923–2003)

Набирам Шаҳризодга

Сен нега йиғлаяпсан?

Ахир, сенинг отанг бор, онанг бор.

Мен алақачон отамдан ҳам, онамдан ҳам
айрилганман.

Сен эмас, мен йиғлашим керак.

Сенинг акаларинг, опаларинг бор,

Ҳаммаси сени севади, ёмон гапирмайди.

Менинг-чи, неча марта дўстларим хиёнат қилганди,
менинг душманларим бор,

Мен йиғлашим керак.

Сен уруш даҳшатини, одамларнинг қандай
ўлганларини кўрмагансан.

Қанча дўстларим у ерларда қолиб кетишган,

Мен йиғласам арзийди.

Сенга ҳеч ким бўҳтон ҳам қилмайди,

Сен ҳали ёлгон нималигини билмайсан, қалбинг пок.

Сен ухлаганингда ҳеч ким сени безовта қилмайди,

Мен йиғлашим керак.

Гапларимни тинглаб набирам, деди

“Буважон, сен ҳаммасини бошдан кечириб бўлдинг,
шукр қил.

Менинг бошимда ҳали булар турибди,

Сен айтганингдек, ёлгон, хиёнат, уруш яна
такрорланса-чи?

Буважон, сен шундай қилгинки,

сира-сира такрорланмасин”.

Марина ЦВЕТАЕВА

БАЛЬМОНТ ҲАҚИДА СЎЗ

Рус тилидан
Ойгул СУЙОНДИКОВА
таржимаси

Шоирлик чексизликдир, у ҳақда сўзлаш қийин. Шоирлик қаердан бошланади? Қаерда тугайди?

Ҳамма нарсани ўз карашларим асосида чегаралайман, аммо улар ичида чўнтагида бир мири йўк ғирт шоир – Бальмонт ҳақида бир нарса дея олмайман.

Кулманг, жаноблар. Мен на Есенин, на Мандельштам, на Маяковский, на Гумилёв, хатто Блок ҳақида ҳам шундай демаган бўлардим. Чунки уларда шоирдан ташқари яна катта-кичик, яхши-ёмон нимадир бор эди. Ахматовада ҳам шеърларидан ташқарида илтижолари яшарди.

Бальмонтнинг эса шоирдан бошқа ҳеч нарсаси йўк. Бальмонт хос ва мос шоир. Шунинг учун ҳам уйдагилар уни сўраша: “Шоир ухляпти” ёки “Шоир тамаки олгани чикди” – дейишади. Бунинг кулгили ёки изохталаб жойи йўк. Дейлик, ухляпти, у кўраётган тушлар ҳам – шоирники, тамакига чикди, дўкондор уни растасида кўриб ажабланмайди, нима учун келганини билади.

Бальмонтнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, сўзи – муҳр – юлдуз.

*Талаб этган эмас ҳали шоирни
Аполлон муқаддас қурбонликка, бу
Ғала-говур дунё ташвишларига
Бола кўнгли билан чўкиб кетган у.*

*Сукутда илоҳий илҳом париси,
Ширин тушлар қалбга багишлар лаззат.
Балким ҳақир дунё болаларидан,
Баридан нотавон, арзимас ва наст.*

Булар Бальмонт ҳақида эмас. Аполлон Бальмонтни ҳамиша талаб қилган. Бальмонт ҳеч қачон ғурбат дунё ташвишларига кўмилиб қолмаган, унинг илоҳий илҳом париси тинмаган, қалби ширин тушлардан лаззатланмаган, ҳақир дунё болалари ичида Бальмонт ҳеч қачон нотавон бўлмаган, умуман, улар ичида ҳеч қандай боғлиқлик йўк, унинг ўзи эса нотавонлик тушунчасидан йироқ яшаган.

*Билмадим, билмадим, нимадир – нафрат,
Менда ҳеч кимсага йўқ гина-қудрат.*

*Ожиз лаҳзаларда гар чексам ҳасрат,
Ҳатто душманимга сочолдим ҳайрат.*

Аникликни олайлик. Бальмонт ундан бутунлай ва энг баланд даражада холи, ҳатто кундалик ҳаётини суҳбатларда ҳам: “Марина, мен сенга чака олиб келдим”, – дерди. Унинг пуллари чака эди, арзимас қоғоз банкнотлар – червон, оддий пул. У франклар ва сўмлар олдида ўзини ерга урмасди, ростини айтсам, у бундай ҳаёт билан таниш эмас эди, уни билмасди.

Кламар, Париж ташқарисидаги шаҳарча. Бальмонтни узок танаффусдан сўнг катта кўчада учратиб қолдим. Шаҳар атрофи, бундай жойни ҳамма ерда кўриш мумкин. Кувонч, қўл сиқишлар, дийдор, дўстона гиналар, хайрат... “Шунча пайт қандай яшадинг? Тузукмисан? – “Марина, мен жуда бахтли эдим, икки ой кўхна Ҳиндистонда бўлдим”.

Бўлган. Ҳаммаси шу.

Бальмонт билан хамиша эртақдагидай. У қачонлардир “Тоғ чўккилари”да туриб, шундай деган эди: “Ҳаёт йўллари бой”. “Ҳа, агар унда Бальмонт билан кетсанг”, – қўшиламан.

Мен тез-тез Бальмонтнинг баландпарвозлиги ҳақида эшитиб қоламан.

Ҳа, бу – энг яхши сўз.

У юксакларда учиб юради, пастлашни истамайди. Хохламайдимми ёки удалай олмайдимми? Мен ер хамиша Бальмонт оёқлари остида юксалиб туради, деган бўлардим.

Агар Бальмонт хонада бўлса, хона кўрқинчли.

Ҳозир тушунтираман.

Туғилганимдан буён ҳеч кимдан кўрқмаганман. Фақат икки одам бундан мустасно: князь Сергей Михайлович Волконский (унга “Ўқувчи” номли шеърини бағишлаганман) – ва Бальмонт.

Кўрқардим, кўрқаман, кўрққанам учун ҳам бахтлиман.

Мен эркин одам учун кўрқаман.

“Кўркувим” – даҳшатни англаш, ўзига-ўзи зиён етказиш эмас, балки илохий назарларга тушиб қолишни англади. Бироқ князь Волконский ва Бальмонт ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд? Кўркувдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Кўркув хайратланишдир. Бир воқеани ҳеч унутолмайман.

1919 йил. Москва. Қиш. Мен ҳар доимгидай Бальмонтларни келдим. Бальмонт совук хонада аёлларнинг шотландча рўмолига ўраниб ётарди.

Бальмонт:

– Албатта, чекнинг келяпти-я?

Мен:

– Унчаликмас...(кўнгилда эса изтироб).

– Мана, ҳафсала билан чек. Трубка паришонхотирликни ёқтирмайди.

Муҳими, гапирма. Кейин гапирасан.

Ўтирдим, ҳафсала билан ичимга тортаман, лекин ўхшамайди.

Бальмонт хурсанд:

– Ёқдимми?

– М...м...м...

– Кириб келишинг билан юзингда шундай изтироб кўрдимки, Марина, анча пайтдан буён чекмаганингни тушундим. Эсимда, бир куни Тинч уммонда...

Сўзлай бошлайди. Мен чекмасдан, кўркув ичида хафсала билан тортаман. Бальмонт бунни сезиб қолмасмикан, деган хавотирдаман.

– Ана, чекиб бўлдинг. Энди бер.

Узатаман.

Бальмонт трубкада тамаки тўла эканлигини кўриб:

– Ҳеч қанча чекмабсан-ку...

Мен:

– Йўк... шундай сал-пал...

Бальмонт:

– Ахир, у ўчиб қолган, сен уни ҳатто ёкмабсан ҳам. (Трубкани текшириб кўради.) Мен тамакини яхшилаб майдалаганман! Марина, сени яхши кўрганимдан шунчалик кўп солиб юборибманки, у ёнолмабди! Трубка меҳр-мухаббатга тўлиқ эди. Бечора Марина! Нимага менга айтмадинг?

– Чунки сендан кўркаман!

– Мендан кўркасан? Елена, Марина мендан кўрқаркан. Негадир бу менга ёқаяпти. (Кадроним, мен сендан кўрқканим йўк, бир лахзага бўлсаям, сени хафа қилолмайман. Ахир, трубка меҳрга тўла.)

Бальмонт менга ҳамшиша охиригисини берарди. Нафақат менга, ҳаммага. Сўнгги трубка, сўнгги пўстлоқ, сўнгги ўтин, сўнгги гугурт.

Ачинганидан эмас, очикқўнгиллигидан. Туғма олийжаноблик.

Худо бермаса бўлмайди. Подшо бермаса бўлмайди. Шоир бермаса бўлмайди.

Бирок у олишни эплай олмасди. Бир воқеа ёдимда. Кўчадан хаяжонланиб кириб келди, лекин таъби хира, ўзида эмас.

– Марина! Елена! Мирра! Мен ҳозир шундай дахшатли, шундай ажойиб бир иш қилдимки, ҳатто оқибатда афсусланаёпман.

– Афсусланаёпсан?

– Волхонка бўйлаб кетаётган эдим. Кимдир мени чақирди, аёл овози. Қарадим, машинада ясанган, чиройли, ёшгина, худди мафтункор швед кизидай, эсингдами, Елена, биз у билан пароходда гўзал оқшомни бирга ўтказган эдик? Ўша. Машинани олиб келди. Ўтирдим. Сухбат. Лахзалар учмоқда. У хаяжонда. Мен ҳам. Лахзалар учмоқда.

Бирдан қарасам, жуда узоқлашиб кетибмиз, тўғрироғи, мен уйдан анча олислаб кетибман, қайтиш амри маҳол. У эса қўлларимдан ушлади, сочларининг уч-учларигача қизариб кетди – шимол аёлларигина шундай қизарадилар: “Константин Дмитриевич, менга очиғини айтинг, бунни сиздан сўраётганим учун узр: қандай яшайсиз? Мен сизга нимадир... менда ҳамма нарса бор: ун, қанд, ёғ, шу кунларда жўнаб кетаман...”

Шу ерда, Марина, дахшатли иш қилдим: “Йўк”, – дедим. Менинг ҳамма нарсам бор, дедим. Марина, мен фақат нафас олардим. Чунки ўша пайтда менда ҳамма нарса бор эди: ажойиб машина, ҳамроҳим – малоҳатли, ёш, олийҳиммат, сочлари тилларанг аёл... Биз юрмасдик, учардик... Кутилмаганда ун, ёғ? Қандай қилиб шундай учрашувни ўлдирардим? Кейин эса кеч бўлди. Марина, қасам ичаман, унга ўн марта айтгим келди: “Ҳа, ҳа. Ун, қанд ҳам, ёғ ҳам, ҳаммаси керак”. Чунки менинг ҳеч нарсам йўк. Мутлақо! “Унда сизни уйингизга олиб бориб

кўйишга рухсат беринг, қаерда яшайсиз?” Марина, яна тузатиб бўлмас иш қилдим: унга айтдим: “Шу ерда”. Покровканинг ўртасига чиқдим. Кутилмаганда бир-биримизни кучдик. Кеч кириб қолди. Энди ҳаммаси тугади. Мен уни қаерда яшадини билмайман, у эса мени...

* * *

Илк бор учрашганимиздан буён ўн тўққиз йил ўтибди. Бальмонтни ҳеч қачон, бир дақиқа ҳам кундалик ташвиш билан яшаганини кўрмаганман. Ўн тўққиз йиллик мулоқотдан сўнг ҳам мен Бальмонтга кўниқолмадим. Ўн тўққиз йиллик эхтиром тўлқинлари қамаймади. Бальмонт хузурида ўзингни доим олиймақомда ҳис этасан. Унинг қаршисида мен ўзгача кайфият ва иштаҳа билан тановул қиламан. Бальмонт билан қуритилган нон – ҳақиқий нон, картошка – москваникими, кламарникими фарқи йўқ – тўқин зиёфат.

Ёхуд Бальмонт бор жойда олий даражадаги мавжудлик мужассамдир.

Бу илоҳий титроқни фақат князь Волконский ва Бальмонт қаршисида туйман. Буни ҳатто гўдак ўғлим ҳам ҳис этади.

Бунга адабиёт заҳматининг алоқаси йўқ. Муҳожирни адабиётчилардан қани борми?

Нихоят, менинг муносабатим ҳам ўғлим учун ҳеч қандай роль ўйнамайди. Замонавий бола, эхтимол, барча даврлар боласи, соғлом бола учун ота-она намунаси... яхшиси, давом эттирмайман. Йўқ, на кексалик, на шон-шухрат, на итоаткорлик мустақил ва анчайин гап уқмас болани ўзини дадил тутишга, саволларга тез ва аниқ жавоб беришга мажбур қилолмайди. Аксинча, куч унинг номи, шахси, юксаклиги, улугворлигидадир.

Бальмонтнинг шавқати ҳақидаги сўзлар тез-тез қулоғимга чалинади, яхшилар ҳам гапиришади. Миш-мишларни биринчи ва охириги марта тилга оламан. Биринчидан, шоир ҳеч кимнинг олдида савлат тўкиб ўтирмайди, қани – унинг мусаввири? Иккинчидан, бунга ҳожат йўқ: чунки у шунчалик кўзга яқинки, иложи борица одамларнинг кўзига ташланмай ўтиб кетишни истайди.

“Валерий Брюссов бўлишни истамасдим” ёки “Умрим бўйи ҳамма қатори яшаб ўтишни хоҳлардим” – Борис Пастернак. Агар шоир савлат тўкса, унинг акси ҳам мавжуд, яъни у сезилмайди.

Кўп ҳолларда савлат ўрнида шоир табиатини қабул қилишади, бу оддий одамлар учун ғалати туюлади. Масалан, “эн” ва “ин” товушларини Бальмонт димоғида айтарди. Ҳа, Бальмонт уларни бошқача талаффуз қиларди, бу товушлар унда бўғиқ йўлбарсниқайдай жарангларди. Яна унинг қадам ташлашлари ҳам бошқаларникига ўхшамасди, ўзгача. Агар у сўзларни ҳамма қатори талаффуз этганида ҳайратланган бўлардик. У эса энг оддий сўзни ҳам ўзгартирмай, тўлиқ ва ўзига хос айтади.

Бундан ташқари, жаноблар, бошқаларга қараганда шоирда қон қучлироқ тилга қиради: ажодлар. Бу итларникидан қолишмайди. Литва булоқлари Бальмонт “савлати”даги ўзига хосликни ифодалайди.

Бошни баланд тутмоқ? Бирок Яратганининг ўзи уни кўтариб қўйган. Йигирма ёшида мана бу сатрларни ёзган одам бошини итоаткорлик билан эгиб юролмайди:

*Кўраман, англайман, титрайман тинҳон,
Биламан, қайлардан келмоқда бўрон.
Гар ўзга кўзларга боқсам, ногаҳон
Юмиб олажакдир кўзин беғумон.*

Шу ердан Бальмонтнинг мен ҳаётда кўрган энг довларак карашлари бошланади. Аниқроғи: карашлар – шеърлар. Яна: форс шоири кунгабокар тили билан шундай дейди: “Кимдаким куёшга тез-тез тикилса, бошини ҳаммавакт балан тутади”.

Яна бир нарс: савлат тўкмоқ – табиатга зид. Бальмонтнинг табиат ҳақидаги сўзлари ҳаётидаги энг муҳим ва дахшатли дақиқаларида айтилган.

Икки йил бурун. Ўша – Кламар. Бальмонт кўриш қобилияти заифлашаётганидан азият чекарди: титрар, кўзлари милтиллар, жимирлар... У қўлимдан харфлари йирик-йирик китобни олди.

– Андре Шенье. Мен бу учрашувни қачондан буён орзу қиламан! Бирок ношир дўстим 1830 йилда кўзларимни ҳисобга олмади.

Куёшли кун. Даричам ёнида турибмиз.

– Марина! Мени ақлдан озибди дема! Агар кўр бўлиб қолсам, буни қабул қиламан. Чунки бу – табиат. Мен ҳамиша унинг қонуниятлари билан яшадим.

Мен ўзимнинг кизғин миннатдорчилигимни доктор Александр Петрович Прокопенкога билдирмоқчиман. У Бальмонтни садоқат, ўзаро яқинлик, самимият билан даволади, ҳаётининг сўнгги даврини нур билан беади. Мен сизларни бир-бирингизга тухфа қилганимдан бахтлиман.

Жаноблар, мен ҳали ҳеч нима айтолмадим. Бу кечада кўз юммасдан тирик Бальмонт, содиқлиги, ўн тўққиз йиллик мулоқот бахти, ҳеч ким тушунолмаган ва ҳеч қаерда муҳрланмаган шоир ҳақида гапиришим мумкин эди. Унга атаб эсдалик дафтар тутганман, барини ёзиб борганман, у миннатдорчилик туйғуларига лиммо-лим.

Сўзимни энг муҳим ва зарур фикрларим билан тугалламоқчиман.

Бальмонтга ёрдам зарур.

Бальмонт – Худо ёрлақанган шоир ва жуда катта заҳматқаш.

Бальмонт – 35 та китоб муаллифи, яъни 3750 саҳифалик босма китоблар. 20 та насрий китоблар яратди, улар 5000 босма саҳифаларда, яна қанчаси – сандиқларда.

Бальмонтнинг таржималари рақамларда 10 000 дан ошиқ саҳифаларни ташкил этади, булар – фақат чоп этилганлари. Бундан ташқари, Бальмонт сандиқлари – (эски, машхур, изтиробли) қўлёзмалардан титраб туради, барча қўлёзмалар тайёр.

Мен унинг бу сўзларини қулоқларим билан эшитганман. Бальмонт ўн саккиз ёшидан, у тенгилар ўйнаб-қулиб, севиб-севилиб юрган бир пайтда луғатлар билан дўст тутинди. Ўн бешта луғатда ўн бешта халқ яшарди. Рус тилшунослигини ўзлаштирди, унинг хазиначарини бойитди, барчанинг умумбашарий миннатдорчилигига мушарраф бўлди.

Агар шундай улуг рус шоири ўз Ватанидан ташқарида қолиб кетса, қайтолмаса, бунинг улкан уволи муҳожирликка ёзилади, мабодо у шоир учун қўлидан келганини, ундан ҳам ортигини қилолмаса...

Бальмонтдан миннатдор бўлиш – бизнинг биринчи вазифамиз, қўмаклашиш эса – ҳар кимнинг ўз виждонига ҳавола...

Бальмонтга табиат, одамлар билан мулоқот, ўз хонаси бўлса бас! – бошқа нарса керак эмас...

У – бемор, бироқ Бальмонтлигича қолди.

У ҳар куни ёзув столига ўтиради.

Агар ҳозир у ҳақда ёзишсайди, энг ажойиб китоблардан бири яратилган бўларди.

У касал ҳолида ҳам ўтган йилги Пасха нонуштасини эслади. Биз етти йилдирки, елкама-елка нотаниш катта боғ ичидаги трубали уй черковида – ёш япроқлар, юлдузлар остида, қоғозли фонуслар билан кутиб оламиз. Бальмонт буларни қандай гапирганини ҳеч қачон унутмайман.

Сўзимни тугатаётиб, бир воқеани айтиб ўтмоқчиман. Ўтган 1935 йил баҳори. Бальмонтда касаллик бошланган. Кламар. Мен унинг соғлигини билгим келади, аммо ичкарига киришга ботинолмайман, бор-йўғи чорак соат вақтим бор, кириш мумкин – кейин чиқиб кетолмайсан. Бальмонт ҳечам кўйиб юбормайди. Бизниқига биздан сал олисда яшайдиган таниш хоним турмуш ўртоғи билан келган эди. Ундан фақатгина кириб, аёлидан Бальмонт аҳволини сўраб чиқишни сўрадим. Хоним – бўлғуси шифокор кетгач, унинг турмуш ўртоғи ва ити билан шоир уйига бир қадам жойда – далада кутаяпман.

Турибмиз, кутаяпмиз. Ўн дақиқа ўтди, ўн беш, йигирма. Ярим соат ўтди ҳамки, – ундан дарак йўқ.

– Мен кириб кўрай-чи... Марина Ивановна, марҳамат қилиб, итимга қараб турунг. Мен ҳозир! Унинг исм-шарифи?

– Константин Дмитривич.

Бегона ит билан бирга турибман. Кутаяпмиз. Ўн дақиқа, ўн беш, йигирма (мен борадиган жойларимга кечикиб бўлдим) – қирк дақиқа ўтди... худди эртақдагидай... биттаси кетди, ортидан иккинчиси, энди учинчиси... Мен итни қидирувга жўнатсаммикан, деб ўйлай бошладим. Яхши турибмиз, деб фақат тилда айта оламан. Ит жойида тинч туролмайди, сакрайди, отилиб тизгиндан чиқиб кетаман, дейди. Кутилмаганда у кўлимдан сирғалиб чиқди: эгасининг олдига чопди.

Унинг ортидан югураман:

– Нима бўлди, жаноблар? Худо ҳақки! Нима бўлди?

– Ҳеч нима, Марина Ивановна, ҳаммаси жойида, у аъло кайфиятда.

– Узоқ қолиб кетдингиз? Ҳамма ишларимга кечикдим, қирк дақиқа ўтди.

Иккаласи жўровоз:

– Қирк дақиқа? Бўлиши мумкин эмас! Кечиринг, худо ҳақки! Сезмай қолибмиз! У билан суҳбатлашиш шу қадар кизиқки, мен ҳали ҳаётимда бундай одамни учратмагандим. У мендан бирдан сўради: “Сиз собик офицермисиз?” – Мен: “Қачонлардир бўлганман”. – “Мен ҳар бир жангчини ҳурмат қиламан, лекин урушни ёмон кўраман”. Мендан урушдан кейин қаерда бўлганимни суриштирди. Булғорияда, дедим. У булғорлар ҳақида шундай сўз бошладики, ҳайратланасиз. Умуман, ёзма адабиётимиз, ҳатто насронийлик ҳам ўша томонлардан келган, ажойиб халқ! У айтганидек, ҳамма халқлар бирдек ажойиб. Ҳар бир халқ бетакрор ва беқиёс. У менга нима учун шундайлигини тушунтирди. Оддий халқ ... у – ажойиб! Агар у шундай бўлмаганида, у халқ эмас, оломонга айланарди.

Менга Булғория ҳақидаги китобни совға қилди – у мени булғордай қабул қилди. Унинг китоб жавонларидаги саришталикни кўриб, ҳайрон

колдим, Марина Ивановна! Шундай борди-ю, худди тушмуғи билан илгандай олди-қўйди... шу ерда ўзимни тутиб туrolмадим: “Тўғриси, Константин Дмитриевич, ёзувчилар ҳаётида тартиб бўлмайди, деб ўйлагандим”. “Бу, олийҳиммат дўстим, ғийбатчиларнинг гапи, уларни маданиятсиз ва виждонсиз одамлар таркатадилар. Мия тиник ишлаши учун стол тоза бўлиши керак. Миянда тиниклик бўлса, столнинг озода туради”. Ижодининг илк кунларидан сўз бошлади: зулматдан таралган нур ва сув қаттиклиги... Биринчи тартиб. Бир юнон файласуфини эслади: саноклар ва юлдузлар... Мен фалсафани чуқур билмайман, лекин уни тушундим. Шоирлар фақат шеърдан гапиришни билади, деб юрарканман – қаёқда! Ҳамма нарсани билади, унда худди юзта профессор бордай – яна қанақа профессорлар! Ҳаммаси оддий ва зериктирмайди – ҳар бир сўзни кўзинг билан кўрасан (аёлига қараб)... Албатта, бу тиббиёт иши, менинг тишим ўтмайди. (Марина Ивановна, айиқдай соппа-соғман, ҳатто тишларим оғримаган!) – бироқ у соғлом фикрлайди, ҳеч қандай руҳий касаллик йўқ, худойим бизни ҳам кексайганимизда шундай тиник ақлдан айирмасин.

Аёли:

– Унинг боши чиройли экан! Даҳлиз коронғу, у хонанинг бўсағасида тўхтади, юзи кўринмайди, боши атрофида ёруғлик. Бошида мен киришни истамадим, сиз айтгандай, секингина Елена Константиновнани чақирдим. Биз зинада турардик, шивирлашяпмиз. Кутилмаганда овоз:

– Мен нотаниш овозни эшитаяпман, аёл шивир. Ким келди?

Киришга тўғри келди. Тушунтираман: Марина Ивановна мenden қандай аҳволда эканлигини билди чикишни сўради, сизга нимадир керакми – у келолмайди...

У илтифот кўрсатди:

– Ичкарига киринг, киринг, меҳмонлар келса, хурсанд бўламан. Айникса, Маринадан.

Қаршимдаги эшикни очиб, мени хурмат билан хонага таклиф этди...

У нақадар ёш! Кўзлари ёш, шаффоф. Тик бокади! У ок сарикдан келган, деб ўйладим, фақат сал кейинроқ соч-соқоли оқарганини пайқадим, борлигида аллақандай ўзига хослик мавжуд, соддалик ва аини пайтда улугвор. Юрагим тез уриб кетди, ҳозир ҳам шундай. Столи шу қадар бартартибки! Китоблар, дафтарлар – ҳаммаси қат-қат терилган, қаламлар тарашланган, учланган. Сиёҳдон ярқирайди, бирон бир жойда кераксиз қоғоз кўрмайсиз. Сиз ҳақингизда: “Менинг синглим бўлмаган. У – менинг синглим.” Сизлар билан бирга Москвада яшаганликларингизни эслади. Сиз квартира калитини йўқотиб қўйгансиз, шунда у сизни безовта қилмаслик учун зинада тонг оттирган экан.

У шеърлар ўқиди – хайратомуз. Жодугар кампир, кўрқоклар, Россия ҳақида... аввал ёддан, кейин китобдан. Мен китобни кўрмоқчи эдим, у берди. Ҳарфлар мунчоқдай терилган! Ҳозиргина босмадан чиққандай.

У менга дастхат ёзиб берди ва совға қилди. Мана ўша китоб.

Даладамиз: бўлғуси шифокор аёл, собиқ офицер, кулранг ит ва мен – шеърлар ўқидик. Ўзимизга келганда, яна қирк дақиқа ўтган экан.

Жаноблар, йиллар ўтади. Бальмонт – адабиёт, адабиёт эса – тарих.

Рус муҳожирлигида ювиб бўлмас доғ қолмасин: лоқайдлик, худди шу нарса касалманд улуг шоирни азият чекишига йўл қўймоқда.

Айседора ДУНКАН

(1877–1927)

САҲНАДАГИ АФРОДИТА¹

Рус тилидан
Гулбаҳор САИД ҒАНИ
таржимаси

Ракс тана ҳаракатлари оркали инсоннинг рухиятини очиб бериши керак, мен шундай ҳаракатларни топиш учун кўп вақтимни ательеда ўтказардим. Тик ҳолатда соатлаб ўйлаб, ҳаракатсиз туриб қолишимни кўрган онам кўрқиб кетарди, аммо мен ҳеч нима қилмаётгандек қарахт турсам-да, фикран изланардим. Охири барча ҳаракатларимнинг асосини топардим, ички кучим, хатти-ҳаракатларим бирлиги рақсларим учун муҳим эди. Мен ўз рақс мактабимни тинимсиз изланишлар эвазига кашф этдим. Балет мактабида ҳаракатнинг асоси умурткада, бел ўртасида деб ўқитиларди: “Бу ўк, яъни, бел ўртасидаги нукта қўллар, оёқлар ва гавданинг марионеткага ўхшаб бемалол ҳаракат қилишини таъминлайди, дерди балетмейстр. – Бу билан рухиятга монанд механик ҳаракатга эришамиз”. Мен эса, аксинча, тананинг барча ҳаракатини рух ифодасининг манбаи деб билардим. Узоқ машқлардан сўнг кучимни ягона марказга йиғишни ўргандим. Нур ва мусиқа тўлқинлари ботинимга таъсир этишини билдим. Мен буларни мия эмас, рух идроки билан рақсда ифода этардим. Санъатимнинг дастлабки бу назариясини бошқаларга тушунтиришга ҳаракат қилардим. Бу ҳақда Станиславский ўзининг “Санъат менинг ҳаётим” китобида тўхталиб ўтган.

Буни сўз билан тушунтириш қийин, лекин мен кичкина болаларга ҳам “Мусикани қалбингиз билан тингланг! Эшитяпсизми? Ботинингизнинг энг чуқур ерида “мен”ингиз уйғонаётганини, мусиқа кучи билан бошингизни кўтарётганингизни, қўлларингиз ҳаракатга келаётганини ва илохий нурга қараб бораётганингизни сезасиз”, дердим. Улар мени тушунардилар. Менимча, бундай уйғониш – рақсга томон биринчи қадам эди.

Энг кичкина ўқувчиларимнинг ҳаракатларида ҳам инсон акли билан яратилмаган, табиий равишда туғилган ички куч ва назокат пайдо бўларди. Шу сабабли мактабимнинг бу болалари қатта саҳналарда “Трокадеро”, “Метрополитэн” каби операларда чиқиб, буюк санъаткорларга

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

хос жозиба билан оммага таъсир кўрсата олди. Кейинчалик аксарият болалар улғайиб, моддий манфаатлар туфайли ўша буюк илҳомларидан мосуво бўлдилар.

Болалигимдаги кийин шароит ҳаётнинг ҳар хил ташки таъсирларидан тез халос бўла олиш кучини ато этди. Заминий муҳаббатга бўлган каттик интилишларимдан сўнг рухиятимда кескин ўзгариш пайдо бўлди ва мен аста-секин дастлабки кучимга қайтдим.

Мен ғайришуурий ҳаракатлар топишни орзу қилардим. Бу ҳаракатни турли кўринишларда, масалан, кўркув ҳиссидан кейин инсон рухиятидаги табиий ўзгаришлар, қайғудан кейин унинг қандай ривожланиши ва бошқа ҳолатлардан излаб кўрардим. Худди очилган гулдан ифор таралганидек муҳаббатдан инсон ҳаракатлари рақс бўлиб чиқиши керак.

Бу рақслар мусикасиз ижро этилади, мен биринчи марта Шопен деб-бочаларини рақсда тасвирлашга уриндим. Кейин Глюк мусикаси менга ёрдамга келди.

У вақтда жамият кироличаси графиня Грефюль эди. Мен унинг Париж жамиятининг барча машхурлари тўпланадиган меҳмонхонасига таклиф этилдим. Графиня рақсларимни кўриб, “юнон санъатининг қайта туғилиши” деб баҳо берди. Графиня меҳмонхонасида атиргулларга тўла ойна фонида кичик саҳна ташкил этилганди. Бу қизил гуллар кийимининг соддалигига ва рақснинг руҳоний ифодасига умуман тўғри келмасди. Мен ўсмирликда Пьер Луис ва Овидийнинг “Билитис кўшиғи”, “Метаморфозалар”ни ўқиган бўлсам ҳам, менда бу асарларнинг ҳиссий аҳамияти йўқолди. Китобда ёзилган нарсаларни киши ўз бошидан кечирмагунча, унга айна ҳолат барибир тушунарсизлигича қолаверади. Мен ҳам ҳали Америка пуританизмининг фарзанди эдим. Америка бошқа ёшлари каби менда ҳам пуритан, яъни, ҳиссий сезгирликдан кўра қахрамонликка кўпроқ интиладиган инсонни шакллантирди. Менга Америка санъаткорлари ҳам айна шу тупроқдан қорилганга ўхшаб туюлади. Француз ҳассос санъатига қиёслаганда, пуританлигимизнинг айби нимада: Америка мамлақати буюкми ё шафқатсизми, шамоллар ўйнайдиган очик маконлари кенгми ёки шунчаки бошимиз узра Авраам Линкольннинг сояси айланиб юрибдими? Ҳиссийликнинг деярли нолга тенглигини америкача тарбия тизими деб аташ мумкин. Ҳақиқий америкалик, асарларда ёзилганидек, олтин изловчи, пулни яхши кўрувчи эмас, хаёлпараст ва илоҳиётчидир. Америкаликлар, умуман, ҳиссиётдан маҳрум демокчи эмасман. Аксинча, англо-сакслар ва кельт қони аралашган америкаликлар италияликларга нисбатан қизиққонроқ, французларга нисбатан ҳиссиётга мойилроқ, русларга нисбатан тентакона исрофга кодирдилар.

Ўша окшом графиня Грефюльнинг башанг кийинган, қимматбаҳо тақинчоклар таккан хонимларга тўла меҳмонхонасида бурунлари саҳнага теккудай яқин ўтирган ёшларнинг нигоҳи менга қадалганидан бахтиёр эмас эдим. Чунки, дабдаба, қизил атиргулларнинг хидидан нафасим бўғилиб, буларнинг бари санъатимни барбод қилишини тушундим. Эртаси куни эрталаб графинядан менга миннатдорлик хати келди. Унда пуларимни олиб кетишим сўралган эди. Аммо менга пул олиш учун бориш ўнғайсиз эди, ательенинг ижара ҳақини тўлаш учун бу ишни қилдим...

Мен кутубхонадан бери келмай, рақс ҳақида ёзилган ҳамма китобларни ўқиб чиқишни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим. Ўқиганларим ҳақида

киска қайдлар ёзиб бордим, лекин бу қатга тажрибани яқунлагач, тушундимки, менга Жан-Жак Руссо (“Эмиль”), Уолт Уитмен ва Ницшеларгина ҳақиқий устоз бўлишлари мумкин, холос.

* * *

Бир куни кечки пайт ателье эшиги тақиллади. Очсам, остонада бир аёл турарди. Аёлнинг қадди-қомати шундай улуғвор эдики, унинг қудратли шаҳс экани кўришиб турарди. Хонимнинг пайдо бўлиши менинг ижодимга Вагнер ғояси кириб келишидан дарак эди.

– Мен княгиня де Полиньякман, – ўзини таништирди у, – графиня Грөфюлнинг дўстиман. Рақсларингизни кўриб, санъатингизга қизиқиб қолдим, айниқса, эрим кўпроқ қизиқяпти. У бастакор...

Хонимнинг эркакларга хос бақбақаси бироз хуснини бузиб турганини айтмаганда, юзи чиройли эди. Гапирганида овози қаттиқ жарангларди. Кейинроқ англадимки, унинг совуқлиги ва овозининг тембри князлик мавқеига қарамай, бор-йўғи тортинчоқлигини яшириш учун никоб экан. Мен унга санъатим ва ниятларим ҳақида гапириб бердим, княгиня шу захоти ўз ательесидан мен учун концерт ташкил қилиш таклифини берди. У расом, бундан ташқари, рояль ва орган чаладиган ажойиб мусиқачи экан. Княгиня бўш ва совуқ кулбамиздан моддий аҳволим қандайлигини сизди. Кетиш олдидан стол устига ийманибгина хатжилд кўйиб кетди, очиб кўрганимда ичида икки минг франк пул бор эди.

Эртасига унинг уйига бордим, у ерда ажойиб мусиқачи, жентльмен князь де Полиньяк билан танишдим. Туникамни кийиб унга рақс тушиб бердим. У тасанно айтиб, мени қутлади. Ҳаракатларнинг товушлар билан муносабати ҳақидаги назариям, рақснинг санъат сифатида қайта туғилиши ҳақидаги умидларим, идеалларим уни жуда қизиқтириб қўйди. У ўзи яхши кўрган қадимий чолғуни жуда зўр чаларди. Унинг “Айседора, қандай ёқимлисан” деган хитобидан уялиб, “Мен сиз учун рақсга тушишни ва ажойиб мусиқангиздан илҳомланиб, илоҳий рақслар яратишни истаганман”, деб жавоб бердим.

Княгиня ҳузуридаги концерт жуда муваффақиятли бўлди ва шундан сўнг хоним фақат дўстларига эмас, оммага ҳам рақсларимни кўриш учун ательеси эшикларини очиб берди. Князь ва княгиня Полиньяклар кечаларнинг барчасида иштирок этди. Бир куни князь кичкина баркут бош кийимини олиб силқитди-да қичқирди: “Яшасин Айседора!”

Афсус, ер шарида ҳамма нарса бебако! Мен учун кадрдонга айланган инсон билан ҳамкорлик қилиш орзуларимиз ҳам унинг вафоти боис барҳам топди.

* * *

Гарчи рақсларим кўпчилик таникли шахслар томонидан эътироф этилган бўлса-да, аммо молиявий аҳволим омонатлигича қолаверди. Бизни ижара ҳақини тўлаш, музлаб қолмаслик учун кўмир олиш, оч қолмаслик муаммолари қийнарди. Аммо камбағаллик ва муҳтожлик оғушида ҳам

илхом ахтариб яшардим. Ҳеч нарсага қарамай, рухим юксакка кўтарилар, калбим шиддатга тўларди.

Бир куни қимматбаҳо мўйнали пальто кийган ва бармоғига гавҳар кўзли узук таққан, юзлари кип-қизил жаноб бизни кўргани келди.

– Мен Берлинданман. Биз сизнинг оёқланг чиқишларингиз ҳақида эшитганмиз (албатта, санъатим ҳақидаги бундай фикр нафсониятимга тегди). Мен сиз билан шартнома тузиш учун катта бир варьете театри номидан келдим, деб муддаосини айтди.

У кўлларини менга узатди, кўзлари эса улкан хушхабар келтиргандек порларди. Аммо мен озор чеккан шилликкуртдай ўз қобиғимга яшириниб олдим ва унга совуқ жавоб бердим: “Миннатдорман. Мен ҳеч қачон ўз санъатимни бемаза саҳналарга олиб чиқишга рози бўлмайман”.

– Сиз мени тушунмаясиз, – бақириб юборди у, – бизнинг сахнамизда неча-неча буюк санъаткорлар чиқиш қилиб, катта-катта пуллар оладилар. Мен сизга ойига беш юз марка таклиф қиламан. Кейинчалик яна ҳам кўпроқ оласиз. Сиз “дунёдаги биринчи яланг оёқли раққоса” бўлиб таниласиз. Рози бўлаверинг.

– Йўқ, йўқ, дедим, – тобора аччиғим чиқиб. – Асло рози эмасман.

– “Йўқ” деган сўзингизни жавоб деб ҳисоблаёлмайман. Мен аллақачон шартномани тайёрлаб қўйганман.

– Йўқ, яна қайтардим мен, – менинг санъатим қаердаги бачкана рақс эмас. Мен, албатта, қачондир Берлинга бораман ва Филармония оркестри куйи остида рақс тушаман, акробатлар ва ўргатилган ҳайвонлар каторида эмас! Қандай даҳшат! Худойим! Йўқ-йўқ, ҳеч қанақасига... Яхши боринг. Хайр.

Немис импресариоси (шоу тадбиркори) шароитимиз ва униккан кийимини кўриб турарди, шу сабабли жавобимга ишонмади. Тез орада у яна келиб, ҳар кунига минг маркадан олдиндан бир ойлик тўлов қилишни таклиф қилди. Яна рад жавобини эшитиб, жуда аччиқланди ва мени “аҳмоқ” деб атади. Мен унга бақириб бердим: “Мен қорни тўқ мешчанларнинг овқатдан кейинги кўнгилхушлиги учун рақс тушгани эмас, Европани илоҳий рақс билан қайта тирилтириш учун, инсоннинг гўзаллиги ва муқаддаслигини англайтиш учун бу дунёга келганман!” – Кетинг, илтимос! Кетинг, – дедим.

– Сиз ҳар окшомга минг маркадан воз кечяпсизми? – энтиқди у.

– Сўзсиз! – катъий эътироз билдирдим. – Ўн мингдан ҳам, юз мингдан ҳам воз кечган бўлардим. Мен сиз ҳеч қачон тушуна олмайдиган нарсани изляяпман. Тушундингизми?!

Кетаётганда яна қўшиб қўйдим:

– Мен қачондир Берлинга бораман, Гёте ва Вагнер ватандошларига санъатимга муносиб саҳнада рақс тушаман, балки ўшанда минг маркадан ҳам ортиқ пул оларман.

Ниятим амалга ошди, орадан уч йил ўтиб, Берлин Филармонияси оркестри жўрлигида рақсга тушдим ва ҳар битта ўрин йигирма беш минг маркадан ортиққа сотилди. Қарангки, худди шу импресарионинг ўзи мен турган пардозхонага илтифот билан гулдаста кўтариб келди. У ноҳақ бўлганини тан олди ва дўстона оҳангда қўшиб қўйди: “Сиз ҳақ экансиз, хоним. Қўлингизни ўпиб қўйишга руҳсат беринг”.

Бу вақтларда на неча-неча шахзодаларнинг мақтовлари, на тобора ўсиб бораётган шуҳратим бизни боқа оларди.

Ательемизга Миср маликасига ўхшаб кетадиган кичкина хоним келиб турарди. У ажойиб куйлар эди. Эшигимиз тагида эрталаблари бинафша хиди келадиган кичкина хатлар пайдо бўлиб коларди. Шу кунларда Раймонд ҳам сездирмай йўқолиб қоладиган бўлди. Унинг нонуштадан олдин сайр қиладиган одати йўқ эди. Бу икки ҳолатни қиёслаб, тегишли ҳулосага келдим...

Кунларнинг бирида Раймонд бирданига Америка бўйлаб концерт турнесида қатнашиш учун таклиф қилинганини айтиб колди. Онам ва мен Парижда ёлғиз колдик. У ўзини ёмон хис қиларди, бошқа кичик меҳмонхонага кўчиб ўтдик. Бу ерда у ҳеч бўлмаса каравотда ухлаши, вақтида овқатланиши мумкин эди...

Бу ерда мен ҳар жойда ҳамманинг эътиборини тортадиган жуфтликни пайкадим.

Аёл – мен бирор жойда кўрганманми-йўқми, жуда нафис, жозибали, ғайритабиий кўринишга эга ўттиз ёшлардаги аёл эди. Сочлари юзини алангадай қоплаган, малла-кўнғир рангда эди, ҳар бир ҳаракатида муҳаббатга даъват уфурарди. Хаёлимга яна унинг кўзларига қараш вулқон ўчоғига қараш билан тенг деган фикр келди.

Эркак – келишган, ёшига нисбатан каттароқ кўринарди. У билан доим яна бир жаноб бирга юрар эди. Уларнинг яна бир ҳамроҳида негадир ҳаётдан ҳорғинлик сезиларди.

Бир куни аёл ёнимга келиб: “Бу менинг дўстим, Анри Батайль, бу эса сизнинг санъатингиз ҳақида ёзган Жан Лоррэн бўлади, мен эса Берта Бадиман. Агар биз учун рақсга тушишни истасангиз, бирор кун олдингизга кирардик”, деди.

Мен ҳаяжондан титрардим. Берта Бадининг товушидек жозибали товушни эшитмагандим. Унинг гўзаллигига қойил колардим! У доим нафис нимранг, ёпишиб турадиган чиройли кийимлар киярди. У Батайль поэмалари ўқиладиган қанақадир зиёфатга борарди. Ўшанда ўйладимки, ҳеч қайси шоирда бундай гўзал илҳом бўлмаган.

Улар бизнига тез-тез келадиган бўлиши, Батайль асарларини ўқиб берди. Мен, маълумотсиз америкалик, Қадимги Юнонистоннинг гуллаган давридаги Афина каби заковатли Париж қалби ва тафаккур сирини очувчи қалитни топдим. Раймонд иккимиз Париж бўйлаб сайр қиладиган одат чиқардик. Кечкурун Софоклнинг “Шоҳ Эдип”ида роль ижро этадиган Мунэ-Сюллининг чиқиши ҳақидаги афишани кўрдик. Мунэ-Сюлли номи бизга ҳали таниш эмасди, трагедияни кўришни истадик. Афишадаги нархларни кўриб, ҳамёнларимизни текширдик. Бизда роса уч франк бор эди, энг арзон жойлар бўлса, етмиш беш сантиметр турарди. Театрга борсак, оч колардик, лекин барибир театрда кирдик. Парда туширилмаган, сахнадаги ҳолат юнон санъати деб аталадиган нарсага жуда заиф тақлид эди. Юнон кийимлари ҳақида китоблардан ўзлаштирилган хароб кийимларда хор пайдо бўлди. Оркестрдан ўртга мусика тараларди. Раймонд ва мен бир-биримизга қарадик. То галереяда номаълум гавда пайдо бўлгунча кирган томошамиз кечки овқатдан маҳрум бўлишга арзи-маслигига ачиниб ўтирдик.

Унинг овозини эшитишимиз билан бизни тасвишлаб бўлмас ҳаяжон қуршаб олди. Юнонистон энг тараққий этган Дионис, Софокл даврида ҳам, Рим ёки исталган бошқа мамлакатда қачонлардир шунака овоз

бўлганига шубҳа қиламан. Мунэ-Сюллининг овози, ҳаракатлари бутун зални камраб олди. Унинг улугвор истеъдодини мухташам “Трокадеро” бағрига сиғдиришга торлик қиларди. Мен ва Раймонд тамоман ҳайратда эдик. Кўзимиздан ёшлар оқарди, биринчи парда тугагандан сўнг Раймонд иккимиз бир-биримизни қандайдир завқ билан кучоклай олдик, холос. Иккинчи парда бошланди, кўз ўнгимизда буюк фожиа намоён бўлди. Мунэ-Сюлли раксга туша бошлади. Ва ниҳоят, мен орзу қилган нарсамни – раксда ҳаракатланаётган буюк юнон қадди коматини кўрдим. Яна антракт бўлди. Раймондга қарадим. Унинг ранги оқарган, кўзлари эса ёнарди. Биз тик оёқда зўрға турардик. Учинчи парда... Бунини тасвирлаш имконсиз. Буюк Мунэ-Сюллини кўрган одамларгина бизни тушуниши мумкин, холос.

Ўша куни асл санъат менга юз очганини тушундим. Йўлим аниқ бўлди. Уйга завқдан маст холда келдик ва бир неча ҳафта ўша куни театрда кўрганимиздан таъсирланиб яшадик. Ўшанда буюк Мунэ-Сюлли билан қачондир, айнан шу саҳнада ёнма-ён тураман деб ҳеч ҳам тасаввур қилмагандим!

* * *

Ўшандан кейин кўрғазмада Роден ҳайкаллари кўрдим, Роденнинг буюклик сири нимада, деган фикр мени таъқиб қиларди. Бир куни унинг устахонасига бордим. Роденга ихлосим Пан Психеянинг Худони зиёрат қилишига ўхшарди, фарқи шунда эдики, мен Эросга эмас, Аполлон томонга олиб борувчи йўлни билишни истардим.

Роден унча баланд бўлмаган, бақалоқ, калта соч ва қалин соқолли киши эди. У менга асарларини кўрсатди. Ҳайкалларининг номини охишта талаффуз қиларди, лекин исмлар унинг учун аҳамиятга эга эмаслиги сезиларди. Менга мрамор устанинг кескичи остида гўё суюқ қалайдек туюларди. У лой бўлагини олди-да, эзғилай бошлади. Ундан олов ёнаётган ўчоқдан келгандай илқ ҳарорат тараларди. Унинг қўллари бир неча сонияда аёл сийнасини ясади.

У мени экипажга ўтказиб, ательемизга олиб келди. Мен кийимимни тезда хитонга алмаштирдим ва унга Феокритнинг идиллиясига рақс тушиб бердим. Кейин унга янги рақс ҳақидаги назарияларимни баён қила бошладим, лекин у мени эшитмаётганини сезиб қолдим. У осилган ковоклари тагидан ёниқ нигоҳлари билан менга тикилиб турди-да, яқинлашиб келди. Елкаларимни, бўйним, оёқларимни охишта сийпалай бошлади. Танам унинг қайноқ қўллари ҳароратидан эриб борарди. Ўша лаҳзада ягона истагим унга бор-будимни бахшида қилиш эди. Ўзимни олиб қочишга уринишим, хитон устидан кўйлагимни шоша-пиша кийиб олганим уни таажжубда қолдирди. Менинг бемаъни тарбиям бўлмаганда бу ниятим амалга ошган бўларди. Аттанг! Кейинчалик ёшлик хатоларим менга қудратли Роденни ҳис этишдек бахтга етишга халақит берганидан кўп афсусланганман. Санъатим ҳам, бутун ҳаётим ҳам бундан сўзсиз бойиган бўларди!

Мен Роден билан орадан икки йил ўтгач, Берлиндан Парижга қайтаётганимда учрашдим. У билан узок йиллар дўст бўлиб қолдик.

Буюк санъаткор Эжен Карьер билан учрашувим эса бутунлай бошқача, ёқимли бўлди. Мени унинг ательесига ёзувчи Кейзернинг хотини олиб борди. Деворда мафтункор, аммо қайғули бир расмни кўрдим. Кейзер хоним: “Бу менинг портретим, Карьер чизган”, деди.

Кунлардан бир кун унинг Эжезипп Моро кўчасидаги уйига олиб борди. Биз Карьер оиласининг китобларга тўла уйида бўлдик. Унда мен илгари ҳеч учратмаган қудратли руҳ – Тафаккур ва Зиё бор эди. Расмларнинг бутун мўъжизавий гўзаллигида мусаввир калби тўғридан-тўғри акс этганди. Унинг ёнида ўзимни Исо Масихнинг олдида тургандай ҳис қилардим. Мен иззат-икром туйғуларига тўлик эдим, ҳатто унинг пойида тиз чўкишни истадим.

Эжен Карьер худди ёш болани олиб бораётгандай кўлимдан ушлаб етаклади ва (бу вақтда ундан кўз узмай турардим) айтди: “Бу Айседора Дункан”. Кейин бу исмни барча англаши учун жим қолди. Доим сокин гапирадиган Карьер бирданига кучли, баланд овозда: “Бу оламга инкилобий руҳ берадиган ёш америкалик киз!” деб эълон қилди. Ёшлигимнинг энг ёқимли хотиралардан бири – бу оиланинг менга бағрини очганидир. Бутун умр Эжен Карьер даҳоси мени юксак идеалларда қатъий бўлишга ва Санъатнинг муқаддас йўлларида мадақкор эди. Ҳатто қайғу мени ақлдан озганлар уйига етаклаб келганида ҳам Карьернинг ишлари мен-ла ёнма-ён туриб, ҳаётга янги ишонч уйғотар эди.

* * *

Бир куни кечқурун олдимга Лои Фуллер келди. Унга ҳам ракс тушиб бердим ва ўз қарашларимни баён этдим. Лои Фуллер эртага Берлинга кетаётганини айтди ва ортидан боришимни таклиф қилди. Аёл нафақат яхши санъаткор, балки мен ҳурмат қиладиган буюк япон раққосаси Сада Якконинг антрепренери ҳам эди. У менга Германияда Сада Якко билан бирга саҳнага чиқишни таклиф қилди. Шундай қилиб, Лои Фуллер билан шартнома тузишга қарор қилдик.

Кетадиган куним Андрэ Бонье мен билан хайрлашгани келди, биз Биби Марям ибодатхонасида ибодат қилдик, кейин у мени вокзалга кузатиб қўйди. Хайрлашув чоғида у мени ўпди, кўзойнаги остида соғинч ёшлари балкигандай туюлди.

Берлинда мен Лои Фуллерни ёнига – “Бристоль” меҳмонхонасига бордим. Ўн чоғли ёш чиройли қизлар унинг атрофида уймалашар, навбатма-навбат уни ўпар ва қўлларини силар эди. Онамиз бизни қаттиқ севса ҳам, кам эркаларди, шунинг учун бу ердаги меҳр-муҳаббатнинг ортиқча изҳорини кўриб хайрон бўлдим.

Лои Фуллер сахийликда тенги йўқ одам эди. У мен учун шундай тушлик буюрдики, ҳатто унинг қанча туришиниям тасаввур қилолмасдим. Ўша оқшомда у “Винтергартен”да саҳнага чиқиши керак эди, лекин унинг бели оғриётганди. Оғрик билан омма олдига қандай чиқаркин, деб хайрон эдим. Фуллернинг гумашталари муз солинган қопчаларни келтириб, унинг белига қўярдилар. “Яна бир қопча, жонгинам, – дерди у, – бу ҳақиқатдан ҳам оғрикни қолдирапти”.

Кечкурун ҳаммамиз ложада ўтириб Лои Фуллернинг раксини томоша килдик. Наҳотки кўз олдимизда сахнани тўлдириб учаётган мавжудот бир неча дакика олдин биз кўрган бемор бўлса? Бу ажойиб санъаткор хонимнинг шавқидан кўзим камшиб меҳмонхонага қайтдим.

Эртасига Берлинни айлангани отландим. Берлин меъморчилиги юнон санъати ҳақидаги орзуларимни ёлқинлаштириб юборди.

Ахир, бу Юнонистон! – хитоб қилдим мен.

Яқиндан кўрганимдан кейин эса Берлин Юнонистонга ўхшамаслигини тушундим. Бу шаҳар Юнонистоннинг шимолий нусхаси эди, холос. Бу ердаги устунлар Олимпия кўкида юксалган дорида устунлари эмасди. Потсдам майдонида дорида устунлари остидан ўрдакюриш қилиб чиккан кирил гвардиясини кўрганимдан сўнг уйга қайтдим ва: “Бир стакан пиво беринглар. Мен чарчадим”, дедим.

Бир неча кундан кейин Лои Фуллер труппаси билан Лейпцигга йўл олдик. Биз юксиз кетишимиз керак эди, Париждан олиб келган камтар сандиғимни колдирдим. Шундай обрўли театр, ҳашаматли ҳаёт, шампан виноси, тушликлар ва меҳмонхонадаги ажойиб апартаментлар... Шундай бўлиши мумкинми, дея ҳайрон қолдим. Лекин нима учун юксиз кетишга мажбур эканимиз менга қоронғу эди. Кейинчалик билдимки, бунга Сада Якконинг айби сабаб бўлган экан. Лои Фуллер унинг иш бошқарувчиси эди. Сада Якко пул йиғмаган, Лои Фуллернинг маоши эса зиёни қоплашга кетган.

Лейпцигда ҳам Лои Фуллер санъатидан завқландим ва борган сари унинг бу дунёга дахли йўқ илоҳий истеъдодига қойил қолдим. У гўё оловга айланарди, чексизликка олиб кетадиган аланга оғушида ғойиб бўларди.

Биз Венага ўтишга қарор қилдик, лекин маблағ йўқ эди. Мен Америка элчиси олдига бориб, ундан ёрдам сўрашни таклиф қилдим. Биз чипталарни олишга эришдик. У ерга боргач, Лои Фуллернинг санъатидан завқланишда давом этар эканман, ўз-ўзимга нега онамни Парижда ёлғиз қолдириб келдим, бу чиройли, тантик аёллар орасида нима қиялман ўзи, деган саволларни бера бошладим. Мен аслида йўл-йўлакай юз бераётган ҳолатларнинг химоясиз томошабини эдим, холос.

Венадаги “Бристоль” меҳмонхонасида мени Нянюшка деган малласоч киз билан бир хонага жойладилар. Тонгги соат тўртларда Нянюшка ўрнидан турди, шам ёқди ва каравотим олдига келиб “Худо менга сени бўғишни буюрди!”, деди. Кўрканимга қарамай, ўзимни қўлга олдим: “Яхши. Фақат олдин ибодат қилишимга изн бер!” дедим.

– Ибодат қил, – рози бўлди у ва шамдонни каравотим ёнидаги столга қўйди.

Мен каравотдан сакраб туриб эшикни очдим ва шайтонга йўлиққандай тунги кўйлақда, сочларим елкаларимда тўзиган бир ахволда югуриб бориб, “У ерда хоним ақлдан озди!” дея қаттиқ бақира бошладим.

Нянюшка ортимдан учиб келарди, меҳмонхона хизматчилари уни доктор келгунича ушлаб турдилар. Бу кўнгилсизликдан сўнг онамга тез етиб келишини сўраб кўнғироқ қилдим. У етиб келди. Шундан кейин унга бошимдан ўтганларни айтиб бердим. Биз Венадан кетишга қарор қилдик.

Бир сафар Лои Фуллер билан Венадалигимда санъаткорлар окшомида рақс тушишимга тўғри келди. Кўпчилик гулдаста кўтариб ёнимга келар-

ди, “Вахханалия”га рақс тушиб гулларга кўмилдим. Ўша куни венгер им-пресариоси Александр Гросс концертда иштирок этди. У менга: “Агар порлок истикболига эришишни истасангиз, Будапештга келинг”, деганди.

Жаноб Гросснинг таклифини эслаб, онам билан Будапештга йўл ол-дик. Гросс менга “Урания” театрида кечки пайтларда ўттиз марталик муस्ताкил чиқиш килишга шартнома такдим этди.

Бу театрдаги биринчи шартномам эди, мен иккиланиб қолдим. “Менинг рақсларим хослар учун, – дедим мен, – санъаткорлар, ҳайкалтарошлар, рассомлар ва мусиқачилар учун, оломон учун эмас”. Александр Гросс “Санъаткорлар энг талабчан танқидчилар бўлади ва агар рақсларингиз уларга ёккан бўлса, кенг оммага ҳам ёқади”, дея норозилик билдирди.

Мен шартномани имзолашга кўндим, Александр Гросснинг башо-рати рўёбга чиқди. “Урания”даги биринчи чиқишим таърифлаб бўлмас муваффақият билан якунланди. Мен Будапештда ўттиз кеча тўла издиҳомда рақс тушдим.

Ох, Будапешт! Апрель оyi эди, баҳор чоғи эди. Бир куни кечки пайт Александр Гросс бизни лўлилар мусиқаси янграб турган ресторанга кечки овқатга таклиф килди. Ох, лўлича мусика! Шу ерда яна ёшлик ҳиссиётим уйғонди. Мусика мудраётган ҳисларимни уйғотиб юборди.

* * *

Будапешт гулга бурканган эди. Ҳар окшом жўшқин венгер жамоаси сахнага бош кийимларини отиб, мени: “Ejjen!” дея қийкириб кутиб олар-ди. Бир куни кечкурун дирижёрни огоҳлантиришга юбордим ва спек-такль сўнгида Штрауснинг “Мовий Дунай”ини тайёргарликсиз ижро эт-дим. Таъсири кутганимдан ҳам аъло бўлди. Халойиқ жазавода ўрнидан сакраб турди. Мен эса уларнинг ҳаяжони босилгунча вальсга такрор-так-рор тушишишимга тўғри келди.

Ўша окшом телба оломон ичида мендек ифбатли илоҳани эҳтирос кулига айлантирган ёш венгер йигит бор эди. Бу ерда ҳамма нарса мени ўзгартирарди: баҳор, ой нурлари, хушбўй настарин ифорига тўла ҳаво... Омманинг ёввойи ҳаяжони, беташвиш, ҳиссиётли одамлар даврасидаги тушликлар, лўлилар мусиқаси, калампир солинган венгер гуляши, венгер винолари – менинг жисмим шунчаки мусикага уйғунликни ифодалайди-ган жисм эмас, тирик жон эканлигини англата бошлади. Мен улғайгандим. Токай виноси устидаги дўстона суҳбат чоғида кўзларим унинг венгерча эҳтирос билан ёниб турган қора кўзлари билан тўқнашди. Ундан бемалол Микеланжелонинг “Давид”ини яшаш мумкин эди. Кулганида оппоқ тиш-лари яракларди. Биринчи кўришишданок бизни телба майл эгаллади ва... бизни ҳеч нарса тўхтатолмади.

Юзингиз – гул, Сиз – менинг гулимсиз, дерди у.

У менга тўртбурчак букланган қоғоз берди. Унга: “Қироллик миллий театри ложаси” деб ёзилган эди, ўша окшом онам иккаламиз театрга отландик. У гўзал санъаткор эди, ўша кеча Ромеони ўйнади. Унинг ёшлик оташи Ромеога ўтган эди. Унинг пардозхонасига ўтдим ва менга ғалати ку-либ қараб турган бошқа санъаткорларга эътибор бердим. Улар аллақачон сиримдан хабардорга ўхшарди. Санъаткорлар сахнага чиқишдан олдин

ҳеч қачон тушлик қилмайдилар. Мен, онам ва у кечки овқатни бирга қилдик.

Онам ухлашга ётганидан сўнг ётоқхонадан чиқиб Ромео билан учрашдим. У менга Ромеони қандай ўйнаш кераклиги тўғрисидаги фикри бугун ўзгарганини айтди. “Сизни учратганимдан бошлаб, муҳаббат Ромеонинг товушини қанчалик ўзгартириши кераклигини биламан. Буни энди билдим, Айседора, сиз менга Ромео ҳис қилиши керак бўлган нарсани ўргатдингиз. Энди мен ҳаммасини бошқача ўйнайман”. Кейин ўрнидан туриб менга бутун ролни, саҳнама-саҳна гапириб берди. “Ҳа. Тушундим. Агар Ромео чиндан севган бўлса, у бу сўзларни қуйидагича айтарди, мен тасаввур қилганимдан бутунлай бошқача. Энди мен биламан. О... гўзал севиклим, сиз мени илҳомлантирдингиз. Муҳаббатга тасанно, мен буюк санъаткор бўламан” деди. У менга тонг ёришгунча Ромео ролини ўқиб берди. Юрагимни ҳовучлаб уни тинглардим, ҳагто унинг сўзларига мос ҳаракатлар қилардим. Иккимиз қабргача бир-биримизга садоқатли бўлишга аҳд қилдик. Оҳ, ёшлик ва баҳор! Будапешт ва Ромео! Буларни эслаганимда у дамлар олис бўлиб туюлмайдди, худди ҳаммаси кечагина юз бергандек...

Бир куни онам уйкуга ётганидан сўнг яширинча у билан меҳмонхонага кирдим. Аввалига Ромео роллари ва театр ҳақидаги мулоҳазаларини жўшиб гапирса-да, нимадандир безовталигини, вақт-вақти билан жимиб қолаётганини кўрдим. У қўлини мушт қилиб қисар, чиройли юзи тирисар, кўзлари шамоллагандек, лаблари эса шишгандек эди.

Мен ҳам ўзимни бемор ҳис қилдим, бошим айланди, қарши бориш кийин бир истак – унга яқин бормоқ истаги пайдо бўлди. Охири телбаланиб мени кўтариб олдию ётоқхонага олиб кирди. Нима бўлаётганини англаганимда мени завқ-шавқ аралаш ҳадик қамраб олганди. Тан оламан, биринчи таассуротим ваҳимадан иборат эди, лекин унинг изтиробларига нисбатан шафқат ҳисси менга хотиржамлик берди. Эрта тонгда иккимиз меҳмонхонани тарк этдик, арава ёллаб шаҳардан бир неча миль узоқка чиқиб кетдик. Дехкон кулбасида тўхтадик. Уй бекаси бизга икки кишилик қаравот қўйилган хона берди. Бутун кунни қишлоқда ўтказдик. Мен бўлиб ўтган ишдан барибир ваҳимада эдим, шу сабабли Ромео бир неча марта кўз ёшларимни артишига тўғри келди.

Бу кеч саҳнага чиқишим муваффақиятсиз бўлди, чунки ўзимни жуда бахтсиз ҳис қилардим. Лекин меҳмонхонамизда яна Ромеони кўрганимда, у шундай хуррам эдики, изтиробларимни унутиб ҳаммасини бошидан бошлашни истадим. У мени ер юзида жаннатни кўришимга ишонтирди, ҳақиқатдан ҳам, унинг башорати тез орада рўёбга чиқди.

Ромеонинг овози жуда яхши эди; у менга лўлилар ва ўз мамлақати кўшиқларини қуйлаб, маъноларини шарҳлаб берарди.

Александр Гросс эса мен учун Будапешт опера театрида байрам спектакли ташкил этди. Бу спектакль билан Будапешт мавсуми якунланди, эртасига Ромео билан бир неча кун қишлоқдаги дехкон кулбасига яшириндик. Биз биринчи марта бутун тунни бир-биримизнинг кучоғимизда ўтказиш бахтини ҳис этдик, тонг отгач, сочларим унинг қора хушбўй сочларига туташганини кўриб, ифодалаб бўлмайдиган қувонч ҳис этдим. Биз Будапештга қайтдик, бошимиз узра биринчи булут онамнинг қайғуси ва мени жиноят қилган деб ҳисоблаган опам Елизаветанинг Нью-Йоркдан

кайтиши бўлди. Иккаламиз ҳам мислсиз хаяжонда эдик, мен уларни Тироль бўйлаб сайр қилишга кўндирдим.

Ўшанда ишонч ҳосил қилдимки, севги ёки эхтирос қанчалик кучли бўлмасин, менинг ақл-идроким доим яшин тезлигида ишларди. Шунинг учун ҳеч қачон ўзимни йўқотмасдим, аксинча, ҳиссий завқ қанчалик ўткир бўлса, фикрим шунча тиниқ ишларди. Ақлим ҳисларимни танқид қилар, ҳис ва эс тўқнашуви шу қадар кучли бўлардики, ақлни енгиш учун ўзимни тинчлантиришга уринардим. Ўз нуқтаи назарини катъий сингдираётган бошдаги “танқидчи”дан кўрқмасдан кўпираётган ҳисларига бутунлай берила оладиган кишиларга ҳавасим келади.

Ақл барибир енгиларкан: “Ҳа! Тан оламан, ҳаётдаги ҳамма нарса, сенинг санъатинг ҳам ушбу дақиқалар олдида ҳаёлий ва аҳмоқонадир” деб кичкирадиган дамлар келди. Ақлнинг бу мағлубияти тафаккур ва руҳни жиддий кулфатларга етаклайдиган мавҳумлик демакдир.

Шундай қилиб, телбаликнинг юқори даражаси бўлган бу онлар аста яқинлашишини билар, шу туфайли санъатимнинг ҳалокати, онамнинг умидсизланиши ва умуман, оламнинг ҳалокати эҳтимолидан хавотирланар эдим. Майли, мени ким эпласа муҳокама қилсин, лекин, аввало, Оламдаги ҳамма нарсани одам яшаб кўриб англайди. Бизни Табиат ва Худонинг ўзи шундай яратган. Қолаверса, қанча баланд учсанг, уйғонганинда шунчалик кучли қулайсан...

Александр Гросс мен учун Венгрия бўйлаб турне ташкил қилди. Кўп шаҳарларда чиқишлар қилдим, жумладан, еттита дорга осилган инкилоб генераллари ҳақидаги ҳикоя менда кучли таассурот қолдирган Зибенкирхенда ҳам. Шаҳар четидаги катта очик яланглиқда бу генераллар шарафига Лист муסיқаси остида “Марш” ташкил этдим.

Венгер шаҳарчаларига сафарим давомида халойиқ мени олқишларга кўмди. Александр Гросснинг топшириғи билан ҳар бир шаҳарда мени оқ отлар кўшилган ва оқ гулларга тўла фойтун кутарди. Мен унда шаҳар бўйлаб кийкириқлар остида кезар эканман, ўзимни худди бошқа оламдан тушиб келган илоҳадек сезардим. Менга санъат берган саодатга, шон-шарафга қарамай, ичимда Ромеомни соғиниб изтироб чекардим. Баъзида бутун муваффақиятларим ва ҳаттоки санъатимни ҳам унинг кучоғида бир лаҳза бўлмоққа алмашиб юборишга тайёрдек ҳис қилардим ўзимни. Будапештга қайтиш учун кун санардим. Ўша кун ҳам етиб келди. Ромео мени вокзалда кутиб олди. Унинг шодлигига шубҳа йўқ эди, аммо мен ундаги ғалати ўзгаришни сезиб қолдим. У менга Марк Антонио ролида чиқаётгани, аллақачон репетиция бошланганини айтди. Нахотки ролнинг ўзгариши санъаткорнинг табиатига шунчалик тез таъсир қила олса? Билганим шуки, менинг беғубор ва эхтиросли Ромеомдан асар ҳам йўқ эди. У тўйимиз ҳақида муқаррар ходисадек гапирди. Ҳатто иккимиз учун уй кўришга ҳам олиб борди. Ошхонали, лекин ваннаси йўқ хонадонларни кўрар, охири йўқ зиналардан кўтарилар эканман, ич-ичимдан қандайдир совуқлик ва оғирликни ҳис қилдим.

– Будапештда яшаб нима билан шуғулланамиз? – сўрадим мен.

– Сенга ҳар куни кечкурун ложа бўлади, – жавоб берди у, – ва сен менинг ижромни кўргани борасан. Сен менга ишлашга ёрдам берасан.

У менга Марк Антонио ролини ўқиб берди, бу образнинг бутун қизиқиши Рим халқига қаратилган эди, мен, унинг Жульеттаси эса иккинчи планга ўтиб қолгандим.

Бир куни шаҳар ташкарига сайрга чикдик. Пичан ғарамига ўтирганимизда у менга ижодий карьерамни давом эттирсам яхши бўлишини айтди. Ўз карьераси ҳақида фикримни сўради. Буни сўзма-сўз айтмаган бўлса ҳам тушуниб олдим. Пичан ғарамини, олдимизда ёйилган ўтлоқни ва юракни сикадиган совуқ ғуссани ҳозиргидай эслайман... Ўша кунийёк Александр Гросс билан Вена, Берлин ва Германиянинг бошқа шаҳарларига сафар уюштиришга шартнома имзоладим.

Мен Ромеонинг Марк Антонио ролидаги илк чиқишида иштирок этдим. Саҳнага қараб ўтирадирим-у, томоғимга тикилган ёшларни зўрга тийдим. Кейинги куни Венани тарк этдим. Ромео ғойиб бўлди. Мен шунда жиддий Марк Антонио билан ич-ичимдан хайрлашдим. Оламни жамики хурсандчиликлар тарк этгандек эди, гўё. Венада касал бўлиб колдим, Александр Гросс мени клиникага ётқизди.

Бир неча ҳафтани руҳий тушкунликда ўтказдим. Ромео Будапештдан келди. Мен ётган хонага жойлашиб олди ҳатто. У менга мулоким гапирар, жудаям эътиборли эди. Бир мудхиш тонгда кўзимни очсам, қора кийинган католик роҳибаси ва ҳамширалар хонанинг у бурчагидаги каравотда ётган Ромеони мандан пана қилиб кўйишганди. Ҳамширанинг юзини кўрдиму кулоқларимга Муҳаббатнинг дафн маросимида чалинган кўнгириклар товуши эшитилгандек бўлди... Мен жуда секин тузалардим, Александр Гросс тезроқ тузалишим учун Франценсбадга олиб кетди. Мен жудаям ғамгин эдим, уйқусизлик азоби кийнади. Чиройли табиатга ҳам, атрофимда парвона меҳрибон дўстларга ҳам кизиқмасдим. Гроссинг хотини етиб келди ва у мени парваришлай бошлади. Бир амаллаб оёкка турдим. Узоқ муддатлик даволанишлар жорий ҳисобимизни тугатди шекилли, Гросс дарров Франценсбад, Мариенбад ва Карлсбадда гастроллар ташкил этди. Шундай қилиб, мен яна сандигимни очдим ва ракс кўйлақларимни олдим. Ўшанда кичкина кизил туникамни ўпиб, муҳаббат туфайли санъатни бошқа ҳеч қачон тарк этмасликка ўзимга ўзим онт ичиб йиғлаганимни эслайман. Бу вақтда менинг номим мамлакатни сеҳрлаб бўлганди. Бир куни кечқурун импресариорим Гросс ва унинг хотини учаламиз овқатланиб ўтирсак, оломон мени кўриш учун ресторанинг катта ойнасига ёпирилиб келиб синдириб юборди. Меҳмонхона хўжайини бундан шундай хуноб бўлдики...

Севги изтироблари ва жамики кўнгилик колган нарсаларни санъатимда ифодалашга интилдим. Ифигения ҳақида, унинг ўлим меҳробида ҳаёт билан видолашуви ҳақида ҳикояни яратдим. Онам ва Елизавета мен учун хурсанд эдилар. Александр Гросс эса мен учун Мюнхенда концерт ташкиллаштирди.

Елизавета билан Аббациядан Мюнхенга келдик. У вақтларда Мюнхеннинг бутун ҳаёти Карлбах, Лембах, Штук ва бошқа рассомлар гуруҳи тўпланадиган Кунслерхаус атрофида жамланган эди. Кечқурунлари бир кружка ёқимли Мюнхен пивоси устида фалсафа ва санъат борасида гаплашиш учун тўпланардилар. Гросс менинг Кунслерхаусда чиқиш қилишимни истарди. Лембах ва Карлбах бунга бажонидил рози бўлишди, фақат Штук ракс санъат ибодатгоҳи бўлган Мюнхен Кунслерхаусига тўғри келмайди, деб даъво килди. Бир куни Штукнинг уйига уни ўз санъатим кимматига ишонтириш учун бордим. Унинг ательесида қўйлагимни ечиб, туникамни кийдим ва унга ракс тушиб бердим, кейин эса муттасил

тўрт соат давомида бу кизикишимнинг мукаддаслигига, рақс санъат эканига ишонтирдим. Кейинчалик у дўстларига ҳаётида ҳеч қачон бундай хайратланмаганини айтиб берибди. Менинг боришим унга худди Олимпидан Дриада пайдо бўлган каби туюлибди. Унинг рози бўлмай иложи қолмади, Кунслерхаусдаги чиқишим бу шаҳар ҳали кўрмаган буюк воқеа бўлди.

Кейин мен “Каим” залида рақсга тушдим. Талабалар ҳаяжондан ақлдан оздилар. Ҳар окшом улар отларни кўшдан чиқариб, аравага мени ўтказиб, шарафимга қўшиқлар айтиб, қўлларида машъала тутганча кўчаларни айлантирардилар. Улар меҳмонхона деразаси тагида соатлаб турар, гул ёки дастрўмолимни ташламагунимча кетишмасди. Бир куни кечқурун мени талабалар кафеесига олиб кетишди, рақс давомида мени столдан столга кўтариб олиб ўтдилар. Улар тинмай “Айседора, Айседора, ҳаётимиз сен билан қандай гўзал”, дейишарди.

Мюнхен ўша йиллари санъаткорлар ва ақлий фаолият кишиларига тўла жой эди. Кўчалар талабаларга тўла, ҳар бир кизнинг қўлида портфель ёки ноталар тўплами бўларди. Дўконларнинг пештахталари ноёб китобларга, қадимги ўйма нақшлар ва жозибатор янги нашрларга тўла эди. Бу хайратланарли музей коллекциялари, куёшли тоғлар, тоза куз ҳавоси, кумуш сочли Лембахнинг устахонасига ташриф, мунтазам Карвельгорн ва бошқа файласуфлар билан мулоқот менинг бузилган ақлий ва маънавий ҳаётимни изига қайтарди. Немис тилини ўрганишни, Шопенгауэр ва Кантни аслидан ўқишни бошладим. Тез орада ҳар окшом Кунслерхаусда учрашадиган санъаткор ва файласуфларнинг туганмас баҳсларини улкан завқ билан кузата оладиган бўлдим. Бошимдан ўтган воқеалар туфайли юзага келган руҳий азобларим бироз юмшади.

Бир куни кечқурун Кунслерхаусдаги спектаклда биринчи қаторда қарсақ чалиб ўтирган ажойиб киши эътиборимни тортди. Унинг қиёфаси менга буюк маэстроли эслатди: ўша бўртган пешона, ўша тик бурун; фақат оғиз чизиклари нафисроқ эди. Спектаклдан сўнг билдимки, бу Рихард Вагнернинг ўғли Зигфрид Вагнер экан. У бизнинг даврамизга қўшилди, шу ерда мен энг қадрли дўстларим сафига кириши керак бўлган одам билан танишдим. Унинг нутқи ёрқин ва отаси ҳақидаги хотираларга тўла эди.

Ўшанда биринчи марта Шопенгауэрни ўқигандим ва мусиқанинг инсон иродасига таъсири ёритилган фалсафага кизикиб қолгандим. Бу ерда ҳаётга фалсафий қараш инсон қаноатининг олий ютуғи деб қараларди, у билан эса яна бир мукаддас куч – мусиқагина тенглаша оларди. Мен Мюнхен музейларида тўпланган итальян санъатининг хайратомуз намуналарига маҳлиё бўлдим. Бу шаҳарга яқин эканлигини билгач, итальян санъатидан баҳраманд бўлиш учун опам Елизавета ва онам билан поездда Флоренцияга жўнадик.

Флоренцияга етиб боргач, бир неча ҳафта галереялар, боғлар ва зайтунзорлар бўйлаб сайр қилдик. Бу вақтда менинг тасаввуримни Боттичелли эгаллаганди. Унинг “Примавера” асари қаршисида ўтириб, туну кун ундан илҳомланиб ўтирган пайтларим ҳам бўлди. Асарда акс этган чаманзор ернинг тўлқинсимонлиги, марказий фигура атрофига йиғилган илоҳалар ва саболар парвозини, баҳорнинг туғилишини рамзий ҳаракатлар билан ифодалаётган ярим Афродита ва ярим Мадоннанинг

нафис ҳолатини рақсга айлантиришга уриниб кўрдим. Бу расм олдида узок ўтирдим. Мен унга ошиқ бўлгандим. Ёкимтой коровул чол менга ўриндик келтириб берди. У менинг ҳаяжонимга қизиқиш билан қаради. Мен “бу расмни рақсга айлантираман ва бошқаларга ўзим азоб билан ҳис этган муҳаббат, баҳор ва ҳаёт уйғонишининг дарагини етказаман. Мен уларга бу ҳаяжонни рақс воситасида тушунишларига ёрдам бераман”, деган ўй билан ўтирдим.

Галереяни ёпиш вақти бўлди, мен эса ҳали ҳам сурат олдида эдим. О, кўз ўнгимда турган сурат мени шодликка тўлдирганди ва бу суратни “Келажак рақси” деб аталувчи бўлажак рақсимда мужассам этишни қаттиқ истардим. Бу ердаги қадимги сарой залларида Монтаверде мусикасига ва Флоренциянинг кўпчиликка номаълум бастакорлари оҳангларига ўйнадим.

Биз ҳар доимгидек беғам ва тажрибасиз эдик, пулларимиз эса тугаб борарди. Александр Гроссга Берлинга етиб бориш учун маблағ юборишини сўраб телеграмма юборишга мажбур бўлдик. Гросс бу пайтда Берлинда менинг навбатдаги концертимга тайёргарлик кўрмоқда эди.

Берлинга борганимда кўчалар “Крола” театрида қутилаётган Филармония оркестри иштирокидаги гастроль сафарим афишалари билан тўлганини кўриб ўзимни йўқотдим. Александр Гросс интервью учун бизни немис матбуоти вакиллари учрашувига олиб борди. Учрашув Унтерден-Линдендаги “Бристоль” меҳмонхонасида бўлди. Флоренция ва Мюнхендаги машгулотларим таъсирида бироз ўйчан ва реалликдан узок кайфиятда эдим, мен америкача-немисча тилимда рақснинг “буюк ва жиддий санъат” лиги ҳақида содда, лекин улуғ маълумот бериш билан чекландим.

Александр Гросс ишнинг кўзини биладиган киши эди. У менинг Берлиндаги концертим учун бор бисотини тикди. Рекламага кизганчилик қилмади, энг яхши саҳналарни олди, энг мохир дирижёрни таклиф қилди. Парда кўтарилганда декорация ўрнида оддий хаворанг мато ва бир нозик қоматдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди, дастлабки дақиқаларданок немис оммасини ҳайратга солишни эпладим ва уларнинг қарсақлари тўхтамади. Гросс чиндан ҳам яхши башоратчи эди. Мен унинг башоратларини оқладим ва дарҳол Берлинни забт этдим. Икки соат рақс тушганимдан кейин ҳам томошабинлар тарқалишни истамади. Парда ёпилмагунча қайта-қайта рақс талаб қилишди. Юзлаб талабалар саҳнага ўрмалаб чиқдилар. Менга бу қадар ҳурматнинг тошқин ифодасидан мажакланиб ўлиш хавфи туғилди. Бир неча окшом оломон мафтункор немис одатини қўлади, аравадан отларни бўшатиб, мени тантана билан Унтерден-Линден бўйлаб меҳмонхонага олиб бордилар.

Шу спектаклдан кейин немисларга “илоҳий Айседора” сифатида танилдим. Бир ажойиб окшомда акам Раймонд Америкадан қайтиб келди. Биз яна муқаддас санъат меҳроби бўлмиш Афинани зиёрат қилиш орзусида ёндик. Мен ҳали ўз санъатимнинг дарвозаси олдидагина турганимни ҳис этардим. Берлиндаги қисқа чиқишлардан сўнг Александр Гросснинг эътирозларига қарамасдан, Германиядан кетамиз деб туриб олдим. Анчадан бери орқага сурилиб келаётган Афина сафарини Венеция орқали амалга ошириш учун оиламиз билан Италия поездига ўтирдик.

Венецияда бир неча ҳафта черков ва галереяларни айландик, лекин у вақтларда Венеция ҳали биз учун кўп нарсани англамасди. Йиллар ўтиб,

Венецияга тик коматли, қорақўзли, юзлари зайтунранг севгилим билан келганимда, у менга ўз сирларини ва бутун нафосатини очди. Ўшандагина Венеция бағрида қанча сеҳр яшириниб ётганини англадим, лекин биринчи бор келганимда бутун фикрим кемага тезроқ ўтириш ва мовий кенгликка сузиб кетишга қаратилган эди.

Раймонд Юнонистонга саёхатимиз режасини ишлаб чиқди ва ҳаммаси иложи борича соддарок бўлиши керак деган қарорга келди. Шунинг учун қатта йўловчи кемалардан кечиб, Бриндизи ва Санта-Мора орасида қатновчи кичик тижорат кемасида жўнадик. Санта-Морада кирғоққа тушдик ва қадимги Итака жойлашган худудда бўлдик, кейин Сафо пушаймонлик чангалида ўзини денгизга ташлаган қояга бордик. Қачонки, ўша сафарни эсласам, худди ўшандагидек қулоғимда Байроннинг ўлмас сатрлари янграйди:

*Оҳ, машҳур Эллада, машҳур Эллада,
Роҳатга алмашидинг урушни бунда.
Эҳтирос куйчиси Сафо қаерда,
Делос тушган орол, Фебанинг гарди!
Барини абадий ёз зарҳаллаган,
Қуёшдан бошқаси сўнган, ухлаган.*

Санта-Морада икки кишилик экипажи бор елканли қайиқни ёлладик ва қайноқ июль тонгида Иония денгизидан сузиб ўтдик. Амбрачио бўғозидан ўтиб, кичик шаҳарча – Карвасарасга тушдик.

Раймонд саёхатимиз Одиссей саёхатини эслатишини истаб, бизга бир неча қадимги юнон сўзларини айтишимиз кераклигини тушунтирди. Қайиқчи Одиссей ҳақида жуда оз билар экан, шекилли, лекин осмонни кўрсатиб, қўли билан тўфонни тасвирлаб “Бум, бум” деб такрорласа ҳам, денгиз ишончсиз эканини ҳарчанд тушунтирмоқчи бўлса ҳам, биз уни тушунолмадик. Иония денгизидан-да маккор денгиз йўқ, биз эса қимматли ҳаётимизни хавфга қўйдик. Эпирия кирғоғидаги кичик Пререза турк шаҳарчасида тўхтадик ва озик-овқат сотиб олдик. Бизнинг қайиғимизда озик-овқатни яширишнинг иложи йўқ эди, улар кун бўйи қуйдирувчи қуёш нури остида турарди. Пишлоқ ва балиқ хидини, бунинг устига бир текис тебранган қайиқни ўлгунимча унутмайман. Тез-тез шамол эсарди, биз эшқакка ёпишардик. Охири қоронғи тушганда Карвасарасга етиб келдик. Бутун аҳоли бизни олқишлаш учун кирғоққа югуриб чиқди. Христовор Колумбнинг ўзи ҳам Америка кирғоғида тушар экан, туб аҳоли ўртасида бу қадар хайрат уйғотмаган бўлса керак. Биз қувончдан ақлдан озай дердик; одамларни қучиб, “Ниҳоят, узоқ юрт кезишдан сўнг эллинларнинг муқаддас ерига етиб келдик! Салом, Олимпиа Зевси, Аполлон ва Афродита! Тайёрлан, Илҳомим яна ракс тушмоққа! Қўшиғимиз Дионисни ва уйкудаги вакх қизларини уйғотади!” деб хитоб қилгимиз келарди.

Карвасарасда меҳмонхона ҳам, темир йўл ҳам йўқ эди. Бизни қарвонсаройга олиб боришди, биз ҳаммамиз битта хонада тунни ўтказдик. Раймонд тун бўйи Сукротнинг донолиги ҳақида тинимсиз нутқ сўзлади. Тонг шафағида қишлоқни тарк этдик. Онам бизнинг тўрт жомадонимиз билан от аравада кетарди, биз эса дафна шохлари оралаб пиёда кетардик. Бутун қишлоқ бизни икки минг йилдан ҳам ортик вақт аввал Филипп Македонский қўшини юрган йўлнинг ярмигача кузатиб келди.

Карвасарасдан Агринионгача йўл ёввойи ва бешафқат гўзалликка тўла тоғ оралаб ўтар эди. Биз йўл бўйидаги кичик ошхонада нонушта килдик, у ерда қорамой суртилган мўйнада сакланган винони биринчи марта татиб кўрдик. Унинг таъми мебель локига ўхшарди, аммо биз афтимизни буриштириб “ажойиб” дедик. Ниҳоят биз учта қояга тарвақайлаган қадимги Стратос шахрига етиб келдик. Бу биз биринчи кўрган юнон харобалари эди, дорида устунларининг кўриниши бизни ҳаяжонга солди. Раймонд билан Зевс ибодатхонаси томондаги ғарбий қояга чикдик ва ботаётган куёш нурларида уч қоя устидаги эски шахар намоён бўлди.

Қоронги тушаётганда бироз чарчоқ, лекин фойий одам камдан-кам хис қиладиган бахтиёрлик билан Агринионга келдик. Эрталаб киракаш извошга ўтириб Миссолонгига бордик. Шафакнинг сўнгги нурлари ёлкинида Миссолонгини тарк этдик. Бизни Патрасга олиб бораётган кичик пароход палубасидан йўқолиб бораётган шахарни томоша қилиб кетдик. Патрасда олдимизда қийин танлов турарди: Олимпиягами, Афинагами, қаерга борамиз? Лекин Парфенонни кўриш истаги ҳаммасидан устун келди, Афинага бораётган поездга ўтирдик. Биз порлоқ Эллада бўйлаб елардик; гоҳ-гоҳ Олимпия қорли чўққиси кўзга чалиниб қоларди, зайтунзорларда турланувчан илоҳалар ва дарахтларнинг рухлари рақсга тушарди, ҳаяжонимиз чегара билмасди. Ғалаёнимиз баъзан шу даражага етардики, бир-биримизнинг кучоғимизга отилиб хўнграй бошлардик. Кичик бекатларда ёши улуғ дехқонлар бизни хайрат нигоҳи ила кузатарди, балки бизни маст ёки ақлдан озган деб ўйлардилар. Кечқурун Афинага етиб келдик, мен шу дамда худди аввал яшамагандек эдим; чуқур нафас олдим, соф гўзаллик олдида қайта туғилгандек бўлдим.

Пентеликус қояси ортидан олтин нурларда яккол кўринган мрамор деворларни нурга чулғаб куёш чиқиб келарди. Биз Пропилеянинг сўнгги зинасига чикдик ва тонги нурдан ёришган ибодатхонани томоша қила бошладик. Ҳаммамиз хаёлга чўмган, калбимиз тубидаги завқ билан ёлғиз эдик.

Парфенонни томоша қилар эканмиз, Дунканлар авлоди – онам ва тўрт фарзанди айни дамда одамлар билан суҳбатлашиш идеалларимиздан чалғитишидан чўчирдик. Афинада бутун эстетик талабларимга жавоб топгандим. Будапештдаги муваффақиятли чиқишлар ва серзавқ ўша ҳаётга қайтишга ҳеч қандай хоҳиш сезмаганимга ҳайрон қолиш мумкин эди. Гап шундаки, бу ерга келишда мен на пул, на шуҳрат истамаганман. Бу қалб учун мўлжалланган саёҳат эди ва мен топишни истаган руҳ, Афинанинг кўринмас маъбудалари руҳи аввалгидек Парфенон харобаларида яшаётгандек туюларди. Биз, Дунканлар авлоди Афинада доимий қолади ва у ерда ибодатхона куради, деб қарор килдик.

Берлиндаги чиқишларимдан сўнг банкка анчагина пул кўйгандим, ибодатхона куришга қурбимиз етарди, шунинг учун ўз ибодатхонамиз учун мос жой излай бошладик. Ниҳоят хотин ва бола-чақасиз ёлғизлигини тан олган Августиндан бошқа ҳаммамиз бахтиёр эдик. Августин оиласини олиб келишига рози бўлди. Кичкина қизи билан Августиннинг хотини келди. Биз қадимги юнонларга монанд шиппак кийиб, ибодатхонамиз учун жой излагани жўнадик. Биз кўп юрдик, лекин асали билан машҳур

Гиметтус томонга адашиб бормагунимизча бирор муносиб жой топилмади. Баландликка чиқар экан, Раймонд бирданига “Қаранглар, биз Акропол билан бир хил баландликда турибмиз!” деб бақирди. Ҳақиқатан ҳам, ғарб томонда тўрт километр масофада жойлашган бўлса ҳам яқинлиги билан ҳайратга солган Афина ибодатхонасини кўрдик.

Аммо бу майдонни сотиб олиш осон бўлмади. Бу жой кимга тегишлилигини биров билмас экан. Афинадан узок бу ерга фақат чўпонлару эчкилар подаси келарди, холос. Узок кидиришлардан сўнг ер кимники эканлигини аниқладик – юз йилдан ортиқ вақт мобайнида бешта деҳқон оиласига тегишли бўлган экан. Уларга сотишини сўраб юзландик. Деҳқонлар хайрон бўлишди, чунки Афинадан узок бу майдонга ҳеч қачон ҳеч ким қизиқиш билдирмаган. Унинг тошлоқ ерида фақат ёввойи қушқўнмас ўсиши мумкин эди, яқин орада сув ҳам йўқ эди, шунинг учун ер ҳеч қандай қийматга эга ҳисобланмасди. Лекин биз сотиб олиш фикрини билдиришимиз билан эгалари осмондаги нархни сўрай бошладилар. Аммо Дунканлар авлоди майдонни сотиб олишга қатъий қарор қилди ва бунинг учун керакли чораларни кўра бошлади. Беш деҳқон оиласининг ҳаммаси кўзичоқ гўшти ва бошқа тансиқ таомлар тортилган зиёфатга таклиф қилинди. Юнонистонда қисқичбақа деб аталадиган қоньяк билан меҳмон қилинди. Овқат устида афиналик адвокат ёрдамида деҳқонлар билан олди-сотди далолатномасини туздик. Ерга анча катта пул тўладик ва иш муваффақият билан якунланди. Шу пайтдан бошлаб Акропол билан бир хил баландликдаги қадимдан Копанос номи билан аталиб келган бу қоя Дунканлар авлодининг мулкига айланди.

Қоғоз ва чизма буюмларини олиб, қурилиш режасини чиза бошладик. Раймонд Агамемнон саройи шаклида андоза тайёрлади ва меҳмор ёрдамини менсимай, ўзи ишчилар ва тош ташувчиларни ёллади. Гарчи ибодатхонамиз учун Пентеликон қояси мраммлари муносиб кўринса-да, барибир камтарларча қоя этакларида топиш мумкин бўлган қизил тош билан қифояландик. Шу кундан бошлаб аравалар Пентеликондан Копаносга қизил тош бўлақларини таший бошлади. Ниҳоят ибодатхонамизга тамал тоши қўядиган муҳим сана етиб келди. Гарчи биздан ҳеч ким диндор бўлмаса ҳам, юнон одати бўйича барпо этилажак ибодатхона қурилиши юнон руҳонийси томонидан эълон қилингани гўзалроқ бўлади, деб ҳисобладик. Маҳаллий аҳолининг барини тантанада иштирок этишга таклиф қилдик.

Кекса руҳоний қора жубба ва кенг соябонли шляпада келди ва қурбонлик учун қора хўроз келтиришни сўради. Бу одат Аполлон ибодатхонасидан бошланган бўлиб, Византия руҳонийлари томонидан қабул қилинган ва бизнинг кунларгача етиб келган. Қора хўроз ҳеч бир қийинчиликсиз топилди ва руҳонийга пичоқ билан бирга тақдим этилди. Қуёш ботар чоғда Копаносда одамлар йиғилди. Кекса руҳоний салобатли тантана билан удумни бажаришга киришди. Биздан бўлажак ибодатхонанинг аниқ шаклини кўрсатишимизни сўраганида, Раймонд ерга қизиқ қўйган қизиклари бўйлаб ракс тушиб кўрсатиб бердик. Руҳоний пойдевор учун тайёрланган катта тошлар ёнига келди, шу дақиқада улкан қизил қуёш доираси уфққа яширинди, у эса қора хўрознинг бўйнига пичоқ тортиди, қон тошга сачради. Бир қўлида пичоқ, бирида сўйилган хўрозни ушлаб, уч марта асосий деворни айланиб чикди, сўнгра дуо ва

кўшиқларни ўқий бошлади. У қурилиш учун келтирилган барча тошларни дуо қилди, исмларимизни сўраб, Айседора Дункан (онам), Августин, Раймонд, Елизавета ва кичик Айседора (мен) номлари бир неча марта такрорланган узун дуо ўқиди. У бизни янги уйда диёнатли ва ахил яшашга, авлодларимиз ҳам шундай яшашига чақирди. Ибодат тугагач, содда чолғулари билан маҳаллий мусиқачилар пайдо бўлди, катта шароб идишлари очилди, қоя чўккисида улкан аланга ёндирилди ва тун бўйи тинимсиз раксга тушдик, ичдик, қўшнилариимиз – атрофдаги дехқонлар билан хурсандчилик қилдик.

Биз Юнонистонда доимий қолишга қарор қилдик ва Ҳамлет айтганидек, бошқа никоҳдан ўтмасликка қасам ичдик. “Ким уйланган бўлса, уйланганича қолади”, деб келишдик. Биз Августиннинг хотинини давранимизга совуққина қабул қилдик. Биз маҳаллий аҳолини юнон худоларини аввалгидек қадрлашга ва уларни замонавий кийимларни ташлашга ўргатмоқчи истардик. Ўзимиз гўштдан воз кечиб, вегетариан бўлишга қарор қилгандик.

Копанос қурилиши бошланди. Агамемнон саройи деворлари қалинлиги икки фут эди, шунинг учун Копанос деворлари ҳам шу қалинликда бўлиши керак эди. Ишлар сезиларли даражада олдинга юрганидан сўнг Пентеликос тошидан қанча керак бўлиши ва ҳар бир арава қанчага тушиши ойдинлашди. Биз қутилмаганда бир муаммога дуч келдик, чоратрофимизда бир томчи сув йўқ эди! Асал сероб бўлган, кўп булоқлари бўлган Гиметтус чўккисига, кейин Пентеликоснинг абадий қорларига ва унинг шаршараларига қарадик. Афсуски, Копанос ерлари қуруқ ва унумсиз, энг яқин чашма эса тўрт километр узоқда эди.

Раймонд ўйлаб ўтирмай, яна ишчилар ёллади ва қудук қовлашга киришди. Иш давомида турли қадимий буюмларни топди ва бу чўққиларда қачондир шаҳарча бўлган, дея шарҳлади, мен эса бу ер қабристон бўлган деб тахмин қилдим, чунки қудук қовлангани сари ер қуруқ чиқаверди. Бесамар сув излашдан тўхтаб, Акрополда жойлашган соҳибқаромат руҳлардан ижозат олмақ учун Афинага қайтдик. Биз тунни Дионис амфитеатрида ўтказиш учун махсус рухсат олдик. Дунканлар ниҳоятда бахтли эди. Афиналиклар билан бизни бирлаштирадиган ҳеч нарса йўқ эди, ҳатто юнон қироли ибодатхонамизни кўргани Копаносга отда чиқиб кетгани ҳақидаги дехқонлар етказган хабарга ҳам бепарво қарадик. Бизни бошқа шоҳлар: Агамемнон, Менелай ва Приам бошқарарди.

* * *

Ойдин кечада Дионис театрида ўтирарканмиз, қуйлаётган боланинг жарангдор овозини эшитдик. Кейин унга иккинчиси қўшилди, кейин учинчиси. Болалар қадимий юнон қўшиғини қуйлардилар, биз уларни сеҳрланиб тинглардик.

– Бу болалар қадимги юнон хорида қуйлаши керак эди-ку, – деди Раймонд.

Эртаси окшом бу ҳол яна такрорланди, учинчи кун биз сахийлик билан берган драхмалар кучи билан бу хор катталашди ва аста-секин барча афиналик болалар қуйлагани Дионис театрида тўплана бошладилар.

Шунда бизда қадимги юнон хорини қайта тиклаш ғояси туғилди. Дионис театрида танлов ўтказдик. Шунингдек, Византия мусика профессорининг ёрдамига розилик олиб қўйдик. Ажойиб овозга эга ўнта афиналик боладан иборат хор ташкил бўлди.

Бир куни Афинадан 13,5 миль масофада жойлашган Элевзисга бордик. Дафнис қишлоқчаси ва Хагга Триас бутхонаси ёнидан ўтдик. Қоялар ўртасидаги ёруғдан денгиз ва Саламис ороли кўзга ташланди. Юнонлар Ксеркс билан бирга форсларни янчиб ташлаган Саламисдаги машхур жангни хотирамизга келтирдик. Элевзисда икки кунни ўтказдик. Учинчи куни Афинага қайтдик, лекин ёлғиз қайтмадик. Бизни сеvimли муаллимларимиз Эсхил, Эврипид, Софокл ва Аристофаннинг руҳлари қузатиб келди.

Бошқа юрт кезгимиз келмади. Ўзимизнинг Маккамизни – буюк Эллалани топган эдик. Ўшандан бери доно Афина Паллада қаршисида таъзим қилишдан ўзимни тутадиган бўлдим ва Афинага сўнгги бор борганимда, тан оламан, бу маъбуда тимсолига Исонинг бутхонадаги азоб чекаётган киёфасидан кўра камроқ қизиқдим. Лекин у пайтларда Акропол биз учун мулақо қувонч ва илҳом манбаи эди. Юнон черковлари расмларида сатрлар бор эди. Бизнингча, улар Зевс отага, Момақалдироқ худоси ва Ҳимоячига мадҳ эди. Уларни насронийлар ўзлаштирган ва Ягона Худо мадҳига айлантирган бўлса керак.

Афина кутубхонасида қадимги юнон мусикасига оид турли тадқиқотларни топдик, уларда ҳам худди шундай оҳангдошликни кўрдик. Бу кашфиёт бизни ҳаяжонга солди. Икки минг йилдан сўнг бу йўқолган хазинани дунёга қайтариш гўё бизнинг чекимизга тушган эди. “Илтижо” хори учун юнон черкови мусикасига рақс қўйиб вақт ўтказардим. Биз ишимизга шу қадар шўнғиб кетган ва ўз орзуларимизга шу қадар қаттиқ ишонар эдикки, турли диний иборалар аралашмасининг қулгили эканини ҳам сезмасдик.

Ўшанда Афина доимгидай инқилобий ғалаёнлар оғушида эди. Ғалаён сабаби қадимги юнон ёки янги юнон тили тарафдорлари орасида борарди. Қироллик уйи янги юнон тилини, талабалар эса эскисини истегъмолда қолдириш тарафдори эди. Қадимги юнон тили тарафдорлари кўчаларда байроқ кўтариб юрарди. Копаносдан қайтар қушимиз намоёишчилар экипажимизни ўраб олиб юришларига қўшилишни таклиф қилдилар, биз қадимги Эллладага муҳаббатимиз туфайли жон деб қўшилдик. Бу учрашувдан сўнг талабалар шахар театрида томоша ташкиллаштиришга қарор қилдилар. Ўнта юнон боласи олақурок, кенг осилиб тушган кийимларда қадимги юнон тилида Эсхил хорларини ижро этдилар, мен эса рақсга тушдим, бу талабалар ўртасида ҳаяжон тўфонини кўзгади.

Қирол Георг намоёиш ҳақида эшитгач, спектаклни Қироллик театрида такрорлаш истагини билдирди. Лекин бу томоша саройда у қадар жўшқин завқ уйғотмади. Оқ чарм қўлқоплар кийилган қўллар қарсағи бизни илҳомлантирмади. Қирол Георг мени кириличанинг ложасига таклиф қилганидан сездимки, уларга санъатимнинг ҳақиқий мазмунини англаш насиб этмаган. Балет ҳар доим тождор шахслар учун хос рақс тури бўлиб қолаверади.

Бу воқеалар банкдаги ҳисобларимиз тугаётганини билган пайтларимда юз берди. Кечаси қироллик театридаги томошадан кейин уйқум қочди

ва тонгда якка ўзим Акрополга – Дионис театрига сўнгги бор бордим. Бирданига барча орзуларим совун кўпигидек тарқаб кетгандек туюлди ва аниқ билдимки, биз барибир замонавий одамлармиз ва доим шундай бўлиб қоламиз. Қанчалик уринмайлик, қадимги юнон туйғулари барибир бизга бегона бўлиб қолавереди. Қаршимда юксалган Афина ибодатхонаси бошқа давр одамлари учун барпо этилган. Мен бор-йўғи шотланд ва ирланд қони кўшилган, эхтимол, юнонлардан кўра қизил танлиларга яқинроқ бўлган америкалик қизман. Элладада ўтган ажойиб бир йил бирданига тўзиб кетди. Уч кун ўтиб оломон ва ўнта боланинг йиғлаётган ота-оналари кузатувида Вена поездига ўтирдик. Вокзалда мен юнон байроғига ўраниб олдим, ўнта юнон бола эса халқ билан бирга юнон мадҳиясини куйлади. Юнонистонда ўтказилган шу бир йилга қайтадиган бўлсам, биз каби икки минг йил аввалги одамлар ҳам тушунмаган гўзалликка қайтиш ҳаракатини чинакам гўзаллик деб биламан.

Биз Элладани шундай тарқ этдик ва эрталаб Венага юнон болалари хори ва уларнинг византиялик устози билан кириб келдик. Юнон хорини ва антик рақсларни қайта тирилтиришга уринишимиз гўзал, аммо мутлақо имконсиз эди. Берлин ва Будапештдаги моддий жиҳатдан омадим келганидан кейин топган пулимни юнон ибодатхонаси қуришга сарфлаганим ва юнон хорини тирилтирмакчи бўлганим, вақтлар ўтиб ўзимга ғалати ходиса бўлиб туюлади.

Венага келгач, юнон болалари ижро этган Эсхилнинг “Илтижо” хорини намойиш қилдик. Мен рақсга тушдим. Бу асарда Данаиданинг элликта қизи бор эди; менга нозик қадди-қоматим билан элликта қизнинг хиссиётларини ифодалаш қийин эди, лекин мен кўпликни бирликда хис қилиб, кўлимдан келганча ҳаммасини қилдим.

Бутун қувватим юнон хорига кетарди, хиссиётларга ҳеч қандай ўрин йўқ эди. Тўғриси айтсам, мен бирор марта Ромеони эсламадим.

Венада Карлово театридаги чиқишим муваффақият билан ўтди. Дастлаб ўнта бола ижросидаги “Илтижо” хорини совуқроқ қабул қилган мухлислар томоша охирига келиб, “Мовий Дунай”га рақсга тушганимда жазавага тушишди. Спектаклдан сўнг мен нутқ сўзладим, мақсадим қадимги юнон трагедияси руҳини тирилтириш эканини айтдим. “Биз яна юнон хорининг гўзаллигига ҳаёт бахш этишимиз керак”, дедим. Лекин одамлар кичкиришда давом этарди: “Йўқ, йўқ... ўйна Айседора! Ўйна, “Мовий Дунай”! Яна ўйна!” – тинимсиз қарсақ чалишарди.

Биз болаларни олиб Венадан кетдик ва Мюнхенга келдик. Юнон хорининг пайдо бўлиши Мюнхенда зиёлилар доирасида кўп шов-шувга сабаб бўлди. Талабалар қаттиқ ҳаяжонландилар, бизнинг юнон болаларимиз уларда қатта таассурот қолдирди. Фақат мен элликта Данаидани тасвирлар эканман, кўнглим тўлмас ва кўпинча томоша тугагач, аслида менинг ўрнимда элликта қиз рақсга тушиши кераклигини, ёлғизлигимдан қайғу чекишимни, тез орада мактаб ташкил қилиб, элликта раққоса тайёрлашимни айтиб ўтдим.

Берлинда юнон хори унчалик муваффақият қозонмади, берлинликлар ҳам веналикларга ўхшаб: “Яхшиси “Мовий Дунай”га ўйнанг, юнон хорини тинч қўйинг”, деб қичқиришди.

Бу вақтда юнон болалари бегона муҳит таъсирини сездилар. Мехмонхона маъмурияти доимий равишда уларнинг аҳмоқона қилиқлари ва ўзларини тута билмаслигидан шикоят қиларди. Улар доимо қора нон, пишган зайтун ва хом пиёз сўрар эдилар. Агар бу таомлар топилмаса, газабга келар ва хизматчиларга бифштексларни олиб, пичоқ билан ташланардилар. Охир-оқибат, уларни мехмонхоналардан чиқариб юбордилар. Мен уларни ўзимнинг Берлиндаги уйимга жойлаштиришдан бошқа иложим қолмади.

Уларни бола ҳисоблаб, ҳар куни эрталаб қадимги юнон кийимлари ва шиппақларини кийгизиб, Тиргартенда сайр қилишга олиб чиқардик. Бир куни Елизавета ва мен болалар билан кетаётиб, от минган император хонимни учратдик. У бизнинг ташки қўринишимизни қўриб аччиқланди. Чорраҳада ҳали бунақасини қўрмаган оти хурқиб, уни ерга тушишга мажбур қилди.

Бу мафтункор юнон болалари бизникида олти ой яшади. Бу вақтда ўзимиз ҳам уларнинг овози бузилиб бораётганини сеза бошладик. Бу ҳам етмагандек, полиция маъмурияти юнон болалар кечалари ўтринча ойнадан сакраб тушиб, арзон кафеларга кириб шубҳали тарзда шу шаҳарда яшовчи ўз миллатдошлари билан учрашаётганини хабар қилди.

Берлинга келган кунданок улар содда ва соф қиёфаларини йўқотдилар, бўйлари энг ками ярим футга ўсди. Ниҳоят, узоқ кенгашиб, биз уларни катта Вертгейм дўконига олиб бордик ва ҳар бирига иккитадан яхши шим олиб бериб, вокзалга олиб бордик. Қўлларига чипта бериб, чин дилдан оқ йўл тилаб, Афинага жўнатиб юбордик. Улар кетгандан сўнг қадимги юнон мусикасини тирилтириш масаласини кейинга қолдирдик ва Христофор Глюкнинг “Ифигения ва Орфей”ини ўрганишга киришдик. Мен рақсни аввалдан хорнинг бошланиши деб тушунганман. Қачондир раққос ва раққосалардан иборат катта хор ташкил қилишимга каттик ишонардим.

Уйимиз ҳар ҳафтада санъаткорлар йиғиладиган жойга айланди, бу ерда рақс ҳақида баҳслашиларди. Чунки немислар санъатга жиддий қарайдилар. Рақсларим жўшқин тортишувлар мавзусига айланди. Газеталарда гоҳ мени қайта яралган санъатнинг илҳомчиси сифатида олқишлашар, гоҳида ҳақиқий мумтоз рақс – балетни ҳалок қилган раққоса деб узун-узун мақолалар ёзишарди. Бизникига келадиган санъаткорлар ичида кўзойнак остидаги ўткир кўзлари билан ажралиб турадиган ёш бир киши бор эди. Иси Карл Федерн эди. У мени Ницше даҳоси билан таништиришни ўзининг бурчи деб биларди. “Фақат Ницшеда сиз излаётган рақснинг тўла кашфини топасиз”, дерди у. Менга немисча “Заратуштра”ни ўқиб берарди. Ницше фалсафасининг жозибаси мени бутунлай ром этди. Мени дунё бўйлаб тантанали сафар қилиш умуман қизиқтирмасди. Фақатгина рақснинг янги шакллари ва ҳали очилмаган ҳаракатларни топишни хоҳлардим.

Шундай кунларнинг бирида мени буюк Рихард Вагнернинг беваси қўргани келди. Козима Вагнер хонимдек олий тафаккур дарди билан яшаётган бирон аёлни ҳали учратмагандим. У энг мураккаб фалсафий масалаларни ҳам тушунар, эрининг ҳар бир сўзи ва оҳангини ёддан биларди.

Менинг санъатим ҳақида яхши сўзлар айтди, кейин мавзу Рихард Вагнернинг балетларига кўчди. Кейин менга “Тангейзер”да чиқишни таклиф этди. Мен хонимнинг олдида бироз мушкул вазиятда қолгандим. Чунки менинг шахсий қарашларим балетга яқинлашишга йўл бермасди, чунки унинг ҳар бир ҳаракати менинг туйғуларимни ҳақорат қиларди. Балет ҳаракатларидаги тимсоллар менга тушунарсиз ва кўпол бўлиб туюларди.

“Ох, нега ҳалигача мактабим йўқ, – деб бақириб юбордим унинг илтимосига жавобан. Барибир хонимнинг таклифини рад қилолмай, кўз олдимда пайдо бўлган нафис ҳаракатлар билан бир амаллашга рози бўлдим.

* * *

Байротга бориб, “Қора бургут” меҳмонхонасига жойлашдим. Козима Вагнер мени “Ванфрид” вилласига нонуштага таклиф қилди. Меҳмонлар орасида Германиянинг таникли рассом ва мусикачилари, князлару герцоглар йиғилган эди..

Мен Вагнер “Тангейзер” мусикасини ўргана бошладим, охир-оқибат бу куйлар мени сармаст қилиб қўйди. Мусикани яхшироқ тушуниш учун операларнинг бутун матнини ёд олардим, фикрларим ҳам бу афсоналар билан тўйинган бўларди, бутун борлиқ Вагнер оҳанглари тўлқинларида чўмиларди.

Будапештда бўлганимдан кейинги охириги икки йилни тўлиқ маъсумликда ўтказдим. Рухим ва танам аввалига Юнонистон, энди эса Рихард Вагнер шавқига тўлиқ эди. Лекин менинг қалбимда яна севги уйғониши керак эди. Балки бу ўша Эросдир, фақат бошқа никоб қийгандир? Билмадим...

Дугонам Мэри иккимиз “Филипсруэ”да яшардик, хизматкор, қарол ва ошпаз хона йўқлиги учун ёнимиздаги кичик хонада яшашарди. Бир куни кечқурун Мэри: “Айседора, сени қўрқитмоқчи эмасман, лекин деразага яқин кел. Қаршимиздаги дарахт тагига ҳар тунда бир одам келиб туради, у сенинг деразангдан кўз узмайди. Мабодо ўғри эмасмикин?”, деб қолди.

Чиндан ҳам дарахт тагида ўртача бўйли, озғинроқ киши деразага қараб турарди. Қўрқувдан титрадим, ой нури унинг юзини ёритди – кўзларини юқорига тиккан одамни танидим, у Генрих Тоде эди.

– Мана бир ҳафтадирки, у шу ерда кечалари навбатчилик қиляпти, – шивирлади Мэри.

Мэридан кутиб туришини сўрадим, ўзим эгнимга пальтомни илиб Тоде турган томонга югурдим.

– Азиз, дўстим, – дедим мен, – наҳотки мени шунчалар яхши кўрасан?

– Ҳа, ха... – дудукланиб гапирарди у. – Сен менинг орзуимсан, муқаддас Кларамсан.

У менга ижоди ҳақида, муқаддас Франциско ҳаёти устида ишлаётганини айтиб берди. Унинг биринчи асари Микеланжело ҳаётига бағишланган эди. Тоде бошқа буюк рассомлар каби ўз асарлари ҳаёли билан яшарди. Ўша дамларда ўзини муқаддас Францискодек ҳис қилар, мени эса муқаддас Кларага қиёсларди.

Уни қўлидан етаклаб уйга олиб чиқдим. У менга илҳом нури ёғилиб турган кўзлари билан боқарди. Унинг қарашидан ўзимни ердан узила-

ётгандек, у билан бирга нурга тўла самовий йўлакда бораётгандек хис қилардим. Мен ҳеч қачон бундай ўткир ишқ жазавасини туймагандим. Бутун борлигим худди нурга тўлгандек эди. Унинг нигоҳидан бошим айланарди. Ифодалаш мушкул бир талпиниш билан унинг кучоғига йиқилдим. Ўзимга келганимда унинг ажиб кўзлари халиям менга тикилиб турар, лаблари эса оҳиста шивирларди:

– Муҳаббат мени бахт оғушига солди...

Мен гўё булутлар устида сузаётгандек эдим. Тоде пешонамдан ўпди. Лекин бу ўпичлар дунёвий эҳтирос эмасди. Тоде меникида тонгга қадар қолган бўлса ҳам, у менга бир лаҳза бўлсин дунёвий хире билан яқинлашмагани рост. Бунга бошқалар ишонишмаган. Мен ҳам ҳеч қандай заминий хис туймасдим. У мени биргина нигоҳи билан мағлуб этди, шу нигоҳ билан худди ҳамма нарса эриб кетгандек бўлди, руҳим қанот қоқиб, тоғ чўққиларига кўтарилди. Шундай қилиб, икки йилдан бери мудраётган хисларим рухий жазовага айланди.

Байротда репетициялар бошланди. Мен Тоде билан қоронғи театрда ўтирар эканман, қувончдан бақиргим келарди. Ҳар бир хужайрам муҳаббатдан куч оларди. Қувонч ва изтиробни бирдек хис қилардим. Тоде мен билан неча тунни ўтказган бўлса ҳам, ҳеч қачон мени хуштор қилмади. Гарчи ҳар нафасда унга ўзимни топширишга тайёр эканимни билса ҳам. У менинг қалбимга танҳо ҳукмрон эди. Баъзан унинг кўзларига тикилиб, ўлимимни кутардим. Ўлсанг, шундай хис билан ўлсанг...

Иштаха ҳам, уйқум ҳам мени тарқ этди. Генрих Тоденинг рухий қудрати шунчалик буюк эди. Унинг санъат ҳақидаги ёрқин нутқларини соатлаб тинглар эканман, уни дунёдаги фақат бир одамга – Габриэль д'Аннунциогагина тенглай олардим.

У сувдан бошқа ҳеч нарса ичмаган бўлса ҳам, тонгда ёнимдан мастона чиқиб кетарди. У шунчаки фавқулодда ақлнинг илоҳий оловидан маст эди.

Бу орада ҳаётимда яна Козима хоним пайдо бўлди. Бу дилбар аёл мени балетда рақс тушиш азобидан озод қилди. Аммо унинг ўғли Зигфрид билан никоҳим тўғрисидаги фикри хайрон қолдирди. Лекин Зигфрид менга акаларча муносабатда бўлиб, бу борада хавотирланишимга ўрин қолдирмади. Менинг бутун борлигим Генрих Тоденинг ғайризаминий эҳтиросига фарқ эди. Қалбим эса Аполлон, Дионис, Христос, Ницше ва Рихард Вагнерлар талашаётган жанг майдонига ўхшарди.

Вагнернинг мусикасида рақс тушиш учун Грааль ва Венера Гроти образлари ўртасида югуриб-елардим. Охири кунларнинг бирида Ванфрид вилласидаги нонушта вақтида ичимдаги ҳамма гапларимни Вагнер хонимга айтдим:

– Маэстро ҳам хато қилган, хато бўлганда ҳам, ўз даҳосига яраша хато бўлган.

Козима хоним менга чўчиб қаради. Дастурхон устига совук жимлик чўқди.

– Ҳа, – давом этдим мен, – ахир мусикали драма кип-кизил сафсата-ку. Жимлик янада оғирлашди.

Мен “Драма – бу нутқ, нутқ эса – инсон онгининг маҳсули, мусиқа эса лирик ҳаяжон, уни ҳам, буни ҳам бирлаштириш ақлга сиғмайди. Инсон

олдин гапириши, кейин куйлаши, кейин рақс тушиши керак. Лекин нутк – бу ақл, фикрлаётган одам. Куйлаш – хиссиёт, рақс эса – Диониснинг жозибали хаяжони. Бу уч унсурни аралаштириб бўлмас экан, мусикали драма ҳам бўлиши мумкин эмас”, дедим.

Ўша пайтда бу гапларим билан даврани ноқулай аҳволга солган бўлсам-да, барибир енгил тортдим. Одамлар инсон рухи улкан ҳаётий кувват талаб этадиган ҳаракат эканини англадилар. Мия фаолияти тана кувватининг натижасидир. Байротлик кўшиқчиларнинг кўпчилиги истейдодли эди, оғизларини очиб куйлашлари билан гўзаллик оламига хос товушлар чиқарди. Мана нима учун бу санъаткорлар заминий қобикларини ҳис қилмаганлар? Қобик (жисм) улар учун фақатгина илохий санъатни юзага чиқариш учун зарур куч манбаи бўлган, холос.

Хурфикрлилиги учун подшо томонидан Берлиндан чиқариб юборилган Эрнст Геккель пойтахтга кела олмасди, аммо бизнинг ёзишмаларимиз давом этарди. Мен уни “Парсифаль” томошасига таклиф қилдим. Ўша пайтларда автомобиллар ҳали йўқ эди, шунинг учун ёмғирли тонгда экипаж ёлладим ва Эрнст Геккелни кутиб олгани вукзалга бордим. Илгари бир-биримизни кўрмаган бўлсак ҳам, мен бу буюк инсонни дарҳол танидим. У мени кенг кучоғига олиб кўришди, юзим соқоли ичида йўқолиб кетди. Унинг борлиғидан саломатлик, куч ва агар ақл ўз ифориға эга бўлса – ақл ифори тараларди. Биз бирга “Филипсруэ”га келдик, унга бу ерда гулларга тўла хона тайёрлаб қўйгандим. Кейин мен “Ванфрид” вилласига чопдим ва Козима хонимга Эрнст Геккелнинг келганини, “Парсифаль”да иштирок этишини айтдим. Мени ҳайрон қолдириб, улар янгилгимни совуқроқ кутиб олишди. Козима хонимнинг тунги столчаси устида турадиган хоч ва тасбеҳ хоним учун шунчаки уй безаги эмаслиги ҳаёлимга ҳам келмаганди. Козима хоним эътиқодли католик эди. “Олам жумбоғи”ни ёзган, Чарльз Дарвиндан кейин унинг таълимотини химоя қилган “дахрий”нинг ташрифи, табиийки, “Ванфрид” вилласидагилар томонидан хуш қабул қилинмас эди. Козима хоним истамайгина Вагнер ложасидан унга жой беришга мажбур бўлди, чунки у менинг сўзимни рад эта олмасди.

(Давоми келгуси сонда)

Нусрат КАРИМ

ТУРКИСТОН БИЛАН МУЛОҚОТ

Юрагим ёраман нажоткор халққа

Айтсам ўлурам,

айтмасам ўлам...

ЧЎЛПОН

(Чўлпоннинг “Бузилган ўлка” шеърига жавоб)

Чўлпон:

– Эй тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут кўланка?

Туркистон:

– Найдек бағри дилим бўлгач тилкаю-тилка,
Рўзгорим тийраси солмиш бахтимга кўлка.

Чўлпон:

– Учмоқларнинг кавсаридек покиза,
Садафларнинг донасидек топ-тоза.
Салқин сувлар тоғдан қуйи тушаркан,
Томчилари ёмғир каби учаркан,
Нима учун йиғлар каби инграйлар?
Ёв борми, деб тўрт тарафин тинглайлар?

Туркистон:

– Ялдо тунлар томиримда қонлар ёнгайлар,
Жон-жигаримдан нидо – оҳлар унгайлар.
Тирик эрса ори борнинг қайнар эди зардаси,
Атрофимда кезинган бу хиёнатлар шарпаси...

Чўлпон:

– Табиатнинг ўтини йўқ ўтида,
Шарақ-шарақ қайнаб чиққан булоқлар.
Ҳар қоронги, қўрқинч туннинг бетида,
Шифо истаб келмасин дер, қўноқлар.
Бу нега? Айт, менга.

Туркистон:

– Гуё ўзинг бун билмассан,
Ё назарга илмассан?!
Ўзинг айтгил, ўжар ўғлон,
Ҳоким бўлгач риёкор замон,
Қўноқларни чорларму ҳеч сўнган чироқлар,
Сўрайвергил, борму яна сўров-қийноқлар?

Чўлпон:

– Кўм-кўк гўзал ўтлоқларинг босилгон,
Устларида на пода бор, на йилқи.
Подачилар қайси дорга осилгон?
От кишинаши, қўй маъраши ўрнига
Оҳ, йиғи... Бу нега?

Туркистон:

– Нечун яшил богу богчам босилмас,
Нечун чўпон, соҳибкорим осилмас?
Ёғий босқин солиб, ҳаёт ганжсин тунашгач,
Масъум гўдакларинг доди кўкка туташгач,
Яшил ўтлоқларда чўпон найи тингандир,
Бол тутғувчи гул-косалар чил-чил сингандир.

Чўлпон:

– Туморчалар, ҳамойиллар тақинган,
Далаларда лола барги ётинган,
Тоғ-тошларда уйин қилган, чопинган,
Гўзал қизлар, ёш келинлар қаерда?
Жавоб йўқми, кўклардан-да, ердан-да,
Хароб бўлган элдан-да?..

Туркистон:

– Попук таққан попуклар,
Ялпиз терган чобуклар,
Барчин қизгалдоқлар ёшга чўмилгоч,
Келинчак – гилмонлар ерга кўмилгоч
Гуллар юрти – ҳурлар кўноғи
Тақир бўлмиш чўлдан-да!

Чўлпон:

– От минганда қушлар каби учғувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни кучғувчи,
От чопганда учар қушни тутқувчи,
Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси – сор бургутлар қаерда?

Туркистон:

– Ғирот миниб доврўқ солган ўғлонлар,
Жондин айро тушгон номус ўчинда.
Чўққилар сардори бўйсунмас шонлар –
Сор бургутлар хордир тузоқ ичинда.

Чўлпон:

– Сенинг қаттиқ сирт-бағрингни
Кўп йиллардир эзганлар,
Сен безсанг-да, қаргасанг-да
Кўкрагинда кезганлар,
Сенинг эркин тупрогингда
Ҳеч ҳақи йўқ хўжалар,
Эгаси сени бир қул каби
Қизганмасдан янчалар?

Туркистон:

– Тилим лолдир, фожеотни

Аён этсам дил ёриб,
Тоза бахтим чечаклари
Хазонланди нечалар.
Оптоқ орзум тонгларинг
Қизил қонларга қориб,
Эрк-онгимга хўжа бўлмиш
Қизил – кофур жўжислар.

Чўлпон:

– Нега тагин танларингда
қамчиларнинг кулиши?
Нега сенинг турмушингда
умидларнинг ўлиши?

Туркистон:

– Бўйла, бевақт аёз кўпса
бордир гунча сўлиши,
Ахир, ўлдирмак ё тургизмак
ҳоким хўжа хоҳиши.

Чўлпон:

– Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг?
Нега бунча умидсиздир туришинг?

Туркистон:

– Бахтим ботил қилгач қаро турмушим,
Гумон бўлди маним ҳатто тирик юрмушим.

Чўлпон:

– Нима учун кўзларингда
туташгувчи олов йўқ,
Нима учун тунларингда
бўриларнинг қорни тўқ?

Туркистон:

– Зўрни кўргач катта итлар
тулакланди тил ютиб,
Ўзни шер деб гердайганлар
тулкиланди дум қисиб.

Чўлпон:

– Нима учун газабингни
уйготмайдир оғу – ўқ?

Туркистон:

– Очнинг ўзга гами йўқдир
магар бўлса қорни тўқ.

Чўлпон:

– Нима учун борлигингда
бу даража бузғунлик?

Туркистон:

– Хур ҳаётим огулади
қонли қизил – тўзғунлик.

Чўлпон:

– Нима учун ўч булути
селларини ёғдирмас?

Нима учун куч тангриси
бор кучи-ла солдирмас?

Туркистон:

– Билки, Мардлик лофин урган
барча эр ҳам ботирмас...

Чўғи сўнган эътиқод ҳам
олий кучга қодирмас.

Чўлпон:

– Кел, мен сенга қисқагина достон ўқий,
Кулогинга ўтганлардан эртақ тўқий.

Кел, кўзингни ёшларини сўриб олай,
Кел, ярали танларингни кўриб олай,
Тўйиб олай.

Туркистон:

– Менга ўқимагил юпанч достонинг,
Сирли эртақларинг энди қилмас кор.
Кўзим ёшин артиб нетарсан мутриб,
Яшил боғим қилмиш хазонлар абгор.

Чўлпон:

– Нима учун ағдарилган, йиқилган
Оғир тоғнинг заҳар ўқи кўксингда?

Туркистон:

– Тирналган жонимни тирнама жондош,
Сўроқсиз отилди минглаб олтин бош.

Чўлпон:

– Нима учун ёвларингни бир замон,
Йўқ қилгудай темирли ўч йўқ сенда?

Туркистон:

– Заррача шафқатинг борму
ай, қайсар ўғлон,

Темурзодлар бешигинда
бўлгон қатагон.

Чўлпон:

– Эй, ҳар турли қулликларни
сигдирмаган ҳур ўлка,

Нега сенинг бўғизингни
бўғиб турар кўланка?

Туркистон:

– Кесик най тилкасига
боқгилу мунглиг болам,

Най фигонидан анлагил
оҳ ила ўғлиқ нолам.

Гарчи тўрт ёнимдир
зулмат қоққаси,

Залолатли турмуш –
жарлик ёқаси.

Нокас зотлар маскан
қуриб бағримга,

Ўзлик тузин қормиш
илон заҳрига .

Гарчи мудроқ бордир
сукутда ошкор,
Сукут ичра ботин
шиддат исён бор.
Кун келур зафлатдан
Турон уйгонур.
Қўш дарё мулкида иймон кўзголур.
Шайтанат тахтига
жиҳод тузилгай,
Занглаган бу асрий
занжир узилгай.
Қасос ўти униб
беғуноҳ қондан,
Тангри офат сочур
еру осмондан.
Ёвнинг тўрт қибласи
беомон ёнгай,
Ангизлар ганимлар
қонига қонгай.
Тангридан ҳидоят
ул қутлуг асно,
Ўғлонлар тугилгач
ёвқур ва танҳо.

* * *

Эрк истаб тугилган
шарафли бўгин,
Ватанда тиклайди
истиқлол тугин.
Қалбга шифо бўлиб
сурнай навоси,
Тангри тоғдан эсур
хурлик сабоси.
Бахт куёшим балқиб сочар экан нур.
Шаҳидлар қонидан лола унгай хур...
Яшил воҳа қониб
севинч ёшимга,
Хумо қуши яна қўнур бошимга...

1987й.

ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАСИ

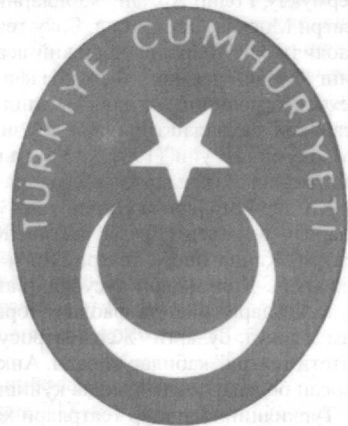
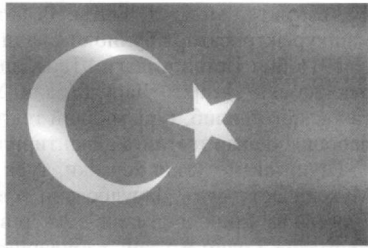
ТЕАТР

Туркияда театр санъати қадимдан ривожланган. Жумладан, 1400 йилги қўлёзмаларда соялар театрига оид маълумотлар мавжуд. Туркияда қадимдан турли ҳикояларни айтиб берувчи бадиҳагўй – медаҳ томошалари ривожланган.

1453 йилда Константинополда турклар ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг, Карагўз соялар театри шаклланди. Ушбу театрга асос солган киши аввал кул бўлгани, ўзини кейинчалик Карагўз деб ўзгартиргани ҳақида маълумотлар бор. Бу театр бутун усмонийлар империясида машҳур бўлган. Ўша театр бугунги кунда ҳам мавжуд бўлиб, Туркия маданий ёдгорликлари рўйхатидан ўрин олган.

Туркияга Европа услубидаги театрлар XVIII аср бошларида кириб кела бошлаган. Истанбул ва Туркиянинг бошқа ривожланган шаҳарларига европа театрларининг ташрифлари миллий театр ривожига катта таъсир кўрсатган. XIX асрнинг 50-йилларига келиб Наум Афанди Галатасаройда илк театр биноси – “Наум театросу”ни қурдиради. Шу тарзда Европача театр санъати бу халқ орасида оммалашиб боради.

1869 йилда Истанбулда – “Тедикпаша” театрнинг қурилиши мамлакатдаги яна бир салмоқли маданий ҳодиса эди. Бу театр сахнасида маҳаллий ёзувчилардан Намик Камол, Шамсиддин Сами, Эбуззия

Ташкил топган сана –
 1923 йил, 29 октябрь
Майдони – 783 563 км²
Аҳолиси – 79 463 663 киши
Давлат тили – турк
Пойтахти – Анкара шаҳри

Тавфик ва Аҳмад Мидхатнинг асарлари билан биргаликда Шекспир, Шиллер, Мольер, Гюго каби хорижий драматургларнинг пьесалари ҳам сахналаштирилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркияда ҳаваскорлар ва ярим профессионал театрлар пайдо бўла бошлайди. Бу театрларда Намик Камол, Аҳмад Мидхат, Абдулҳақ Ҳамид, Жаноб Шаҳобиддин, Ҳалид Зип, Ака Гундоз, Рашод Нури Гунтекин, Ҳалид Фахри, Юсуф Зили каби муаллифларнинг асарлари сахналаштирилади. 1914 йил ҳукумат томонидан Истанбулда “Дарулбедаий Усмони” консерваториясининг очилиши катта имкониятларга йўл очади. Бу ерда таълим олган талабалар орасидан Аффиде, Бехпире, Мемдух, Бейза, Рефике кабилар кейинчалик Туркиянинг машҳур актрисалари бўлиб етишади.

1916 йил Истанбулдаги “Тепабоши” театрида Хусейн Суатнинг “Чурук темель” асари “Дарулбедаий Усмони” битирувчилари томонидан сахналаштирилиб, турк миллий театрига асос солинади. 1931 йилда “Тепабоши” шаҳар театрига айлантдирилади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, турк театр санъатининг ривожланишида Мухсин Эртуғрул (“Дарулбедаий Усмони”га 1927 йилдан бошлаб раҳбари бўлган) ва унинг дўстлари – актёр ва режиссёр Васфи Ризо Зобу, Козим Кермукчу, Голиб Аржану кабиларнинг ҳам хизмати катта бўлган. Шаҳар театри Москва, Ленинград, Боку театрлари билан мунтазам ҳамкорликда фаолият олиб боради. Хорижий асарлар билан биргаликда Ака Гундознинг “Мовий чакмок”, Фарук Нафизнинг “Хабар”, “Қаҳрамон”, “Ватан”, Бехчет Камолнинг “Атилла”, Ҳалид Фахрининг “Ўн йиллик эпопея” каби асарлари сахналаштирилади. Нозим Ҳикматнинг “Бош чаноғи”(1932), “Марҳумнинг уйи”(1932), “Унутилган”(1935) номли асарлари театрни танитган спектакллар ҳисобланади.

XX аср ўрталарида Истанбулда ўн еттита театр фаолият олиб борган. Улардан бештаси (Драма театри, Комедия ва драма театри, “Кадикей” театри, Кичик опера театри, Янги театр) давлат томонидан молиялаштирилган. Қолганлари хусусий театрлар бўлган. Туркияда олий таълим муассасалари қошида фаолият юритувчи турли ҳаваскорлик театрлари ҳам мавжуд. Буларга “Жеп театросу”, “Ёшлар театри”, “Техника университети театри” кабилар киради. Анкара ва Истанбулдаги баъзи гуруҳлар асосан болалар учун томоша қўйишади.

Туркиянинг машҳур театрлари ҳақида сўз борганда Анкара Опера театрини тилга олиш лозим. Бу театр нафакат Анкарада, балки бутун Туркияда етакчи театр ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида 2000 томошабинни сиғдира олувчи ушбу театр 1933 йилда машҳур архитектор Эвки Балмумчу лойиҳаси асосида курилган.

Ҳозирда фаолият олиб бораётган “Дот” (“Dot”) театри ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу театр ижодий йўналиши билан Европага танилган.

“Галата перформ” (“Galata Perform”) театри ёшлар учун мўлжалланган экспериментал театрdir. Турк театрлари репертуарини жанр жиҳатдан ранг-баранг жаҳон ва миллий драматургия намуналари ташкил этади.

Бугунги кунда турк театрлари давлат, хусусий ва бирлашмалар театрларига ажралган. Давлат театрларида асосан, миллий руҳдаги спектакллар намойиш этилади. Ҳозирда Истанбул, Измир, Бурса, Адана, Конья,

Эрзурум, Диёрибакир, Трабзон, Вана, Сивас, Газиантепа, Малатья, Эльязиг, Корум, Зонгулдак, Риза шаҳарларида давлат театрлари фаолият юритиб келмоқда.

Истанбулда хусусий театрлар ҳам жадаллик билан ривожланиб бормоқда.

Туркияда театрлар фаолиятини мувофиқлаштириб турувчи ташкилот Туркия театр дирекциясидир. Дирекция 52 та театрни камраб олади.

Турк театрининг ривожда миллий драматургия алоҳида ўрин тутди. Номлари жаҳонга танилган қатор турк ёзувчи, драматургларининг асарлари дунё сахналарини кезиб юрибди. Хусусан, ўзбек театрларида Нозим Ҳикмат, Рашод Нури Гунтекин, Тунжер Жужен ўгли каби турк адабиётининг атоқли вакиллари асарлари сахналаштирилган.

*Муҳайё МУХТОРОВА,
санъатшунос*

КИНО

Бугунги жаҳон киноси майдонида турк кино санъати ўз ўрни ва кифасига эга. Миллий кинематография мактабининг юзага келиши ўзининг муайян тараққиёт йўлига эга. Маълумки, дунёда визуал шаклдаги асарлар яратиш ҳам ижодий, ҳам тижорий мақсадларни камраб олади. Ҳозирда дунёнинг кўплаб мамлакатлари, хусусан, ўзбек телеэкранларида узлуксиз намоиш этилаётган ранг-баранг турк сериаллари бу мамлакат кино саноатининг бир йўналиши холос. Мазкур йўналишнинг жаҳон кино бозорларида ўрни тобора кенгайиб борапти ва телевидение бундай фильмларнинг асосий харидори ҳисобланади. Айни пайтда, масаланинг нозик жиҳати шундаки, тижорий мақсадга хизмат қилувчи костюмли драмалар (жанридан қатъий назар) оммабоп кўришга мўлжалланган бўлиб, миллатнинг асл кино мактаби муваффақиятлари юзини тўсиб қўйиш даражасида тараққий этиб бормоқда. Аммо Туркиянинг тарихан шакланган улкан миллий кино мактаби борлигини эътироф этиш лозим.

Бу мактаб ҳозирги мустақкам кифасига эга бўлгунича, турли тараққиёт босқичларини босиб ўтган. XIX асрнинг сўнггида ака-ука

Люмерлар ўзларининг “мўжиза”ларини намоиш қилганларидан сўнг икки ой ўтар-ўтмас, Истанбулда илк француз фильмлари намоиш қилина бошланди. Бу оламшумул воқеа ҳақида таникли турк ёзувчиси Эржумент Акрам Талу шундай хотирлайди: “1896 йил ёз ойларида “ҳаракатдаги сурат”ларни томоша қилиш учун шошилдик. Бейўгли

мавзесидаги Спонец салони ишқибозлар билан лик тўлган эди. Ярим соатча давом этган кичкина фильмчаларни томоша қилгандан кейин бир неча кун бу воқеа хусусида дўстларим билан баҳслашиб юрдик. Ўша пайтда “мўжиза”дан олган таассуротларим мени бутун умр хаяжонга солиб келди ва ижодимда муҳим роль ўйнади” (“Türk sinemasi üzerine düşünceler” Ankara, 1996. 17-б.)

1908 йили З.Вайнберг Истанбулнинг Тепабоши ноҳиясида “Патэ” кинотеатрини ташкил қилади ва Туркияда мунтазам равишда кинофильмлар намойиш қилина бошлайди. Бу фильмларда асосан султонлар ҳаёти, ҳарбийларнинг машқ майдонларида юришлари, жанг саҳналари ва Туркиянинг гўзал табиати акс этиб, улар “Турк пиёда аскарларининг намойиши”, “Турк тўпчилари”, “Босвор панорамаси”, “Султон оиласининг сайли” ва шунга ўхшаш номлар билан аталган.

1910 йилларда Туркияда кинонинг оммалашуви хусусида киношунос олим, профессор Алим Шериф Ўнاران шундай ёзади: “Зиёлиларни ҳисобга олмасак, авом халқ олдиниға худди автомобилни илк кўрганида “шайтоннинг иши” деб атагани каби кинони ҳам шундай қабул қилган. Лекин бироз вақт ўтгандан кейин кинотеатрлар уларнинг орзиқиб, севиб қатнайдиған масканиға айланади...” (А. Onaran “Türk sinemasi” Ankara, 1994. 12-б.)

1914 йилнинг кузига келиб, Истанбулнинг ўзидаёқ олти кинотеатр мунтазам иш олиб боради ва томошабинларнинг ортиб бораётган қизиқишларини қондиришга ҳаракат қилади. Лекин намойиш қилинаётган фильмларнинг барчаси хорижда тайёрланган бўлиб, томошабинларда ўзгача қизиқиш уйғотади.

1915 йилнинг бошларига келиб, турк киносининг туғилиши юз беради. Ака-ука Камол ва Шокир Седенлар “Камолбей” ва “Али афанди” миллий кинотеатрларини қуришади. Истанбулдан ташқари катта шаҳарларда ҳам “миллий синемалар” очила бошлайди.

Биринчи жаҳон урушининг илк йилларида Усманийлар империяси Германия билан бирга Россияга қарши уруш эълон қилади. Қизиғи шундаки, 1877–1978 йиллари Рус-Турк урушида ҳалок бўлган рус аскарларига ўрнатилган Яшилқўйдаги обида портлатилади ва бу воқеа оператор томонидан кинотасмага туширилади. Шундай қилиб, Фуат Узқиной томонидан 1914 йил 14 ноябрда суратга олинган фильм турк киносининг туғилган куни сифатида тарихга кирди.

1914–1922 йиллар Турк киноси тикланиш йиллари десак бўлади. Чунки, турк киноси учун театр ва кино санъати тушунчаси 1940 йилларгача деярли бир хил тушуниланган. Шунинг учун ҳам кейинги давр – “Театрчилар даври” (1923–1939 йиллар) дейилади.

Турк киночилари фильмлари бу даврда юқори баҳоланмаса-да, бошқа санъат турларига караганда томошабинларни кўпроқ қизиқтиради. Кинонинг ютуқлари театр актёрларини ўзига торта бошлайди.

“Театрчилар даври”, яъни, XX асрнинг 20-40 йилларида турк киноси учун янгиланиш даври бошланади. Айнан шу даврда ижодий фаолиятини бошлаган М.Эртуғрулнинг изланишлари муҳим ўрин тутди. Бу ижодкорнинг фильмларига асосланиб, турк киносининг қарийб 30 йиллик даврини ўрганиш мумкин. Қарийб 17 йил давомида турк киносини Муҳсин Эртуғрул бошқариб, 29 та фильм суратга олади.

Ўтган асрнинг 30-йиллари турк киносига оташин шоир Нозим Ҳикмат кириб келади ва бир қатор фильмларни суратга олади. 1937 йилда Н.Ҳикмат ўзининг сценарийси асосида “Қуёш сари” фильми суратга олади. Н.Ҳикмат 30-йилларнинг энг кўзга кўринган киношуноси сифатида “Оқшом”, “Янги кун”, “Миллет” газеталарида кино муаммолари хусусида танқидий чиқишлар қилиб, жамоатчиликда кинематографияга нисбатан соғлом фикр уйғотади. Н.Ҳикмат мақолаларидан бирида шундай ёзади: “Кинематография нафақат кўнгили очиб, томошабинларни кизиқтириши, балки қалбни ҳис эттириши, ўйлатиши, сабоқ бериши ҳам керак”.

Иккинчи жаҳон уришида кўп мамлакатларда бўлгани сингари фильмларни суратга олиш анча қамаяди. Асосан урушга тааллуқли ҳужжатли-хроникал фильмлар суратга олинади.

XXI асрга келиб, турк киноси дунёдаги ривожланган кинематографлар қаторидан ўрин олади. Турк фильмлари Венеция, Берлин, Канн, Москва кинофестивалларида бир қатор совринларга эга бўлди. Турк киночилари дунёнинг бир қанча йирик кинокомпаниялари билан ҳамкорликда фильмлар ишлаб чиқармоқда. Шунингдек, Туркиянинг ўзида Истанбул, Анкара, Адана, Анталья халқаро кинофестиваллари мунтазам ўтказиб келинмоқда. Ўзбек киночилари ҳам Туркия халқаро кинофестивалларида фаол иштирок этиб келмоқда.

Ойбек КОПАДЗЕ,

*Санъатишунослик фанлари номзоди,
киношунос*

МУСИҚА

Турк мусиқаси кўп асрлик тарихга эга бўлиб, унинг илдизлари илк Ўрта асрларга, яъни салжукий турклар Марказий Осиёдан кўчиб, бутун Кичик Осиёни эгаллаган, ярим оролга жойлашган даврларга бориб тақалади. Турклар янги ҳудудларда озарбайжон, юнон ва бошқа халқлар маданияти билан таниша бошладилар. Ушбу халқлар мусиқа маданияти турк мусиқасига сезиларли таъсир кўрсатди.

Айни пайтда, турк халқ мусиқаси маросим ва тадбирларда ижро этиладиган ва умумий ижро этилувчи эркин жанрларга ажратилади. Айтим жанрлар кенг тарқалган бўлиб, образли мазмуни, куй, ритм ва лад ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Таъкидлаш жоизки, халқ мусиқа санъатининг салмоқли қисмини рақслар ташкил этади. Рақслар тарихи урф-одат, маросим ва меҳнат жараёнлари билан бевосита боғлиқ. Рақслар чолғу ва вокал-чолғу жўрлигида ижро этилади. Мусикий жўрликсиз ижро этиладиган рақслар ҳам учрайди (хусусан, эркаклар рақси бўлиб,

улардаги ўзига хос ритмик жўрлик килич ва ханжарларнинг калконга урилиш зарби, ижрочиларнинг харбийларга хос кийкириқларидан ҳосил бўлади). Турк халқ рақсларидан “Зейбек”, “Халай”, “Херон”, “Бар”, “Бенги” кабилар кенг тарқалган.

Халқ кўшиқлари ва рақслари кўпинча дамли чолғулардан болабон (буламон), зурна (сурнай), кавал (чўпон най), торли чолғулардан кеманча, саз жўрлигида ижро этилади. Ва албатта, уларга довул, деф (даф), араб дарбукаси каби зарбли чолғулар ҳам қўшилади.

Эътироф этиш жоизки, халқ муסיкаси билан узвий боғлиқликда анъанавий мумтоз муסיқа ҳам бирдек жорий бўлган. Анъанавий турк муסיқа санъатида ашиқлар (ёки ашуглар – ошиқлар) муҳим роль ўйнайди.

Ашиқ (ашуг)лар – халқ шоирлари, муסיкачи-бадиҳанавис (импровизатор)лардир. XIII–XIV асрлардаёқ ашиқларнинг аждодлари бўлмиш ўзанлар машҳур бўлган. Ашиқлар санъати шеъринг ва муסיкани ўз ичига олган бўлиб, одатда улар ўзлари басталаган кўшиқларни соз жўрлигида ижро этганлар. Маиший ҳаёт билан узвий боғлиқ бўлган ашиқлар санъати халқ орасида кенг оммалашган. Кўплаб дoston, афсона ва ривоятлар қахрамонлари ҳам ашиқлар бўлгани бежиз эмас. Ашиқлар санъати турк халқ муסיкасининг ўзига хос кирраларини сақлаган ҳолда, авлоддан-авлодга оғзаки шаклда ўтиб келади. Ашиқлар кўшиқлари мелодик ва ритмик ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Ашиқлар бугунги кунда нуфузли санъаткорлар сифатида эътироф этилади.

Турк муסיқа маданиятида фосил деб аталувчи туркум кенг тарқалган. Ундаги ҳар бир бўлим муайян мақомга асосланади (бу асарлар тузилиши жиҳатидан араб нубаларини эслатади). Ижро бадиҳавий (импровизацион) эркинликка асосланади. Фосил одатда шаклан мураккаб чолғу мукаддима – пешрав билан бошланади. Сўнгра айтим лавҳалари чолғу “таксим”лари билан ўзаро алмашиниб келади.

Турк муסיкий маданиятида диний йўналишдаги муסיқа алоҳида ўринга эга. Бу азон, Қуръони Карим тиловати, мавлуд ва гуруҳ бўлиб, масжиддан ташқарида ижро этиладиган мадҳиялардир.

Таъкидлаш жоизки, турк муסיкаси бошқа халқлар муסיкаси каби замонавий шаклда ривожланаётган бўлса-да, ўз кадрият ва анъаналарига содиқ қолмоқда.

Туркияда олий муסיқа таълими асосан йирик университетлар (хусусан, Анкара, Истамбул, Измир, Хажитепе университетлари) ҳузурида ташкил этилган консерваториялар ва академияларда ўтилади. Консерватория алоҳида ўқув юрти эмас, балки университетнинг бир бўлими сифатида фаолият юритади.

Шаҳноза ОЙХЎЖАЕВА,

*Ўзбекистон давлат консерваторияси доценти,
санъатишунослик фанлари номзоди*

УСТОЗ ХОТИРАСИГА ЭҲТИРОМ

Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли адабиётшунос олим ва жамоат арбоби Озод Шарафиддинов таваллудининг 90 йиллиги мамлакатимизда кенг нишонланди. Олий ва ўрта махсус ўқув юртлиари, давлат ва нодавлат муассасалари, ижодий уюшмалар, ёшлар ташкилотлари, ҳарбий қисмларда устоз ҳаёти ва серкирра ижодига бағишланган қизиқарли учрашувлар, давра суҳбатлари бўлиб ўтди. Олимнинг танланган асарлари чоп этилди, “Ижод ва шижоат” номли хотира китоб яқин кунларда ўқувчилар қўлига бориб етади. Киноижодкорлар яратган ҳужжатли фильм томошабинлар ҳукмига ҳавола этилди. Ўзбек Миллий Академик драма театрида бўлиб ўтган тантанали йиғилишда шаҳар жамоатчилиги вакиллари, олимнинг оила аъзолари, кўпсонли мухлислар, адабиёт ихлосмандлари иштирок этдилар.

Бугун қўлида қалами бор шоир, ёзувчи, адабиётшунос олим ёки ёш тадқиқотчиларнинг аксарияти ўзига ва шогирдларига талабчан, тўғри сўз, адолатпарвар Озод Шарафиддиновдан маҳорат сабоқларини олгани аниқ. Мамлакатимизда китобхонлик ҳаракати кенг ёйилаётган, жаҳон адабиётининг энг сара асарлари ўзбек тилида чоп этилаётган, шаҳар ва кишлоқларда янги кутубхона ва китоб дўконлари қурилаётган бир пайтда Озод домлани китобсевар устоз сифатида ҳам эсласак тўғри бўлади. Домла шаҳар кезадиларми, вилоят ва туманларда бўладиларми, хорижий сафарларга борадиларми, аввало, китоб дўконларига кириб, у ердан кучоқ-кучоқ китоб харид қилар эдилар. Ёшларни китоб мутолаасига даъват этиш устознинг муҳим ишларидан бири бўлган.

Озод Шарафиддинов мақолаларидан бирида инсониятнинг буюк ихтироси бўлмиш китобни саккизинчи мўъжиза деб атади. Домла оламнинг етти мўъжизаси ҳақида қуйидагича фикр юритади: “Етти мўъжиза инсон аклининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улуғлигига қўйилган мангу обида бўлиб келмоқда. Бирок, оламда яна бир мўъжиза ҳам борки, унинг буюқлиги, муқаддаслиги етти мўъжизанинг жамики улуғворлиги, гўзаллигидан камлик қилмайди. XX аср одамнинг ҳаётига у нондек, ҳаводек, сингиб кетган, шунинг учун уни қўлга олганимизда мўъжиза билан учрашгандай ларзага тушмаймиз, унинг муқаддаслигидан орзиқиб-энтиқиб кетмаймиз, тилимиз лол бўлмайди. Бу мўъжиза – китоб... Машҳур Австрия ёзувчиси Стефан Цвейг китобнинг кашф қилинишини ғилдиракнинг ихтиро қилиниши билан барабар қўяди, “Китоб бор жойда одам ўз-ўзи билан, ўз савиясининг чор деворига ўралиб, ортиқ ёлғиз қололмайди, инсониятнинг фикрлари ва ҳисларидан баҳраманд бўлади”, деб ёзган эди.

Озод Шарафиддиновнинг бугун мароқ билан ўқилаётган, узоқ йиллар қўлдан тушмайдиган китобларида маъно-мазмунига кўра бадиий асардан қолишмайдиган илмий, бадиий-публицистик мақолалари мавжуд. Улар орасида Сукрот ҳақидаги “Ҳақиқат излаган донишманд” мақоласи

алохида ажралиб туради. Ушбу маколани мутолаа қилган ўқувчи ўзи учун янги-янги маъно-мушоҳадаларни кашф этади, Озод домла ҳарорат билан битган таъсирчан сатрлар катидан янги-янги маънолар, улуғвор хулосалар бўй кўрсатади. Сукрот умр бўйи ҳақиқатнинг моҳиятини излаб яшадди, адолат ва разолат, садоқат ва хиёнат, яхшилик ва ёмонлик каби мангу ҳамроҳ тушунчалар ҳақида кўп ва ҳўб ўйлади. Умри сўнггида дунёни, инсон ҳаётини титратиб юборишга қодир хулосага келди.

Олим ўзининг таъсирчан мулоҳазалари, кучли мантикий мушоҳадалари билан ном қозонади. Ёшлар унинг маърузаларини жон-дилдан тинглайдилар. Сукротнинг обрў-эътибори илмий давраларда тобора ошиб бораётганидан хавотирга тушган илмсиз ҳасадгўйлар “Сукрот ёшларни йўлдан оздирмоқда, маърузаларида ҳақиқатга зид гапларни айтмоқда, уни жазолаш керак”, дея иғво таркатадилар, Афина кенгашига унинг устидан шикоят ёзадилар. Кенгаш Сукротни айбдор деб топиб, уни ўлим жазосига хукм қилади.

Ўша даврда Афина суд-хуқук тизимида шундай одат бор экан: кенгаш судланувчи одамга айб эълон қилгач, маҳкум икки йўлдан бирини – заҳар ичиб ўлишни ёки умрининг охиригача Афинага қайтиб келмаслик шарти билан шаҳардан чиқиб кетишни танлаши мумкин. Сукрот, шу чоккача барча маҳкумлар шаҳардан чиқиб кетиб, ўз жонларини сақлаб қолишганига қарамай, заҳар ичишни танлайди. Умрининг сўнгги соатларида ҳам кўлидан китоб тушмайди.

Озод домла ҳам умрининг сўнгги йилларида донишманд устози каби тақдирнинг ғоят мураккаб танловига дуч келди. Оғир хасталикка чалиниб, кучли оғрик азоби силласини қуритди. Домла олдида ҳам иккита йўл бор эди: биринчиси – тақдирга тан бериб, қолган умрини сихаттоху оромгоҳларда, сайру саёҳатларда, шогирдлари, дўст-кадрдонлари даврасида ўтказиш ёки касаллик хуружига, кўзлари хира тортаётгани, бармоқлари ҳолсизланиб, сатрлар бир-бирига мингашиб кетаётганига қарамай, жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ўзбек тилига ўгириш эди.

Домла иккинчи йўлини танлади. Бу йўл адабиёт ихлосмандларига “Миллатни уйғотган адиб”, “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?”, “Фан гўзаллик ҳисси билан тирик” каби йирик тадқиқотларни, Салмон Рушдига, Гарри Каспаровга, Муҳаммаджон Обидовга, Иброҳим Ҳаққулга ёзилган мактубларни, жаҳон адабиётининг 150 дан ортиқ дурдона асарларининг ўзбек тилидаги матнини, “Довондаги ўйлар”ни, ўзбек миллий матбуотининг фахри-ғурури бўлиб келаётган “Жаҳон адабиёти” журналини берди.

Домла раҳбарлигида қисқа вақт ичида янги журнал ўз йўли, овози ва мухлисларини топди. Собик иттифоқдош жумҳуриятларда адабий-бадиий нашрлар инкирозга юз тутиб турган, доврўғи оламга ёйилган “Иностранная литература” журнали ҳам ҳолсизликдан чўккалаб қолган бир пайтда, ўзбек китобхонлари дунё адабиётининг ноёб намуналарини она тилларида ўқий бошладилар. “Жаҳон адабиёти”, “Тафаккур” каби нашрлар ўзбекона миллий ғоя асосида қандай улўғ ният ва умуминсоний кадриятлар мавжудлигининг нишонаси эди.

Озод домла танлаган иккинчи йўл у кишининг маънавий жасоратига айланди, бу жасорат устозни янада юксак чўққиларга кўтарди. Биз бу-

гун шу чўқкига қараб, давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг ижод аҳлига кўрсатаётган ғамхўрлигидан, яратилаётган имкониятлардан, юртимизда кечаётган буюк янгиланиш жараёнидан илҳомланиб, домла бошлаган масъулиятли ишни давом эттираётганимиздан, “Жаҳон адабиёти” журнали дунёга янги мақомда бўй кўрсатаётган Ўзбекистоннинг маънавий минбарларидан бири бўлиб қолаётганидан гоят миннатдормиз. Устознинг куйидаги сўзлари бизга ҳамиша ҳамроҳ:

“Одам ота-онасини танлаёлмаганидек, Ватанни ҳам танлаёлмайди. Албатта, Оллоҳ одамга Ватанни музликлардан ҳам, саҳролардан ҳам, чангалзорлардан ҳам адо этиши мумкин. Лекин сиз билан бизга Оллоҳ Ўзбекистон деб аталган, тупроғида олтин гуллайдиган, кишларида баҳор шивирлайдиган, тоғ деса тоғи бор, боғ деса боғи бор, хар тонгда булбуллар мадҳини ўқиб тамом килолмайдиган бир юртни Ватан қилиб берган экан, бунинг учун ўзимизни бахтли деб билмоғимиз керак”.

ИЛДИЗЛАРИ БИР ЭЛМИЗ

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетига, Қирғиз Республикаси Фанлар Миллий Академиясининг Чингиз Айтматов номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда “Жаҳон адабиёти” журнали ҳамкорлигида “Чингиз Айтматов ва ўзбек-қирғиз адабий алоқалари” мавзусида халқаро илмий-амалий конференция бўлиб ўтди.

Ўзбек ва қирғиз адабий алоқалари узоқ йиллик тарихга эга. Бу алоқалар XIX асрда анча кенг ривожлана бошлаган. Ўш, Андижон, Намангандаги мадрасаларда ўзбеклар билан бирга қирғиз талабалари ҳам сабоқ олишган. Биринчи қирғиз газетаси “Эркин Тоо” Тошкентда нашр этилган. Мадрасаларнинг талабалари орасидан кейинчалик Алдаш молда, Молда Ниёз, Молда Қилич, Тўғалок молда, Нурмолда, Ўсмонали Сидик ўғли, Исоқ Шайбеков, Абулқосим Жутақеев каби ўнлаб ёзма адабиёт вакиллари етишиб чиқди. Тошкентда ташкил этилган Ўрта Осиё Давлат университетида (ҳозирги Миллий университетда) кўплаб қирғиз ёшлари таълим олишди. Улар орасидан таниқли шоир ва ёзувчилар, истеъдодли олимлар чиқди.

Қирғизистон халқ ёзувчиси Али Тўкамбоев бундан етмиш йилча муқаддам Алишер Навоий ҳақида илмий мақола ёзди, “Лайли ва Мажнун” достонини қирғиз тилига ўгираётган таржимонларга бош-қош бўлди. Устоз Миртемир, Султон Акбарий, Турсунбой Адашбоев, Зухриддин Исомиддиновлар, Чингиз Айтматов таъбири билан айтганда, океанми-сол “Манас” эпосини ўзбек тилига таржима қилиш ишига муносиб ҳисса қўшдилар. Илёс Муслим қирғиз адиби Қосимали Боялиннинг “Ҳожар” кассасини, Тугалбой Сидикбековнинг “Замонамиз кишилари”, “Тоғ болалари” ва “Тоғлар орасида” деган уч романини ўзбек тилига ўгирди. С.Эралиев, С.Жусуев, Ш.Абдраманов, Т.Қосимбеков, Мар Бойжиев, О.Ибраимов, Ж.Мамитовнинг қатор асарлари ўзбек китобхонларининг кўлига бориб етди.

Буюк адиб Чингиз Айтматовнинг асарларини ўзбек тилига ўгиришдек масъулиятли ишга Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров, Суюн Қораев,

Абдураим Отаматов, Махкам Махмудов, Набижон Боқий, Ёкубжон Хўжамбердиев ва бошқалар муносиб хисса қўшдилар. Ўз навбатида қирғизистонлик ўқувчилар Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Асқад Мухтор, Миртемир, Шароф Рашидов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Носир Фозилов ва бошқа адибларнинг ижод намуналаридан баҳраманд бўлдилар. Икки эл адабий алоқаларини мустаҳкамлашда шоир ва таржимон Турсунбой Адашбоевнинг хизматлари катта бўлди.

Икки қардош мамлакатлар ўртасидаги адабий алоқалар солномасида Чингиз Айтматов адабий-бадий меросининг ўрни катта, албатта. Адибнинг эзгу гуманистик ғоялари, турли миллат ва элатлар ўртасида ўзаро ҳурмат ва ҳамжихатлик ришталарини мустаҳкамлашга қаратилган асарлари бугун мамлакатимизда севиб мутолаа қилинмоқда. Ўтган йили бир гуруҳ ўзбек ижодкорлари Чўлпон-ота шаҳрида ўтказилган Иссиқкўл форумида иштирок этдилар.

Бишкек шаҳрида фаолият юритаётган Чингиз Айтматов номидаги Тил ва адабиёт институтининг директори, Айтматов ижодининг таникли тадқиқотчиси, академик Абдиллажон Ақматалиев бошчилигидаги институт олимлари адабий-илмий алоқаларни янада кучайтириш, янги илмий тадқиқотлардан баҳраманд бўлиш мақсадида Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида бўлдилар, Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолияти билан танишдилар. “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририятида бўлиб ўтган суҳбатда адабий-бадий нашрларнинг икки халқ мадания-маърифий алоқаларини мустаҳкамлаш борасидаги ибратли ишлари эътироф этилди.

Ўзбекистон Миллий университетиде ўтказилган илмий анжуманда ўзбек-қирғиз адабий алоқаларининг кечаги ва бугунги ҳолати кенг таҳлил этилди, келгусида олиб борилиши зарур бўлган масалалар хусусида кенгашиб олинди. Мезбон олимлар – И.Гафуров, З.Исомиддинов, Ҳ.Болтабоев, С.Комилова, “Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон” экспозицияси раҳбари А.Мелибоев, меҳмонлардан филология фанлари докторлари А.Қадирманбетова, М.Колбаева, Г.Орозова, фан номзодлари Н.Ийсаева, Ч.Дийканова сўзга чиқиб, Ўзбекистон ва Қирғизистон раҳбарларининг яхши қўшничилик сиёсати боис икки мамлакат ўртасидаги алоқалар қайта йўлга қўйилаётганини эътироф этдилар. Шу билан бирга, бадий адабиёт, тил, халқ оғзаки ижоди, луғатчилик, фольклор санъати ва бошқа мавзулардаги тадқиқотларни биргаликда олиб бориш зарурлигини таъкидладилар.

– Халқ ичидан етишиб чиққан ҳақиқий ижодкорлар бир миллатнинг эмас, бутун инсониятнинг маънавий мулки ҳисобланади, – деди ўз сўзида академик А.Ақматалиев. – Чингиз Тўрақулович, шубҳасиз, шундай адиблардан эди. Шу боисдан ҳам унинг асарларини дунёнинг деярли барча мамлакатларида севиб ўқишади. Бугун мен Тошкентда чоп этилган “Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон” тўпламини кўриб, сизларда айтматовшунос тадқиқотчи олимларнинг кўплигидан хурсанд бўлдим. Қирғизистонда Асил Рашидов, Иброҳим Гафуров, Сайди Умиров, Паризод Мирза-Аҳмедова, Аҳмаджон Мелибоев каби олимларнинг Айтматов ижодига бағишланган ишларини яхши билишади, улар ёнига ёш тадқиқотчилар қўшилгани, Миллий университетнинг хорижий филология факультетида ҳар йили анъанавий айтматовхонлик ўқишлари ўтказилаётгани, шубҳасиз, ижобий ходиса.

– Илмий ҳамкорлик алоқаларимиз маълум сабабларга кўра узилиб, борди-келдиларимиз тўхтаб қолган эди, кўп вақт бир-биримизнинг ишларимиздан бехабар бўлдик. Ўзбекистонда, Қирғизистонда қандай тадқиқотлар амалга оширилди, қандай ечимлар топилди – буларни билмас эдик, – деди таниқли олима Г.Орозова. – Кейинги икки йил ичида ҳаммаси ижобий томонга ўзгарди. Бугунги учрашувимизда яна бир бор амин бўлдикки, биз – тарихий илдизлари, тили ва дини бир халқлар, бир-биримиздан узоқлашмаслигимиз керак”.

Филология фанлари доктори А.Қадирманбетова шундай деди: “Ўзбекистонда ўзбек-қирғиз алоқаларига алоҳида эътибор берилаётгани, Чингиз Айтматов ва бошқа таниқли адибларимиз, санъаткорларнинг ҳаёти ва ижоди ўрганилаётганидан қувондик. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан Жиззах вилоятидаги Манас овулининг бутунлай қайта қурилиши, қисқа муддат ичида замонавий шаҳарчага айлантирилиши бизни чексиз руҳлантириб юборди.

Меҳмонлар Ўзбекистонда қирғиз ёшлари мактабларда ўз она тилларида сабоқ олишаётгани, “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи”, “Звезда Востока” ҳамда Қирғизистоннинг “Ала-тоо” журналлари ўртасида ижодий ҳамкорлик йўлга қўйилганини мамнуният билан эътироф этдилар.

Тадбир сўнггида ўзбек олимлари Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров ва Аҳмаджон Мелибоевга Чингиз Айтматов номидаги халқаро Академия ва Жамғарманинг мукофотлари топширилди.

Қирғизистонлик меҳмонлар Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона фаолияти билан танишдилар, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлдилар, Самарқандга саёҳат қилиб, шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини томоша қилдилар.

Тадбирда Қирғиз Республикасининг Ўзбекистондаги фавқулодда ва мухтор элчиси И.Х. Жунусов иштирок этди.

ҚАРДОШЛАРИМИЗ ТУХҒАСИ

Қирғиз Республикаси Фанлар Миллий академияси қошидаги Тил ва адабиёт институти ижодий жамоасининг саъй-ҳаракати билан кейинги икки-уч йил ичида Чингиз Айтматовнинг ҳаёти ва ижодига доир кўплаб илмий тадқиқотлар чоп этилди. Улар орасида қарийб 180 босма табоқдан иборат “Чингиз Айтматов энциклопедияси” алоҳида эътиборга эга. Шу йиллар ичида адибнинг 8 томлик тўла асарлар тўплами рус ва қирғиз тилларида икки марта нашрдан чиқди. Илмий жамоа академик А. Акматалиев раҳбарлигида Айтматов асарларининг 10 жилдлик янги нашри ҳамда 5 жилддан иборат адабий-илмий ҳамда публицистик мақолалар тўпламини адиб таваллудининг 90 йиллигига бағишлаб, мухлисларга туҳфа этди. Ушбу нашрда ўзбек олимлари Паризод Мирза-Аҳмедова, Омонулла Файзуллаев, Фарҳод Ҳамроев, Саид Шермухамедовнинг Айтматов ижодига бағишланган мақолалари ўрин олган.

Ўзбекистон Миллий университетида ўтказилган илмий-амалий конференцияда ушбу китоблар “Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон” илмий марказига совға қилинди.

ҲИНД ВА АРАБ ХАНДАЛАРИДАН

ИККИ БОЙКУШ СУХБАТИ

Бирбал бир куни подшоҳ билан овга чиккан экан. Ўрмондаги бир дарахт устига кўнган икки бойкуш бир-бири билан “ху-ху”лашиб сайраша бошлабди.

– Эй Бирбал, – дебди подшоҳ, – сен доно маслаҳатчимсан, қани қулок тутиб айт-чи, бу икки бойкуш нима ҳақда суҳбатлашишяпти?

– Икки бойкуш бир-бири билан куда бўлишмоқчи, – деб жавоб қилибди Бирбал. – Бириси иккинчисидан ўз қизи учун қирқта вайрона сўраяпти. Шунда иккинчи бойкуш: “Шунча вайронани сенга қаердан топиб бераман?” – деса, унга жавобан биринчи бойкуш: “Шу подшо омон бўлса, ҳали кўп уруш бўлиб, шаҳар-қишлоқлар вайронага айланади, шуларни бераверасан-да”, деяпти.

Бу жавобни эшитган подшоҳ ўйлабди қолибди ва вайронагарчиликларга сабаб бўладиган урушларини тўхтатибди.

ОТ КИМНИКИ?

Бир киши йўлда от миниб келаётган экан, бир жойда йўл четида турган одамни учратибди. Ҳалиги одам отликдан:

– Ҳой яхши одам, оёқларим оғрийди, илтимос, мени отингга миндириб олсанг, – дебди.

Отликнинг раҳми келиб уни отига мингаштириб олибди. Улар бир манзилга етиб келганларида отлик мингашган одамга:

– Мана, сен айтган манзилга етиб келдик, қани энди отдан туш, – дебди. Шунда ҳалиги одам:

– Нега мен тушарканман, от меники, сен туш отдан! – деб дағдаға қилибди. Муттаҳамликнинг чегараси бўлармиди, деганларидек, у “от меники”, деб туриб олибди. Одамлар бу жанжални қандай ҳал қилишни билмай турган экан, шу пайт Бирбал келиб қолибди. Унга бўлган воқеани тушунтиришибди.

– Жанжални бас қилинглар, – дебди Бирбал, – сиз иккалангиз ҳам отни қолдириб, эртага келинглар. От кимники эканлиги ҳал бўлади.

Бирбал улардан отни олиб қолиб, подшоҳнинг отхонасига олиб борибди ва эгар-жабдугини ечиб, бошқа отлар ёнига боғлатиб қўйибди. Эртасига иккала даъвогар келибди. Шунда “От меники” деб даъво қилаётган одамга:

– Кириб отхонадан отингни олиб чиқ, – дейишибди.

Муттаҳам даъвогар отни таний олмабди. Эгаси эса юзлаб от ичидан бир зумда ўзининг отини танибди.

Бирбалнинг донолиги билан муттаҳам жазосини олибди.

Бир куни подшоҳ Бирбалдан:

- Бирбал, рост билан ёлғон ўртасидаги фарқ қанча? – деб сўрабди.
- Кўз билан кулоқ ўртасигача, – деб жавоб қилибди Бирбал. – Кулоқ билан эшитгандан кўра кўз билан кўриш афзалроқдир.

ТЕСКАРИ ҚАРОР

Бир кекса одам нимадир бўлиб гуноҳкор бўлибди-ю, подшоҳ уни жазоламоққа қасд қилибди. Шу пайт Бирбал келиб қолибди. Подшоҳнинг ундан негадир жаҳли чиқиб турган экан.

– Бирбал, сен бу ишга аралашма. Агар сен бу гуноҳкорнинг ёнини оладиган бўлсанг, сенинг айтганларингнинг аксини қиламан, – дебди подшоҳ.

– Ундай бўлса бу гуноҳкорни ҳозирок остиринг, – дебди Бирбал.

Подшоҳ ҳозиргина Бирбалнинг айтганларини тескарисини қиламан, деб сўз берганлиги эсига тушиб, гуноҳкорни оқлаб юборибди.

“БУ ЕРДА – ҲА, У ЕРДА – ЙЎҚ...”

Подшоҳ бир куни Бирбалнинг донолигини синамоқчи бўлибди ва унга:

– Бу ерда – ҳа, у ерда – йўқ, бу ерда – йўқ, у ерда – ҳа; на бу ерда, на у ерда; у ерда ҳам, бу ерда ҳам, – дебди ва: “Қани доно бўлсанг шу айтганларимга мос келувчи тўрт хил одамни олиб кел”, – деб буюрибди.

Бирбал ўйланиб қолибди, сўнг чиқиб бориб подшоҳнинг олдига тўрт одам – фохиша, зоҳид, гадоё ва софдил дехқонни олиб келибди. Подшоҳ бунинг маъносини сўрабди.

– Подшоҳим, сиз “бу ерда – ҳа, у ерда – йўқ” деганингиз мана бу фохиша аёлга мос келади, чунки у бу дунёда барча лаззатлардан баҳраманд бўлади, у дунёда эса ҳеч нарсага эришолмай азоб чекади. Мана бу такводор зоҳид эса “бу ерда – йўқ, у ерда – бор”, деганингизга тўғри келади, чунки у бу дунёда барча лаззатлардан воз кечиб риёзат чекади, нариги дунёда эса муносиб ажрга сазовор бўлади, мана бу гадоё эса “на у ерда, на бу ерда” бўлган бандадир, чунки таъмагирлик билан қорин тўйғазади, ибодатни унутади, шу боисдан унга бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам халоват бўлмайди, тўртинчи одам – ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи дехқондирки, у бу дунёда тер тўкиб бошқаларга ризк-рўз улашади, нариги дунёда ҳам азиз бўлади, – деди Бирбал.

Подшоҳ унинг донолигига қойил қолди.

ТУШНИНГ ДАВОМИ

Подшоҳ бир куни Бирбални мот қилмоқчи бўлиб:

– Тушимда иккаламиз осмонда учиб юриб бирдан ерга қуладик. Мен асал солинган ўрага тушибман, сен эса ахлат ўрага – дейди.

– Мен ўша тушнинг давомини кўрдим, – деди ҳозиржавоблик билан Бирбал. – Иккаламиз ўрадан чиққандан кейин мен сизни, сиз мени ялай бошлабмиз...

ЭШАК БОШЛАГАН ЙЎЛ

Жуҳо эшак миниб бораётган эди, унинг эшаги текис йўл қолиб ўйдим-чукур ердан юра бошлади.

– Нега тўғри йўл қолиб эгри йўлдан юраяпсан? – деб сўрашди Жуҳодан.

– Эшак йўл бошлагандан кейин нима ҳам қила олардим, – деб жавоб қилибди Жуҳо.

ГЎШТИ УЧИБ КЕТГАН ШЎРВА

Жуҳо ўрдак шўрва ичгиси келибди ва қўлда сузиб юрган ўрдакларни тутиб олиш учун уларга қараб таёқ отибди. Таёғи тегмасдан ўрдаклар учиб кетишибди. Жуҳо кўлнинг сувидан ича бошлабди.

– Нима қилаяпсан? – деб сўрашибди ундан.

– Гўшти учиб кетган шўрва ичяпман, – деб жавоб қилибди у.

ҲАМ ЁЗГИ-Ю ҲАМ ҚИШКИ ХОНА

Жуҳонинг томи йўқ бир хонаси бор экан. Жуҳо уни ижарага бермоқчи бўлибди.

– Хонангнинг томи йўқ-ку? – дебди ижарага оладиган одам.

– Бу ёзги хона, – дебди Жуҳо.

– Қиш келганда нима қиламиз? – дебди ҳалиги одам.

– Ташвиш қилма, қишда хонани тўнтариб қўямиз, – дебди Жуҳо.

ТАОМ ҲАҚИ

Жуҳонинг қорни очиб ошхонага кирибди. Аммо таом учун тўлайдиган пули йўқ экан. Шунга қарамасдан у овқат буюриб, тўйгунча овқатланибди. Кейин ошхона эгасини чақириб:

– Мабодо бирор одам таомингни еб, ҳақини тўламаса нима қиласан? – деб сўрабди.

– Юзига шапалок тортиб юбораман, – дебди ошхона эгаси.

– Ундай бўлса тезроқ тортиб юбор, шошиб турибман, – дебди Жуҳо юзини тутиб.

БИР ОЁҚЛИ ҒОЗ

Жуҳо подшоҳнинг ошпази экан. Бир куни подшоҳ унга ғоз пиширишни буюрибди. Ғоз пишгач, Жуҳо ғознинг бир оёғини еб қўйибди ва қолганини подшонинг олдига қўйибди.

– Бу ғознинг бир оёғи қани? – деб сўрабди подшоҳ.

– Ғозлар бир оёқли бўладилар-да, – дебди Жуҳо ва ўз сўзига ишонтириш учун подшоҳни қўл бўйига бошлаб борибди. Қарашса ғозлар бир оёқда дам олиб туришган экан.

– Ана, қўрдингизми? – дебди Жуҳо.

Подшо таёқни олиб ғозларга отган экан, улар икки оёқлаб қоча бошлашибди.

– Ғозлар икки оёқли экан-ку? – дебди подшоҳ.

– Ахир, подшоҳим, сизни ҳам таёқ билан қувлашса тўрт оёқли бўлиб қочардингиз, – дебди Жуҳо.

М.ХУДОЙҚУЛОВ тайёрлади

ТУРКИЯ ТАСВИРИЙ САНЪАТИ

XIX асрда Туркияда дунёвий ва диний ҳаёт орасида кескинлик жадаллашади. Бир томондан азалий урф-одатлар, иккинчи томондан янгича тараққиёт турк зиёлилари учун жамиятида кенг кўламли ислохотларга сабаб бўлган. Бу ўринда Султон Абдулазиз (1861–1876) санъатнинг шайдоси бўлганини, бир неча турк рассомларини тасвирий санъатдан сабоқ олиш мақсадида Францияга ўқишга юборганини таъкидлаб ўтиш даркор.

1876 йилда биринчи турк Конституциясининг қабул қилиниши – мамлакатнинг сиёсий ва маданий тараққиётида муҳим роль ўйнаган. 1877 йилда ташкил қилинган нафис санъат мактабининг битирувчилари Европанинг қатор мамлакатлариغا бориб ўзларининг касбий малакаларини оширишган.

1908 йилги буржуа инкилоби диний ва дунёвий қарама-қаршиликка чек қўйса-да, мамлакатдаги ҳукм барибир руҳонийлар ва маҳаллий феодалларнинг назоратида эди. XIX асрнинг ўрталаридан миниатюра ўрнини буткул европача жанрларга – манзара, натюрморт ва портретга бўшатиб беради. Бу эса Туркиянинг ўша йиллардаги тасвирий санъатида икки шартли йўналишни “европачилар” ва “маҳаллийчилар”ни пайдо бўлишига олиб келган.

XX асрда турк тасвирий санъатида миллий ўзликни англашга катта эътибор қаратилади. Бунинг учун тасвирий санъат намояндalари Туркиянинг амалий-безак санъатидаги шонли тарихига таянадилар. Лекин халқ ижоди анъаналарини европача талқинда бериб бўлмасди. На маъноси, на шакли, ҳатто ишлаш техникаси бўйича ҳам икки маданият анъаналарини уйғунлаштириш қийин масала эди. Маҳаллий рассомлар ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, кўп ҳолларда бунинг уддасидан чиқмай, бадий савияси паст, бачкана асарларни яратиб қўйишарди. Шундай вазиятлар ҳам бўлардики, ислом дини таъсирида айрим рассомлар жонли мавжудотларни чизишдан ўзларини тийганлар. Уларнинг асосий мавзулари – табиат, яхши кўрган жанрлари – манзара эди.

Лекин шунга қарамай айрим рассомлар, масалан Усмон Ҳамди (1842–1910) дадиллик билан инсон киёфасини тасвирлайди. Рассомнинг “Мирза (котиб) ёнида” (Туркия, шахсий коллекция), “Қурол-аслаҳачи ёнида” (Лондон, Британия музейи), “Масжид ховлисидаги аёллар” (Туркия, Маҳмуд Жалолиддин коллекцияси), “Ҳарамдаги аёллар” каби асарларида европача рангтаъсир анъаналари миниатюрага пайванд қилинган ҳолда чизилган. Усмон Ҳамди портрет жанрида ҳам баракали ижод қилган. Устанинг “Араб кийимидаги автопортрети” реалистик асар ҳисобланиб, рассом майда деталларни меҳр билан тасвирлайди.

1908–1910 йилларда Туркиянинг кўп рассомлари нафис санъат мактабини тамомлаб, Париж ва Мюнхенга юборилдилар. Улар бу ерда им-

прессионизм йўналишида ижод қилган кўплаб рассомлар ижоди билан танишишади ва француз импрессионистларининг полотнолари туркиялик рассомларда катта таассурот қолдиради. Шундан бошлаб, улар импрессионистларга тақлид қилган ҳолда картиналар яратишга киришадилар. Истанбул шахрининг эски туманларидаги эртакнамо манзаралар, тарихий тор кўчалар четидаги қаҳвахоналар, масжидлар, ташландиқ мазорларнинг манзаралари импрессионистларга хос ёзувда – холст юзасига бўёқларни эркин, тартибсиз, устма-уст суртиш орқали бажарилади. Бу оқимни ўша кезлари Назми Зиё (1881–1937), Авни Лифиж (1886–1927) каби рассомлар бошқаришади. Бу жараён турк ранг тасвирида ўзига хос босқич бўлиб, айрим рассомлар, масалан, Иброҳим Чалли (1884 й.т.), Намик Исмоил (1890–1935) тез орада импрессионизм таъсиридан қутилишга эришадилар.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Усмонийлар салтанати инқирозга учрайди. 1919–1923 йилларда турк халқи мустамлақачиларга қарши оёққа туриб, озодликка эришади ва Туркия Республика деб эълон қилинади.

1920–1930 йилларда турк тасвирий санъатида йўналишлар ўзгари. Эндиликда маҳаллий рассомлар чет эл тасвирий санъати таъсиридан чиқиб, миллий ўзлигини англаш масалаларига эътиборни қарата бошладилар. Бир томондан турк санъати Истанбул бадий академияси ўқитувчилари томонидан илгари сурилаётган сезанизм, кубизм, абстракционизм ва бошқа форматилистик оқимлар таъсиридан қутила бошлаган бўлса, иккинчи томондан Туркия тасвирий санъатига собиқ шўро тасвирий санъатининг реалистик санъати ва Ғарбнинг замонавий прогрессив санъатининг таъсири орта боради. Иброҳим Чаллининг “Партизанлар” ва “Артиллеристлар” картиналарида образлардаги реаллик киши эътиборини ўзига тортади. Намик Исмоилнинг “Охирги снаряд” картинаси жанг саҳнасини мунгли манзара фонида тасвирлаб, урушнинг аянчли оқибатларини тушунтириб беради. Халил Иброҳимнинг “Фронтдаги аёл” картинасида жангга отланган мард аёлнинг жиддий кийфадаги сиймосини кўрамыз.

Реализм нафақат уруш (баталь) жанрида ўзини намоён қилди, балки кундалик турмуш билан соғлиқ саҳналарни тасвирлашда ҳам етакчилик қила бошлади. Намик Исмоилнинг 1930-йилларда яратган “Хирмон” (Истанбул, бадий музей) картинасида қишлоқ ҳаёти акс эттирилган. Рассом бу ишида ўз она Ватанининг бир бўлагини ранго-ранг бўёқларда, қалби шавққа тўлиб чизади. “Анқаранинг қалъа девори” (Истанбул, бадий музей) номли иккинчи картинасида эса рассом турк манзарасининг ўзига хос жиҳатларини маромига етказиб тасвирлайди. Анатолия манзарасини эса бошқа рассом – Халил Дикман юксак дид билан яратади.

1928 йилда турк рассоми ва санъатшуноси Нурулло Берк Мустақил рассомлар уюшмасини тузди. Уюшма 1933 йилда “Д гуруҳи” номига ўзгартирилган. Дастлаб уюшманинг таркибига кирган аъзолар ғарб академизмидан чекиниб, турк санъатининг ўзига хос жиҳатларини сақлаб қолишга бел боғлайдилар. Бунинг учун “Д гуруҳи” ўрта асрлардаги миниатюраларнинг тасвирий анъаналарига, халқ амалий-безак санъатидаги образлар тизими ва нақшлар жилосига мурожаат қила бошлайдилар. Умуман олганда, ушбу гуруҳ турк тасвирий санъатида салмоқли из қолдирган, десак хато бўлмайди. Бироқ 1940–1950 йилларда унинг аъзолари тўсатдан формалистик талқинда ижод қилишга ўтиб кетишган.

Бунинг асосий сабаби, Америкадан ва Европадан турли замонавий (модерн) оқимлари кириб келишидир. Чунки, инқилобдан сўнг Туркия Ғарб ва океанорти давлатлари билан яқин алоқада бўлган.

1950–1960 йилларда Туркия тасвирий санъати яна икки лагерга бўлиниб қолади. Биринчи гуруҳ турк тасвирий санъатини жаҳон тасвирий санъати анъаналарига пайвандлаб, уни замонавийлаштириш устида излансалар, иккинчи тарафдагилар асосий эътиборни миллийликка қаратадилар. “Европачи”лар Истанбулда ижод қилса, “миллийчилар”нинг макони – Анкара шаҳри эди. Айнан улар жаҳон тасвирий санъатининг ютуқларини инкор этмаган ҳолда янгича миллий турк тасвирий санъати мактабини яратишган. Уларнинг картиналарида жўшқин ҳаётнинг лаҳзалари, оддий меҳнаткашларнинг орзу-ниятлари, кундалик ташвишлари ўз аксини топан (Солиҳ Аджарнинг, “Ғаввослар”, Дурон Каражининг “Балиқчилар” картиналари).

Миллий руҳда ижод қиладиган рассомлар қаторида графика санъати усталари ҳам бўлишган. Улардан бири – Мустафо Аслиер. Мустафонинг ишлари нафақат ватанида, балки чет элларда ҳам кадрланган. Унинг энг сеvimли мавзуси – Анатолий воҳасидаги дехконлар ҳаёти. Рассомнинг ишларида контур чизикларни аниқ-тиниклиги, одамларнинг кийфаларини геометрик шаклларга ҳамоҳанг қилиб чизилиши, халқ амалий-безак санъатига хос чизгилар, масалан, турк гиламлари ва кашталаридаги нақшлардан кенг фойдаланиши коғоз сатҳида бус-бутун яхлитликни ҳосил қилади. Шунинг учун графика устасининг асарлари ҳам миллий, ҳам замонавийлиги билан ажралиб туради.

Туркия тасвирий санъатининг ривожланиш йўллари ҳар вақт сиёсий-иқтисодий омилар билан ҳамнафас бўлган. У ўзида жамиятдаги ўзгаришларни акс эттирган. XV асрда турк султонларининг саройларидаги устахоналарда аслзодалар учун яратилган китобот миниатюраларидан бошланган тасвир санъат XXI асргача тараққиёт йўлини босиб ўтди. Туркиянинг географик жиҳатдан Европага яқинлиги ўрта асрлардан оқибатда икки китъа маданиятида ўзига хос алоқани ҳосил қилган: Бири иккинчисини тўлдирган, усталар ҳам миллий, ҳам европача бадиий таълимни эгаллаганлар. Шу хусусиятлари билан ҳам Туркия тасвирий санъатининг жаҳон тасвирий санъатида ўзига хос ўрни бор.

Замира САЪДУЛЛАЕВА,
санъатишунос

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИСҚАЧА ҚОМУСИ

ГАБРИЕЛ Д'АННУНЦИО – итальян шоири, драматург, адиб, сиёсий арбоб. 1863 йилда Италиянинг Пескара шаҳрида туғилган, 1938 йилда Гардоне-Ривьерада вафот этган. “Атиргуллар романи”, “Жованни Эпископо”, “Ўлим шарафи”, “Беғуноҳ”, “Эхтимол, балки, йўқ” каби насрий асарлар, “Ўлик шахар”, “Жоконда”, “Франческа да Римини”, “Йорионинг кизи”, “Кема”, “Федра” сингари пьесалар муаллифи.

“ТАНГ ДАРЁСИНИНГ ҚИЗИ” – Ўзбек миллий академик драма театрида сахналаштирилган спектакль. Асар 1956 йилда ҳинд ёзувчиси, Нобель мукофоти совриндори Робиндранат Тагорнинг “Ҳалоқат” романи асосида Ўзбекистон халқ артисти Александр Гинзбург томонидан сахналаштирилган. Мазкур спектаклда асосий ролларни Эркили Малиқбоева (Умеш), Олим Хўжаев (Нолинакха), Яйра Абдуллаева (Камола, Химонкори), Кудрат Хўжаев (Жоген) каби санъаткорлар ижро этган. Шу асар асосида 1961 йилда “Ўзбекфильм” киностудиясида режиссёр Хожи Ахмар томонидан бадиий фильм ҳам суратга олинган. Сценарий муаллифи Александр Гинзбург. Унда асосий ролларни Ўзбекистон халқ артистлари Х.Умаров (Ромеш), Ё.Аҳмедов (Окхой), О.Жалилов (Оннода бабу), З.Садриева (Химонкори) М.Ёқубова (Нобинкали), А.Орифхонова (Камола) ва бошқа актёрлар ижро этишган. Оқ-қора тасвирдаги мазкур картина ўзбек киноси хазинасидан муносиб ўрин олган.

ГАНЖАВИЙ НИЗОМИЙ – Озарбайжон мумтоз шоири, маърифатпарвар, комусий олим. Ганжавий 1141 йилда Ганжа шаҳрида (Эрон) таваллуд топган, 1209 йилда Озарбайжонда вафот этган. Асл исми Абумуҳаммад Илёс ибн Юсуф ибн Закий Муайяд бўлиб, тахаллуси туғилган шаҳри номига нисбат қилиб олинган. Ганжавий фикх, тарих, география, фалсафа, мантик соҳаларида устод даражасига етишган, табобат ва илми нужумни чуқур эгаллаган. У замонавий илмлардан ташқари, юнон фалсафаси ва адабиёти, эроний халкларнинг исломдан олдинги сўз санъати, халифалик даври илмий-адабий мухити, яҳудий ва насроний халклари тарихи, Кавказ халкларининг ўтмишини ўрганган. Ганжавий ижодининг муҳим қисмини шеърят ташкил этади. Уз даври шоирларидан тортиб, Алишер Навоийгача Низомий Ганжавийни ўзларига устоз деб билишган. Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида уни шайхлар каторида зикр этади. У ҳамсанависликда юксак шараф топган сўз султонларидан биридир. “Маҳзан ул-асрор”, “Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт пайкар”, “Искандарнома” номли беш дostonдан иборат “Хамса”си билан Шарқ оламида шуҳрат қозонган. Маълумотларга кўра, Низомий Ганжавийнинг 20 минг байтдан иборат шеърый девони бўлган. Лекин ундан 16 та қасида, 192 та ғазал, 5 китъа, 68 та рубоий ва 17 байт бизгача етиб келган. XIV аср ўрталарида Кутб Хоразмий “Хусрав ва

Ширин” достонини, Огахий эса “Ҳафт пайкар”ини туркий тилга таржима қилган. Ганжавий касидалари, ғазаллари, китъа, рубоий ва ҳикматларидан намуналар 1983 йилда Шоислом Шомухамедов томонидан хозирги ўзбек тилига ўтирилган.

ГАРРИ ПОТТЕР – адабий персонаж, таниқли инглиз адабаси Жоан Роулинг (1965) каламига мансуб туркум фантастик романлар бош қахрамони. 1997–2016 йилларда эълон қилинган мазкур романлар ўн бир ёшли сеҳргар Гарри Поттер ва унинг дўстлари бошидан кечирган турфа саргузаштларни камраб олади. Образ характерининг аниқ протатипи йўқ, лекин муаллиф унинг ташқи кўриниши ва фамилиясини эски дўсти Ян Поттердан олган. Гарри Поттер роман сюжетига кўра, оғир шароитда улғаяди ва бу унинг рухий дунёсига таъсир этади. Образ характер жиҳатдан ижобий, довюрак, ҳаммага ёрдам қўлини чўзадиган меҳрибон, шу билан бирга рақибларига нисбатан жуда ашаддий курашчи сифатида намоён бўлади. Крис Коламбус, Альфансо Куарон, Майкл Ньюэлл, Девид Йейтс каби режиссёрлар саккиз романнинг ҳар бири асосида фильм суратга олган. “Гарри Поттер ва ҳикматлар тоши”, “Гарри Поттер ва махфий хужра”, “Гарри Поттер ва Аскабан махбуси”, “Гарри Поттер ва аланга кубоги”, “Гарри Поттер ва фе-никс жамияти”, “Гарри Поттер ва тилсим шахзода”, “Гарри Поттер ва ажал тухфаси” номли фильмлар шулар жумласидандир. Мазкур фильмларда бош қахрамон ижрочиси Даниел Рэдклиф Гарри Поттер қиёфаси билан дунёга машҳур. Романлар муаллиф ва режиссёрлар номини тез фурсатда дунёга танитган, аммо ўрта бўйли, думалок кўзойнак тақиб юрадиган, пешонасида чақмоқ шаклли чандиғи бўлган мазкур образнинг шухрати муаллиф номидан ҳам машҳурроқдир.

ГАРМОНИКА – эркин аерофон синфига мансуб клавишли мусиқа созларининг умумий номи. Атама юнонча сўздан келиб чиққан бўлиб, “уйғун, мос келувчи, ҳамоҳанг” деган маъноларни билдиради. Эрамиздан аввалги 2–3 минг йилликка оид Хитой қадимий қўлёмаларида келтирилишича, гармоник созларнинг энг дастлабки тури Шэн деб аталган. Бу турдаги клавишли созлар лаб гармонлари, қўл гармонлари ва фисгармонияларга бўлинади. Лаб гармонларида ҳам клавиш, ҳам пуфлама муштук бўлади. Аккордина, мелодика, гармонетта лаб гармонининг энг кўп қўлланиладиган турларидир. Аккардеон, баян, хромка, банданеон, концертина қўл гармоникасинининг асосий турлари саналади. Ушбу чолғулар оиласига мансуб учинчи тур – фисгармониялар тузилиш ва ҳажм жиҳатидан фортепианога ўхшаб кетади. Фисгармониянинг мультимоника, оркестрион, хинд гармоникаси ва оёқ билан бошқариладиган турлари мавжуд.

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёради

РЕЗЮМЕ

..● Майский номер журнала посвящен турецкой литературе. В нем опубликованы материалы, информирующие читателей о литературной и культурной жизни Турции, произведения известных турецких писателей, поэтов и драматургов.

..● Пьеса “Брут или убийца Юлия Цезаря” является одним из последних произведений известного турецкого драматурга Тунжера Жужен-оглы. В ней исторические события тысячелетней давности рассматриваются с точки зрения современности. На узбекский язык пьеса переведена Айбеком Вейсал-оглы.

..● В данном номере журнала опубликовано эссе Марины Цветаевой “Слово о Бальмонте”, в котором она рассуждает о значении творчества Константина Бальмонта для русской поэзии XX века, своеобразном творческом стиле автора и особенностях его личности.

..● Здесь же напечатана статья известного ученого и переводчика Мухаммадали Кушмокова “Свет творчества”. Она посвящена анализу особенностей творчества народного поэта Узбекистана Шукруллы. Автор рассказывает о процессе становления его поэзии, сложном жизненном пути Шукруллы и значительном вкладе, внесенном им в развитие художественного перевода. Опубликованы также его переводы стихов известных зарубежных поэтов.

..● В номере также опубликованы последние главы “Книги совершенного человека” Азизиддина Насафи. В простой и доступной форме автор рассуждает о таких понятиях, как сущность жизни, цель и значение морального воспитания человека, а также последовательно и обстоятельно разъясняет пути достижения духовного совершенства.

RESUME

●● This issue of the magazine is dedicated to literary of Turkey. Articles about modern Turkish literary, social-cultural life, art and modern works in prose, poetry and dramaturgy are presented in this issue.

●● One of the last plays by well-known Turkish playwright Tunger Gugen ogli named “Brutus or a Killer of Julius Caesar” was translated by Oybek Veysal ogli. This play differs from all other works about great Julius Caesar. It was written in tragic-comedy genre and narrates about historical events happened two thousand years ago in a modern manner.

●● Remarkable Russian poet Marina Tsvetaeva in her essay “A Word about Balmont” wrote about influence of Balmont’s works to Russian poetry of XX century, his poetic style and personal qualities.

●● Well-known poet, literary critic and translator Mukhammaddali Khushmokhov in his article “A Light of Creativity” writes about poetical style of the People’s Poet of Uzbekistan Shukrullo. The author also investigates difficult life path of Shukrullo, analyzes his influence to Uzbek literary translation. It is also published some translations by Shukrullo from the world poetry.

●● The last paragraphs from Aziziddin Nasafiy’s “A Book of Perfect Person” in which an author narrates in a simple way about methods of achievement of spiritual perfection are presented in this issue.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: М.МУҲАММАДАМИНОВА

Техник муҳаррир: Ғ.ЎНАРОВ

Мусаххих: Ш.НИЁЗМЕТОВА

Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни қўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100066, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ худудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 31.05.2019 й. Бичими 70x108 1/16. Оффсет коғози.

Оффсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 2128 нусха. 540 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида
теририб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2019 й.

ALSKOM®

SUG'URTA KOMPANIYASI
СТРАХОВАЯ КОМПАНИЯ

ҲУРМАТЛИ ФУҚАРОЛАР!

Автотранспорт олишда гаров
таъминоти муаммо бўлмоқдами?

БУНИ ТЕЗ ҲАЛ ҚИЛИШ МУМКИН.

“ALSKOM” суғурта компанияси (Бош офиси ёки республиканинг барча вилоят шаҳарларида жойлашган) офисларига мурожаат қилинг. Сиз танлаган шартларда гаров таъминоти сифатида полис тақдим этилади.

Тел.: 147 11 00:

Факс.: 147 22 00:

Манзил: Тошкент ш.,

Амир Темур к., 109.

Турон Энгинўгли. “Она ва бола”

ОБУНАЧИЛАР ДИККАТИГА!

*Журналинг обуначиларга етказилишида
муаммо пайдо бўлса, кўйидаги манзилга
муросалат қилинг:*

*Тошкент шаҳри, Амир Темуր 1-тор кўчаси,
2-уй. Тел.: (0371) 233-60-78, 233-67-98.*

Муқоламизда:

Аҳмет Яшил.

“Севги диалектикаси ҳақида”